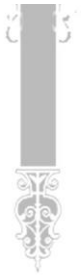

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	15
'Aho	Pulelulu, 17 Mē 2023

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineta

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmata Afi & Potungāue Tau Malu'i Fonua	Hon. Siaso Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala	
'Eiki Minisitā Lao & Pilisone	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hu Mai	Hon. Tiofilusi Tiueti
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula	Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Saia Piukala
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalakalaka Faka'ekonomika	Hon. Dr. Viliami Lātū
'Eiki Minisitā Toutai	
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	Lord Vaea
'Eiki Minisitā ki Muli & Takimamata	Hon. Fekita 'Utoikamanu
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā	Hon. Lord Fohe
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi	Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu	Mateni Tapueluelu
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 6, Tongatapu	Dulcie Elaine Tei
Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu	Paula Piveni Piukala
Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu	Johnny Grattan Vaea Taione
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua	Dr. Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi
Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai	Mo'ale Finau
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa Light of Life Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua	Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 15/2023

FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA

'Aho: Pulelulu 17 Me 2023

Taimi: 10:00am

Fika 01		Lotu
Fika 02		Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03		Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04		NGAAHI LIPOOTI:
	4.1	Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea – Niua 17
Fika 05		KOMITI KAKATO:
	5.1	Lipooti Fakata'u 'a e 'Omipatimeni 2020/2021 & 2021/2022 <i>(Fakafoki mai ki he 'asentia fakataha mo e ngaahi fakatonutonu ki he Lipooti 2021/2022 'oku ha 'i he tohi 'o e 'aho 17 'Epeleli 2023 mei he 'Omipatimeni Le'ole'o)</i>
	5.2	Lipooti Fakata'u Potungaue Fakalotofonua 2021/2022
	5.3	Lipooti Fakata'u Potungaue Fakamaau'anga 2021/2022
	5.4	Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea – Tongatapu 8
	5.5	Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea - Ha'apai 12
	5.6	Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea - Tongatapu 5
	5.7	Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea - Tongatapu 6
	5.8	Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea - Tongatapu 1
	5.9	Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea - Vava'u 14
Fika 06		Ngaahi Me'a Makehe
Fika 07		Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga	10
Lotu	10
Ui ‘a e Fale.....	10
Poaki	10
Me’a ‘Eiki Sea	11
Lipooti ‘A’ahi Faka-Fale Alea Ongō Niua.....	11
Fokotu’u ke tukuhifo Lipooti ‘A’ahi Fale Alea Ongō Niua ki he Komiti Kakato	12
Pālōti’i ‘o tali tukuhifo ki he Komiti Kakato Lipooti ‘A’ahi Fale Alea Ongō Niua	12
Me’a e Sea.....	12
Tapou ki he Hou’eiki Memipa ke nau tokanga ki he Tu’utu’uni Ngāue ‘a e Fale Alea ..	13
Ngaahi fakatonutonu ne fakahoko ki he Lipooti Fakata’u ‘Omipatimeni	13
Lipooti Fakata’u ‘Ofisi ‘Omipatimeni 2021/2022.....	14
Tokanga ki he founa ta’etotonu foaki ai ngaahi laiseni faka’uli ‘e ni’ihi he <i>MOI</i>	14
Tokanga ke pule ‘a e Lao kae ‘ikai ke pule Pule’anga he fehikitaki holo ‘ene ngaahi fatongia	17
Taukave Pule’anga ‘oku fai ‘enau ngāue fakatatau ki he Lao	17
Tui ‘Eua 11 fatongia Pule’anga ke <i>stocktake</i> ‘ene ngaahi faifatongia	17
Ngaahi fakatonutonu he ngaue’aki lea faka-Tonga mo e fakapeesi Lipooti ‘Omipatimeni	20
Tokanga ki he ngaahi Potungāue Pule’anga ke fakakau he’enau ngaahi Lipooti Fakata’u ‘enau ngāue ki ha lāunga pe me’a ke fakalelei’i.....	21
Fakama’ala’ala ki he tuku’au mai me’a ko e ‘Omipatimeni.....	23
Pālōti’i ‘o tali Lipooti Fakata’u ‘Omipatimeni 2020/2021 & ngaahi fakatonutonu	25
Lipooti Fakata’u ‘Omipatimeni 2021/2022	25
Pālōti’i ‘o tali Lipooti Fakata’u ‘Omipatimeni 2021/22 & ngaahi fakatonutonu	26
Lipooti Fakata’u Potungāue Fakalotofonua 2021/22.....	26
Lahi pa’anga ne vahea ki he fakaivia ngāue kakai fefine	27
Fehu’ia e polokalama ‘oku ne tokangaekina fakakaukau’i e fāmili	28
Fakama’ala’ala Pule’anga he polokalama tokangaekina to’utupu mo e nofo ‘a fāmili...29	
Tokanga ki ha polisī Pule’anga ke fakasi’isi’i palopalema hoko he nofo fāmili.....	30
Ngaahi palopalema he taimi ‘oku ‘ikai fakataha ai ongo matu’a he ngāue toli.....	30
Tokanga ki he ma’u ngāue ki tu’apule’anga	31
Fokotu’u ke ‘omai ha fale’i fakalao tau’atāina ke tokoni ki he ngāue ‘a Fale Alea	33
Fakamahino Pule’anga ‘uhinga ‘ikai lava tukuange mai lahi pa’anga ne totongi he hopo fekau’aki mo e sipoti <i>Pacific Games</i>	35

Tokanga ki he totonu ‘i he kupu 51 (5) Konisitūtone ke mai Pule’anga ha tali ki he Fale Alea	36
Tui ‘Eiki Sea fiema’u fale’i fakalao ke vakai’i tu’unga pelepelengesi ‘i ai aleapau fakapulipuli Pule’anga he hopo fekau’aki mo e sipoti.....	36
Poupou ke ‘omai ha fale’i fakalao tau’atāina ke tokoni huluhulu fatongia ngāue fakalao Fale Alea	37
Fakama’ala’ala Pule’anga ki he hopo mo e Kasifika.....	38
Fehu’ia pe ko e vouti fē ‘oku to’o mai ngaahi mo’ua ‘a e Pule’anga he Fakamaau’anga...	40
Fehu’ia fakalao ke ngāue’aki e vouti ki he totongi mo’ua hopo he Fakamaau’anga hili na’e ‘ikai tu’utu’uni ki ai Fakamaau’anga	41
Fakamahino Pule’anga nau ‘osi ‘oatu ‘enau tali ‘oku fakapulipuli aleapau pea ‘oku nau tali ke mai ha fale’i fakalao tau’atāina	41
Tokanga Pule’anga ki he fakangatangata he kupu 7 (1) Konisitutone ‘a ia ‘oku ‘ikai kau ai ngaahi me’a fakapulipuli Pule’anga.....	42
Fiema’u fale’i fakalao he kumi ki he mo’oni pe ‘oku faka-Konisitutone faka’uhinga Pule’anga ‘ikai lava tukuange mai fakaikiiki ki he hopo mo’ua ai Pule’anga.....	42
Fehu’ia Pule’anga pe ‘oku toe fiema’u ke fakaikiiki mo ‘enau Fakamatala Pa’anga ‘oku fakahū mai ki Fale Alea	42
Tali Tongatapu ‘oku fakalukufua pe Fakamatala Pa’anga ia ‘oku fai mai he Pule’anga.....	43
Tokanga ki he polisī Pule’anga ki he tau’atāina ma’u e fakamatala pe <i>Freedom of Information</i>	43
Fakamahino Sea fakaongoongo Fale Alea ki he fale’i fakalao ‘oku fiema’u ke ‘omai.....	44
Taukave ma’olunga ange tu’utu’uni ‘a e Konisitutone ko e lao pule ia ‘a e fonuá	45
Tapou ‘Eua 11 ki he Sea Fale Alea ke ne ngaue’aki hono mafai he kupu 51(5) Konisitutone he ko e lao ma’olunga taha ia fonua	46
Kole ki ‘Eua 11 ‘oua ‘e teke Sea Fale Alea ke ngaue’aki hono mafai na’a filhia ai.....	46
Fokotu’u ke liliu Fale Alea ‘o Komiti Kakato	46
Poupou ‘omai fale’i fakalao koe’uhi ko e tu’unga pelepelengesi fakamatala fakapulipuli ‘oku taukave’i mai he Pule’anga.....	47
Taukave ‘Eua 11 ‘oku ‘ikai fakaongoongo Fale Alea ki he Pule’anga he ‘oku ‘i ai ‘ene mafai lahi.....	47
Lipooti Fakata’u Potungāue Ngaahi Ngāue Fakalotofonua 2021/2022.....	50
Kole ke hoko atu hono fakaivia fakapa’anga Senita Kakai Fefine mo e Longa’i Fānau mei he toenga silini patiseti MIA.....	51
Fehu’ia ‘i he loto fie tokoni mei he Fakafofonga Nōpele fika 1 Ha’apai ki ha fa’ahinga tokoni leva ke fakahoko ki he <i>WCCC</i>	52
Tokanga ki ha polokalama malu’i mo tokangaekina malu kakai fefine mo e fānau.....	54
Ngaahi ngāue Pule’anga ke malu’i ngaahi faingata’a he nofo fāmili mo e kakai fefine .	54
Tokanga ki he tupu fakautuutu lahi mali kei ta’u si’i pe ta’u iiki	55
Kei ngāue Pule’anga ki he Lao Malu’i e Fānau kae toki fakahū mai ki Fale Alea.....	55
Kole Niua 17 ke kamata alea’i Lipooti ‘A’ahi Fale Alea ongo Niua	56

Tokanga ki ha tokoni mei he Pule'anga ki he faingamālie nofo fonua 'i muli ma'u he polokalama lulu.....	57
Fokotu'u ki he Pule'anga ke tokangaekina totongi nofo'anga kau ngāue toli ke taau mo e feitu'u 'oku nau 'i ai	61
Tokanga ki ha ngāue Pule'anga ki he kau Tonga 'i muli nau fakalotoa kau toli ke mavahe mei he ngāue toli.....	62
Tali Pule'anga ki he lahi hola kau ngaue toli he ngāue 'i muli.....	63
Tokanga 'oku tokosi'i kau 'ofisa fakafetu'utaki ke nau takai vakai'i ngāue kau toli 'i 'Asitelēlia.....	64
Hoha'a pe 'oku kei tokangaekina Pule'anga 'a kinautolu na'e hiki fu'u mai mei 'Atatā hili ange fakatamaki hoko he ta'u kuo 'osi	64
Kei tokangaekina Pule'anga mo hoko atu ngāue ki he kakai na'e hiki mai mei 'Atatā ..	66
Faka'ohovale ki Tongatapu 1 tūkunga 'i ai ki'i kāinga 'Atatā 'i he Holo Siasi Tonga 'i Kapetā	66
Fakahā Tongatapu 5 'e fai ngāue ke faitokonia kāinga 'Atatā nofo hili 'i Kapetā	67
Tapou ki he Pule'anga ke fakangaloku Lao Fefolau'aki Nu'usila hono fetuku atu kau ngāue toli pea taimi tatau fakafoki mai kau nofo 'ova ai.....	67
Pāloti 'o tali Līpooti Potungāue Ngaahi Ngāue Fakalotofonua 2021/2022.....	68
Kole pē 'e lava ke tomu'a alea'i Lipooti 'A'ahi Fale Alea kau Fakafofonga kae toki alea'i Lipooti Fakata'u Fakamaau'anga	69
Lipooti 'A'ahi Fale Alea Vāhenga Fili Ongō Niua	70
Fiema'u vivili 'a Niuafo'ou ke fakalelei'i ke hoko honau taulanga ke a'u ki 'uta.....	71
Ngaahi fiema'u vivili kehe vahefonua Niuafo'ou	72
Halapule'anga mo e ako.....	72
Kole toketā nifo ki he tu'unga mo'uilelei e kāinga.....	73
Tokanga ki he tu'unga hiki totongi koloa & ngaahi fiema'u vivili kehe pe	73
Ngaahi fiema'u vivili 'a Niuatoputapu	75
Tokanga ki he fu'u fuolua talu mei he 2016 te'eki fai ha ngāue ke fakalelei'i Taulanga Niuafo'ou	79
Tui ke fakamu'omu'a mo mahu'inga faitu'utu'uni Fale Alea makatu'unga he ngaahi me'a uesia kakai.....	83
Fakatonutonu mei he Pule'anga lolotonga fai nau ngāue ki he ngaahi poloseki kau ai uafu Niuafo'ou	83
Tokanga ke 'oua ngali filifilimanako tokoni kae fakatefito he palopalema fehangahangai mo e kakai	84
Fakahā Pule'anga vave ni mahino kautaha nau fai ngāue ke fakalelei'i Uafu Niuafo'ou & malava ai ke tanu nau hala	85
Tui Pule'anga tonu pe ke fakahoko mai ki he Pule'anga kapau palopalema he fetu'utaki ngaue'aki tekinolosia	86
Fehu'ia fē fua ngaahi tisi satelaite fetu'uaki 'e 50 mea <i>Elon Musk</i>	86

Poupou Ha'apai ke tokangaekina ngaahi fiema'u mei he ongo Niua kau ai tafa'aki ki he ako.....	87
Kole ke 'oange vahe matāpule 'oku ne tokanga'i mala'e vakapuna Niuafo'ou talu 'ene ta'evahe mei he 2010	88
Poupou ke faitokonia ange ngaahi fiema'u 'a e ongo Niua he'enu lipooti 'a'ahi.....	92
Fakalotolahi Tongatapu 9 ki he Fakafofonga Ongong Niua lahi pe founa lava ke faitokonia ongo motu mama'o	93
Fakamahino 'ikai ko ha ngāue faingofua ke fai ki he Taulanga Niuafo'ou & ongo Niua	93
Fokotu'u na'a 'oku lelei ange ke feinga ongo Niua ki Ha'amoā 'oku nau ofi ange ki ai he feinga mai ki Tongatapu ni.....	96
Pāloti'i 'o tali Lipooti 'A'ahi faka-Fale Alea Ongong Niua 2023	99
Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea Vāhenga Tongatapu 8.....	100
Ngaahi fiema'u 'a Tongatapu 8 mei he 'a'ahi faka-Fale Alea 2022	100
Tokanga ki he ngaahi fakafetongi 'api he teu langa hala fakakavakava	100
Ngaahi hoha'a me'a fakahaisini fekau'aki mo e Lingi'anga Veve Tapuhia	100
Ngaahi tokanga he tafa'aki e ako, maama hala mo e vai.....	101
Tokanga ki he tafa'aki 'o e sipoti.....	101
Kole Pilisone Hu'atoli ke fakalahi 'enu patiseti	101
Tokanga ki he tafa'aki fakaivia ngāue kakai fefine	102
Tokanga ki he tafa'aki ki he mo'ui	102
Ngaahi fiema'u mei he Senita Mo'ui Vaini	102
Pa'anga tokoni ki he polisi fakakolo.....	102
Kole ke fakatokanga'i he Pule'anga mahu'inga e ngaahi fale fakafiemālie ai.....	103
Tokanga ki ha fepotalanoa'aki mo e kakai he ngaahi me'a fakakelekele.....	103
Fakahā Pule'anga 'osi fai fepotalanoa'aki mo e kakai fekau'aki nofo he 'elia teu fai ai langa hala fakakavakava	104
Tokanga ke fai ke kakato & ola lelei fepotalanoa'aki mo e kakai	105
Tokanga ke 'oua uestia teu langa hala fakakavakava ko ha 'alu atu fakamatala ne 'ikai fai lelei'i polokalama fepotalanoa'aki mo e kakai	105
Tui Tongatapu 1 kuo 'osi fakakakato e ngāue ke fepotalanoa'aki mo e kakai fekau'aki mo e teu langa hala fakakavakava.....	106
Fakama'ala'ala Pule'anga he kupu 87 Lao Kelekele ke 'oua foki kelekele ki he ma'u tofi'a	106
'Osi fai ngāue Potungāue Fonua ke faka'ilonga'i feitu'u tu'u ai hala fakakavakava	107
Fakahā kuo pau ke totongi huhu'i pule'anga ngaahi kelekele 'e faka'aonga'i he ngāue ki he langa hala fakakavakava	108
Tokanga ki he founa 'oku ngaue'aki ki he lingi'anga veve 'i Tapuhia	109
Pāloti'i 'o tali Lipooti 'A'ahi Fale Alea Vāhenga Tongatapu 8	111
Lipooti 'A'ahi Fale Alea Ha'apai 12	112

Tokoni ki he tafa'aki 'o e ako	113
Vahevahe pa'anga tokoni fakavāhenga Ha'apai 12	114
Fengae'aki Ha'apai mo <i>Dongguan City</i> mei Siaina	114
Ngaahi fiema'u 'a Mo'unga'one.....	116
Ngaahi fiema'u 'a Lofanga	116
Fiema'u 'a Koulo	116
Fiema'u 'a Felemea.....	117
Ngaahi fiema'u' a 'Uiha.....	117
Ngaahi fiema'u Holopeka mo Pangai	117
Ngāue ki he fōsoa Palasi Tau'akipulu.....	118
Tokanga ki he hala 'o Lofanga.....	120
Tokanga ki he fokotu'u mei 'Uiha ke fa'u e Lao ke ta'ofi e fakataka puaka mo e pulu	122
Tokanga ki he malohi mo e tu'uloa langa fōsoa fakahoko 'i Ha'apai	122
Poupou mo e 'amanaki lelei ki he langa fōsoa fakahoko 'i Ha'apai	123
Tokanga ki he 'ikai faka'aonga'i 'a 'oseni he kāinga Ha'apai 12 ka nau kole palau	124
Fehu'ia pē ne 'osi fai ha fakatalanoa mo e Pule'anga fekau'aki mo e ngāue ki he ngaahi fōsoa.....	124
Fehu'ia 'uhinga tuai ai 'a e ngaahi Hala Holopeka hili ange maumau he 2018	124
Tali ki he 'uhinga fiema'u palau vāhenga Ha'apai 12	125
Tali ki he fehu'ia mālohi mo e tolonga langa fōsoa Ha'apai	125
Tali Ha'apai 12 'e hoko atu pē 'enau ngāue ki he Hala Holopeka	126
Faitokonia mo tokoni lahi Pule'anga ko e poupou ki he langa fōsoa 'i Ha'apai.....	127
Pālōti'i 'o tali Lipooti 'A'ahi Fale Alea Ha'apai 12.....	128
Lipooti 'A'ahi Fale Alea Vāhenga Tongatapu 5.....	129
Fakamālō'ia 'a Fale Lahi he tokoni ki he kainga 'o Tongatapu 5 ne uesia he fakatamaki 'i Sanuali ta'u kuo 'osi	129
Ngaahi fiema'u vāhenga fili Tongatapu 5.....	129
Tokanga fu'u fuoloa ngāue ki he langa fōsoa Kolovai, 'Ahau mo Ha'atafu	130
Tokanga ke fakamā'opo'opo ngaahi ngatangata'anga fakafeitu'u tokangaekina kau 'ofisakolo/pule fakavahe.....	131
Fiema'u ki he tafa'aki toutai	131
Tokanga ke 'ato fo'ou Ako Ma'olunga ko Tupou 'i Nukunuku	131
Kole mei he sekitoa taautaha nau lava 'inasi he monū'ia tatau he Lao ki he Vāhenga Mālōlō.....	132
Kolea ha fengae'aki mo e Pule'anga ki he founa totonu tō tapaka tonga.....	132
Tokanga ki he lahi fetaliaki he Fakamaau'anga he ngaahi ngāue ki he tohi e fānau.....	132
Kole ke fakangofua kau faiako 'ikai lesisita ke tokoni he ngaahi pō ako fakakolo.....	132
Kole ke tokangaekina ke hiko ngaahi veve lalahi.....	132

Poupou ke hoko atu faifatongia ngaahi polisi fakakolo.....	133
Kole ha fale lālānga ma’a Tongatapu 5 pea faka’aonga’i ke unga atu ki ai kau faingata’a’ia mo masiva	133
Tapou mei he Takimamata mahu’inga ke hiki ngaahi hisitolia ngaahi mātanga	133
Kole ke fakalelei’i Senita Mo’ui ‘i Kolovai & kole fakalahi Patiseti tokangaekina Nukunuku.....	133
Kolea hano tokoni’i ‘Ofisi Ngoue Fakavāhenga	134
Kolea ke fakalahi e ‘ilo ki he feitu’u fai hola ki ai he hoko ha peaukula	134
Ke tokangaekina fānau palopalema mo uesia he faito’o konatapu.....	134
Tokanga ki he lahi hono fakatokanga’i e faka’uli ta’elaiseni	134
Tokanga ki he toe fakafoki mai mei ‘Amelika kau Tonga ‘osi ma’u nau visa folau ki ‘Amelika	134
Tokanga ki he pa’anga he patiseti vahea ki he fakalalakaka ngāue kakai fefine.....	135
Fakama’ala’ala Pule’anga he sēniti malava ke ‘inasi ai ‘a e ngaahi kulupu kakai fefine	136
Tokanga ke ‘ata kitu’a founa tufa tangike vai mo maama sola e Pule’anga.....	137
Kole ke faingofua ange fai e nō peseti 1 he Pangike Fakalalakaka	138
Tali Pule’anga ki he hoha’a fekau’aki mo e nō peseti ‘e 1 Pangike Fakalalakaka mo e no peseti 1 ma’a e kakai fefine ‘i Falepa’anga	139
Kolea ‘Eua 11 ‘omi ha sēniti nō ki he ngaahi ‘Ofisi Fakavāhenga ke nō mei ai honau ngaahi vāhenga.....	139
Pālōti ‘o tali Lipooti ‘A’ahi Fale Alea Tongatapu 5	139
Lipooti ‘A’ahi Fale Alea Tongatapu 6.....	140
Ngaahi fiema’u e kāinga ‘o Puke.....	141
Ngaahi me’a makehe tokanga ki ai Fakafofonga Tongatapu 6.....	141
Ngaahi palopalema fakasosiale.....	142
Tokanga ki he mamafa totongi ‘uhila.	142
Tokanga kāinga Ha’alalo ke fakahounga’i ngaue kau matāpule tauhi fonua	142
Hoha’a ki he sēniti na’e tātānaki ke fakalelei’i hala Lakepa & ‘isiu ngāue ki he hala..	143
Ngaahi fiema’u makehe Tongatapu 6	143
Kole vaka toutai	143
Tokanga ki he ngaahi me’a fekau’aki mo e lahi fanau nofo mei he ako & polokalama fakaivia to’utupu	145
Pālōti’i ‘o tali Lipooti ‘A’ahi Fale Alea Tongatapu 6.....	146
Lipooti ‘A’ahi Fale Alea Tongatapu 1	147
Kelesi	148

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho : Pulelulu 17 Mē 2023.

Taimi : 1015-1020 Pongipongi.

Sātini Le’o : Me’a mai 'Eiki Sea e Fale Alea(Lord Fakafanua).

'Eiki Sea : Mālō ho’omou laumālie he pongipongí ni. Kole atu ke tau kamata ‘aki e hiva Lotu ‘a e ‘Eiki.

Lotu

(Ne hiva ‘i kotoa ‘e he Hou'eiki Mēmipa ‘o e Falé ‘a e Lotu ‘a e ‘Eiki)

'Eiki Sea : Kole atu ki he Kalaké ke ui e Hou'eiki Mēmipa.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile : Tapu mo e 'Eiki Sea e Fale Aleá tapu mo e 'Eiki Tokoni Sea mo e Hou'eiki Minisitā tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga ‘o e Hou'eiki Nōpele ‘Ene ‘Afió pea tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí kae 'atā ke fakahoko hono ui ‘o e Falé ki he ‘ahó ni ‘aho Pulelulu 17 ‘o Me, 2023.

'Eiki Sea ‘o e Fale Alea, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki & Fakalalakaka Faka'ekonōmika, 'Eiki Minisitā Ki Muli & Takimamata, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Ngoue, Me’atokoni & Vaotātā, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua ...

<008>

Taimi: 1020-1025

Kalake Tēpile : ...'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Nuku, His Serene Highness Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, Māteni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Johnny Grattan Vaea Taione, Taniela Likuohihifo Fusimālohi, Mō'ale Finau, Veivosa Light of Life Taka, Vātau Mefi Hui.

Sea kole ke u toe fakaongo mu’a. 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Aisake Valu Eke, Veivosa Light of Life Taka. Sea ngata’anga ia e taliui.

Poaki

Ko e poakí kei hoko atu e poaki folau ‘a e 'Eiki Minisitā Mo'ui, kei hoko atu mo e poaki folau ‘a e 'Eiki Minisitā Ki Muli & Takimamata, poaki me’a tōmui mai ‘a e 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, kei hoko atu e poaki folau ‘a Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, poaki mai he houa pongipongi ‘o e ‘ahó ni ‘a Māteni Tapueluelu. Toenga e Hou'eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai ke tali honau uí ‘oku ‘i ai e tui ‘oku nau me’a tōmui mai pē. Mālō 'Eiki Sea. 'Eiki Sea ‘oku ma’u mai mo e poaki ‘a e 'Eiki Palēmia.

'Eiki Sea : Kalake, ko e Fakafofonga Nōpele ‘Euá ko eni ‘oku toki me’a mai mo Ha'apai 13.

Kalake Tēpile : Ko ia.

'Eiki Sea : Pea ‘oku ma’u mo e poaki mei he 'Eiki Palēmia.

Me'a 'Eiki Sea

Fakatapu ki he 'afio 'a e Tolu Taha'i 'Otua 'i hotau lotolotonga, tapu pea mo 'Ene 'Afio Tama Tu'i Tupou VI kae 'uma'ā 'a e Ta'ahine Kuini Nanasipau'u. Tapu pea mo e Tama Pilinisi Kalauni Tupouto'a 'Ulukālala kae 'uma'ā 'a e Fale 'o Tupou. Tapu atu ki he 'Eiki Tokoni Palēmia pehē foki ki he Hou'eiki Minisitā tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga e kau Nōpele tapu pea mo e Hou'eiki Fakafofonga e Kakai. Hou'eiki mou me'a hifo pē ki he 'etau 'asenita he pongipongí ni. Ko e Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea 'a e Ongō Niua 'oku fokotu'u ke mou me'a ki ai he pongipongí ni. Ko e toenga 'etau ngāue 'oku 'i he Kōmiti Kakatō 'a ia ko hono fakahokohoko e ngāue 'i he Kōmiti Kakatō 'oku 'ohake 'e Lipooti Fakata'u 'a e 'Omipatimeni ki he 'asenita fika 5.1 pea toki fakahokohoko hifo ai leva...

<008>

Taimi: 1025-1030

'Eiki Sea: ... Potungāue Fakalotofonua, Potungāue Fakamaau'anga mo e toenga 'o e ngaahi Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea. 'Oku 'i ai 'eku 'amanaki Hou'eiki fakahoko lelei pē 'etau 'asenita he 'aho ni fakatautu ki he ngāue ko eni 'oku tuku atu he 'etau tēpile. Pea ka a'u ki he 4:00 'aefiafi tau ki'i mālōlō nounou pē kae hoko atu e Fale ki he 6:00. Ko u tui pē 'oku faingamālie pē taimi e Hou'eiki ki he 'etau hoko atu he efiāfi ni. 'Eiki Nōpele Vava'u me'a mai.

Lord Tu'ilakepa: Tapu pē mo e Feitu'u na 'Eiki Sea tapu atu ki he Tokoni Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki. Pea fakamalumu atu pē he fakatapu kuo 'osi hono aofaki. Sea ko u ki'i faka'ilonga atu pē au ia ki he Feitu'u na ko e hā ho'o tu'utu'uni ki he Lipooti 'a e Vāhenga Fili 17 'e, fokotu'u atu ke tukuhifo pē ki lalo ke si'i malanga 'a e Fakafofonga ko eni ko u fiema'u ke u fanongo ki he 'ene malanga ki he tu'unga 'oku fu'u fiema'u 'aupito ki he Ongō Niua pea mo Tafahi 'Eiki Sea ko u fokotu'u atu Sea.

'Eiki Sea: Mālō. Fakatokanga'i pē fokotu'u kae fiema'u ke 'uluaki lau he Fale Alea pea tau toki ngāue ki ai, kole atu ki he Kalake ke lau mai e Lipooti 'A'ahi Faka Fale Alea.

Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea Ongō Niua

Kalake Tēpile: Lipooti 'A'ahi Faka Fale Alea.

'Aho 15 'o Mē 2023.

'Eiki Sea,

'Oku ma faka'apa'apa mo 'oatu heni 'a e Lipooti 'o e 'A'ahi Faka Fale Alea ki he Vāhenga Fili Niua 17 'o hangē ko e Tu'utu'uni 20 'o e Tohi Tu'utu'uni ki he Ngaahi Fakataha 'a e Fale Alea.

Na'e fakahoko 'a e 'a'ahi mei he 'aho 20 'o 'Epeleli ki he 'aho 8 'o Mē 2023.

Kuo lava lelei 'a e fatongia ni pea 'oku 'oatu heni 'a e lipooti kakato 'o e 'a'ahi ko ia ke me'a ki he e Feitu'u na mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga.

'Oku ma fakatauange 'e tali lelei 'a e lipooti mo e fakahoko fatongia na'e fai ki he Vāhenga Fili Niua 17 ki he ta'u 2022/2023.

Faka'apa'apa atu,

HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili.

Pea fakamo'oni mai ki ai mo Vātau Mefi Hui (*Fakafofonga Kakai Vāhenga Fili Niua 17*).

Kalake Tēpile: Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e lipooti eni pea kuo 'osi 'i ai e fokotu'u ki he lipootí me'a mai e Fakafofonga Ongō Niua.

Vātau Hui: Tapu pea mo e Feitu'u na Sea. Tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale 'Eiki ni. Sea ko e toki lava ena 'o fakakakato e lipooti ko ia 'a e kāinga mei he Ongō Niua pea fakafeta'i he na'e me'a atu ai e Tama Pilinisi, Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili. Pea me'a atu pea mo e Lord Tu'ilakepa.

Fokotu'u ke tukuhifo Lipooti 'A'ahi Fale Alea Ongō Niua ki he Komiti Kakato

Sea 'oku mo'oni 'aupito pea 'oku ou pou pou kakato atu ki he fokotu'u na'e fai 'e he 'Eiki Nōpele ko ia 'o Vava'u ke tukuhifo mu'a ki he Komiti Kakato Sea he 'oku 'i ai e ngaahi 'ū me'a ia 'oku ou fiema'u ke, ke u lau pē ke mahino mo mahu'inga mālie ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale 'Eiki ni koe'uhí ko e tūkunga ia mo e tu'unga 'oku a'u ki ai 'a e kāinga ko ia 'i motu mama'o telia na'a tokoni mo ha, mo ha faka'amu ke fakalelei'i ange 'a e ngaahi fakahoko ngāue 'oku fai ki Tokelau mama'o ko ia pē 'a e fokotu'u Sea mālō e ma'u faingamālie.

Pāloti'i 'o tali tukuhifo ki he Komiti Kakato Lipooti 'A'ahi Fale Alea Ongō Niua

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke tau pāloti ko ia 'oku loto ke tali e fokotu'u e Fakafofonga Nōpele 'o Vava'u pou pou ki ai e Fakafofonga Niua 17 fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila moe Langi Fasi, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Vaea Taione, Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Veivosa Taka, Vātau Mefi Hui, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Tu'ihā'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. Loto kotoa ki ai e Hou'eiki ko eni toko 19.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki tau liliu 'o **Komiti Kakato**.

(Pea na'e liliu 'o Komiti Kakato pea me'a hake ai pē 'a e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato, Lord Tu'ilakepa ki hono me'a'anga)

Me'a e Sea

Sea Komiti Kakato: Fakatapu ki he 'Otua Mafimafi hotau Lotolotonga. Fakatapu atu Tokoni Palēmia ...

<009>

Taimi: 1030 – 1035

Sea Kōmiti Kakato: ... kae 'uma'ā e Hou'eiki Kapinetí. Fakatapu atu ki he Hou'eiki e fonuá, fakatapu atu ki he kau Fakafofonga e Kakaí, fakatapu atu ki he kau ngāué kae 'uma'ā e kakai e fonuá. Tulou atu pē pea mo e tala faka'apa'apa kuo 'osi hono fai 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale

Aleá, kamata'anga ia 'o e lotu na'e fai 'i he pongipongi ni. Pea ko e angamaheni pe ia 'o e Fale 'Eiki ni kuo pau pe ke kamata'aki e lotu. Ko e lotu 'oku ne pukepuke kitautolu 'i he ngaahi me'a kotoa pē, ngaahi fāmili, sōsaieti kae 'uma'ā e fonua.

Tapou ki he Hou'eiki Memipa ke nau tokanga ki he Tu'utu'uni Ngāue 'a e Fale Alea

Hou'eiki he 'ikai ke u toe fakalōloa 'oku 'i ai pe ki'i me'a 'oku ou tokanga ki ai. Pea ko 'eku fakatokanga faka'osi pē eni. Kumi ha'o Tohi Tu'utu'uni pea kapau 'oku ke loto ke ke 'ahi'ahi'i au, 'ahi'ahi'i mu'a au fakamolemole. Konga 3 'etau tu'utu'uni, 'a ia 'i he fika 36 – 61 ko e ngafa fatongia ia 'o e Seá kae 'uma'ā foki 'a e Sea Fale Aleá, tulou pea mo e Sea Fale Aleá.

Ko u toki vakai 'o ma'u e kupu ko eni, 'io, 'oku 'ikai ke toe fai e ui tu'o 3 ē. Ko 'eku fakatokanga tu'o 1 pe pea u ui ho hingoá pea mahino leva ki he Feitu'u na te u 'ave koe kitu'a fakatatau mo 'etau Tohi Tu'utu'uni ka tau mā'opo'opo pea tau maau. Fu'u lahi e fakakikihi, lahi e *personal* 'oku tapu ia hotau Falé ni. Ka 'oku 'i ai ha ni'ihī 'oku ne me'a'aki ha hingoá ha ni'ihī 'oku 'ikai ke 'i Falé ni he 'ikai ke ngofua ke ke ngāue'aki ia.

Ka ko u kole atu matamata mai kiate au hangē ko 'etau Falé ni 'e tāpuni pē he uike kaha'ú. Ka ko u kole atu Hou'eiki vave 'etau ngāue ho'omou tokoni mai ki he motu'á ni. Tau hoko atu, 5.1, Līpooti fakata'u e *Ombudsman*. 'Io Fakafofonga Nōpele Fika 2 'o Ha'apai me'a mai.

Ngaahi fakatonutonu ne fakahoko ki he Lipooti Fakata'u 'Omipatimeni

Lord Fakafanua: Tapu pea mo e Feitu'u na Sea Kōmiti Kakatō pehē foki ki he Hou'eiki Mēmipa e Kōmiti. Ko e līpooti ko eni na'e 'osi fakahū mai pē 'o feme'a'aki ai e Hou'eiki 'a ia ko e 2021 na'e 'ikai ha fu'u fakatonutonu lahi ia ai. 'A ia ko e anga ko ē 'eku faka'uto'utá 'oku tali lelei pe 'e he Kōmiti 'a e līpooti ko iá. Ko e līpooti fakata'u ko ē 2021-22 na'e fakatokanga'i 'e he Kōmiti Kakatō 'a e ngaahi fakatonulea 'i hono fakatonga na'e fiema'u ke liliu me'i he fakapālangi 'o fakatonga. 'A ia 'oku fakafoki mai ko eni mo 'ene ngaahi fakatonutonu 'i he peesi 18 konga 5 Potungāue Mo'uí, Fika 1, tā na'e fakahoko 'e he kaungā ngāue.

Ko e fakaikiiki na'e kei 'i he fakapālangi pea ko eni 'oku fakafoki mai e līpooti mo 'ene fakatonu lea ki he fakatonga. Hangē pe ko ia 'oku hā ko ena 'i he *screen*, Sea na'e 'i ai mo e ngaahi fakatonutonu na'e fakatokanga'i hake 'i hono fakafoki. Pea ko eni kuo 'osi fakalelei'i kimu'a he peesi 18 na'e fakalelei'i e peesi 11 'a ia ko e tēpilé, tēpile 'i laló. 'A ia ko e tēpile 'i laló 'oku fakahū ai. 'I he peesi 11 fakafika e tēpilé ko e tēpile 'e 4, ngaahi Pisinisi 'a e Pule'angá (*Public Enterprises*), Langa ki'i 'Ofisi 'i Tongatapu. Ko e fika katoa 30 ke liliu ki he 29, 'a ia ko e fakatonutonu pē ki he tēpilé 'oku hala hono tōnaki. Ko hono tōnaki ko ē 'ū fika ko ē he ngaahi lāungá 'oku tonu ke 29 'ikai ko e 30. 'I he peesi fika 9 pē 'o e fakatonga 'a ia ko e ngaahi sitetisitika, faka'eke'eké. Peesi 9 ko eni 'oku hā ai e ta'etotongi 'oku fai ...

<010>

Taimi: 1035-1040

Lord Fakafanua: ... fakatonutonu ia ko e ta'etotongi. 'A ia na'e fakahū eni 'oku hala hono sipelá 'oku fakatonutonu hono sipelá 'oku ta'etotongili, 'a ia ko e fakatonutonu ia ki he peesi ko iá.

'I he peesi 16 'oku hā ai 'a e **MV Outanga'ofa** 'oku fakatonutonu ia ki he *MV* 'Otuanga'ofa. Pea mo e fakatonutonu faka'osi pē Sea 'i he peesi fika 8, 'i he peesi fika 8 'oku to'o e palakalafi fika 2 'o fetongi'aki 'a e palakalafi fo'ou 'a ia na'e 'osi lau kakato atu pē 'i he Fale Aleá. Ko e tēpile 'uluaki ko e ngaahi fakamole mo e ngaahi va'a ngāue si'i ki he ta'u na'e ngata ki hono

‘aho 30 Sune 2022. ‘A ia ko e tēpile ‘uluakí ia ‘oku fakatonutonu hono fakahingoá pehē foki ki hono tānaki ko ē ‘ū peseti mo e ‘ū fika ko eni na’e tokanga ki ai ‘a Tongatapu 5.

Pehē foki ki he tēpile hono uá, peseti ‘o e ngaahi vāhenga ‘i hono fakahoa ki he ngaahi ngāue ‘a e ngaahi polokalama si’i. ‘Oku fakatonutonu ‘a e tānaki ko eni ‘a e fiká ‘i hono fakapeseti koe’uhí na’e fakatokanga’i he Hou’eiki Fakafofongá ‘oku hala hono tānaki ‘i hono ‘uluaki fakahū mai e lipootí. Sea ko e kakato ia e ngaahi fakatonutonu ‘oku ‘omai mei he ‘Ofisi ‘o e ‘Ompatimení. Kapau ‘oku ‘i ai ha ngaahi fehu’i ‘oku ‘atā pē ke ‘omai, mālō.

Lipooti Fakata’u ‘Ofisi ‘Ompatimeni 2021/2022

Sea Komiti Kakato: Me’a mai ‘Eua 11.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e ki’i ‘uluakí ko e ki’i fehu’i pē pe ko e, ‘oku ua foki e ongo lipootí ko ‘etau kamata ‘etau fehu’i ‘i he lipooti ‘o e 2020/21 pea tau toki hoko atu ki he 2021/22?

Sea Komiti Kakato: Kamata mai mei he 20/21.

Taniela Fusimālohi: 20/21.

Sea Komiti Kakato: Ka tau ma’opo’opo ‘alu ai pē ki he 2022 ē fakamolemole.

Taniela Fusimālohi: ‘A ia Sea ko e, te tau ‘uluaki talanoa pē hē pea tali ia pea tau toki hoko ki hē pe ‘oku ‘ai fakataha pē?

Sea Komiti Kakato: Tau ‘ai tahataha pē koe’uhí ke tau ma’opo’opo pē mo tau maau.

Taniela Fusimālohi: Mālō, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Tokanga ki he founga ta’etotonu foaki ai ngaahi laiseni faka’uli ‘e ni’ihi he MOI

Taniela Fusimālohi: Tapu mo e Feitu’u na pea tapu pea mo e Hou’eiki Minisitā pehē ki he Hou’eiki Nōpelé, kau Fakafofonga e Kakaí. Ko e fai pē ha ki’i fehu’i ‘i he lipooti ko eni ‘o e 2020/2021. Ko e peesi ko ē hono onó ‘oku ‘i ai ‘a e fakamatala ‘oku mahu’inga ai ‘oku fekau’aki eni ko ē mo ‘ene laiseni ko ē ‘oku tukuange atu ‘e he ngaahi, ‘e he Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi ē. Na’e ‘osi hoko foki e keisi heni ‘o hoko ai ‘a e fakatamaki ‘i he halapule’angá. Ka ko ‘eku talanoa ki he ‘isiū ko eni he ‘oku mahu’inga he ko ‘eku manatu’i ko e 2017, 2016, 2017, 2018 ‘oku ‘i ai ‘a e sisitemi ‘i he potungāue ko eni ‘oku ui ko e *TMS* pe ko e *Transport Management System*. ‘A ia ko e sisitemi ko eni ‘oku tauhi ai ‘a e ngaahi fakamatala ‘oku fekau’aki hangatonu pea mo e ngaahi me’alele ko ē ‘oku lele he halapule’angá pea mo e ngaahi laiseni ‘oku ‘oange ki he ngaahi me’alelé pea mo e ngaahi laiseni ‘oku ‘oange ki he kau faka’ulí.

Pea ‘oku ou fakamālō ko e Minisitā eni ‘oku ‘i heni, ‘a ia ‘Eiki Minisitā ko ‘eku fehu’i eni he peesi onó he Lipooti ko ē ‘Ompatimení ‘i he ‘enau fakatotolo ko eni fekau’aki pea mo e laiseni hono ‘oange ki he tokotaha ‘oku *disabled* pe ‘oku faingata’a’ia fakasino. Pea ko ‘eku manatu’i ‘e Sea na’e ‘osi fokotu’u heni ka na’e tokoni heni ‘a e *World Bank* ki hono fokotu’ú ke ‘alu faka’ilekitulōnika e lekootí pea ma’u he taimi vave. Ko e kongá ko eni ‘o e sisitemi ko eni ‘oku ou talanoa ki ai na’e ‘i ai ‘a e ngāue leva ‘i he 2018 ke lava e kau polisi ‘o *connect* mai ki he sisitemi ko eni ‘oku tu’u foki ia ‘i he *MOI*. Pea ko ‘enau *connect* mai ke nau lava pē ‘o ma’u he taimi ko iá ‘a e fakamatalá ‘o anga pehé ni. Kapau te nau ma’u ha taha ‘i he halá ‘oku ta’elaiseni, te nau lava pē ‘o *connect* mai pē he taimi ko iá ki he *database* ko ē ‘a e *MOI* ‘o sio

pe ko e laiseni ko iá ‘oku mo’oni. Ka ‘oku ‘ikai ke u ma’u ki he tu’unga ‘o e ngāue ko iá pe na’e a’u lelei ka ko ‘eku manatu’i na’e a’u mai pē ki he 2019 na’e kei feinga pē ke fai ‘a e *connect* ko iá pe ko e fehokotaki ko iá kae lava ‘o ma’u e me’a ko ení. He ‘oku mahino mai ia kiate au ‘i he ngaahi fakamatalá pea mo e me’a ko ē ‘oku hoko he halapule’angá na’e ki’i lahi lahi hono ‘oange e laiseni ia ki he fa’ahinga ...

<002>

Taimi: 1040-1045

Taniela Fusimālohi: ka na’e ‘ikai ke fou ia ‘i he founa totonu. ‘A ia ‘oku ‘uhinga ia na’e ‘oange, na’e ‘alu atu pē ia ko ē ‘oku ‘ikai ke fakahū ki loto ‘a hono *detail* ‘ona ia, he ‘oku ‘i ai ‘a e sitetisitika he’ene līpooti pea ‘oku ‘asi mai ‘i he līpooti ko ē ‘a e Fakamaau’anga, ko e faihia ko ē ‘i he faito’o konatapu ‘oku fika 2 atu ki ai ‘a e maumau lao ko ē he halapule’anga. Ka ‘oku kau ai ‘a e fo’i me’a mahu’inga ia ko eni, tā ko ē ‘oku ‘alu pē ngaahi laiseni faka’uli ia ‘e ni’ihi ki he fa’ahinga ta’efou ‘i he founa totonu, pea ko e taimi ko ē ‘oku ma’u ai ‘e he polisi ‘i he hala ‘oku vakai mai ia ki he *system* ‘oku ‘ikai ke ‘asi ai hono hingoa ‘o’ona ia he na’e ‘ikai ke fakahū ia ki ai.

‘A ia ‘oku ngalingali na’e lele ‘a e ...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ki’i fakatonutonu atu eni Sea kātaki.

Sea Komiti Kakato: ‘Io, me’a mai ‘Eiki Minisitā, fakatonutonu ko ‘etau tu’utu’uni ia.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko ‘eku kole pē mu’a ke tau ngāue’aki ha, tapu mo e Feitu’u na Sea, kātaki. Tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale ‘Eiki.

Sea mahalo ko e me’a ke mahinó ‘oku feinga ‘a e potungāue ke fakakakato hono fatongiá pea ‘oku tala tu’utu’uni ‘a e Fale ni pea mo e Kapineti koe’uhi ko ha ngaahi tu’utu’uni ‘oku fai.

Sea Komiti Kakato: ‘E Minisitā ko e hā ho’o fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko ‘eku fakatonutonu Sea, ke ‘oua mu’a ‘e ngāue’aki ‘a e, ‘oku ‘ikai ke fou ‘a e tufa ‘o e laiseni, foaki ‘o e laiseni mei he potungāue ‘i ha founa ‘oku hala Sea, mālō.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga 11.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko e ...

Sea Komiti Kakato: Fakatatau mo e me’a ko ē ‘oku fakatonutonu mai ‘e he ‘Eiki Minisitā, ko e Pule’anga ia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha founa hala ‘e tufa ai ‘a e laiseni, tukukehe ko e Feitu’u na foki na’e ‘i ai ē, na’a ‘oku ‘i ai pē ha me’a ia ‘oku ke mea’i.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea, ko e ‘uhinga foki ia ‘eku talanoa he ‘oku, na’e ‘i ai ‘a e tokotaha ia ‘i ‘Asitelēlia na’e feinga mai ia ke u ha’u mu’a ki he *MOI* ‘o fakafou ange ‘ene laiseni koe’uhi kae lava ‘o ‘ai ha’ane laiseni ‘i ‘Asitelēlia. Vakai atu ia ki he *MOI* ‘oku ‘ikai ke ‘asi hono hingoa ‘ona ia ‘i he *system* ka ‘oku ne hanga ‘e ia ‘o faitāa’i mai ‘ene laiseni na’e faka’uli na’e ‘oange ia ‘e he *MOI*. Pea ko ‘eku ‘uhinga ia ki he fo’i kongá ko ia.

Ka u foki mai ki he ‘eku talanoa ki he mahu’inga ko ē ‘a e fekaukau’aki ‘a e ‘u me’a, ‘a ia ko e *system* ko eni ‘oku ‘i he potungāue ko eni ‘a e ‘Eiki Minisitā, ‘a ia ‘oku ui ko eni ko e *TMS*, ‘oku kakato ‘i loto, pea na’e ‘osi fakaa’u ki Ha’apai, pea mo Vava’u pea na’e feinga ke fakaa’u ki ‘Eua ka koe’uhi ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha *cabl*e ia mo ha lelei ke ‘oange ki ‘Eua ke kau he me’a.

‘A ia ko e fetalanoa’aki ke tau ma’u ha fika totonu ‘oku ‘ave’aki ‘a e laiseni mo e fika totonu

ko e hā ‘a e ngaahi me’a lele ‘oku kei lele holo, ko e hā ngaahi me’alele ‘oku laiseni ko e hā ‘a e ngaahi me’alele ‘oku ta’elaiseni. Pea ko ‘eku talanoa ki he mahu’inga ‘o e me’a ko eni mo ‘eku fehu’i ko ē ki he ‘Eiki Minisitā ko e ha ‘a e tu’unga ko ē ‘oku ‘i ai ‘a e feinga ko ē ke talanoa mai ‘a e kau polisi mo ‘enau *system* ki he *system* ko ē ‘a e potungāue he ko e maté ‘oku hoko ko ē ‘i he halapule’anga, ‘i he faka’uli ‘a e fa’ahinga ‘oku ‘ikai ke nau faka’uli na’e ‘osi ako’i pea na’e ‘oange ha’anau laiseni fakalelei.

Na’e ‘osi ‘i ai ‘a e ta’u ia na’e ‘osi a’u ‘o uofulu tupu ‘a e mate ‘i he hala, pea na’a mau feinga he’eku kei ‘i he potungāue ko eni ‘o mau tukuhifo ‘i he ta’u ‘e taha ‘aki ‘emau *campaign* takai holo he ngaahi potungāue, ngaahi koló ‘alu ‘o a’u ki tahi, ‘o a’u ‘o ‘osi ‘emau *campaign* holo hifo pē ‘a e mate ‘i he ta’u ko ia, ‘ikai ke u manatu’i pē ko e 2019 nai pē ko e 2018, holo hifo pē ‘a e maté mahalo na’e toko taha pē pē ko e toko ua, toki mate pē ‘i Tisema ‘o e ta’u ko ia, ka na’a mau meimei noa ‘i he fo’i ta’u ko ia ‘o lekooti.

Pea ke ‘ilo Sea ko e taimi pē ko ē na’e to’o ai ‘a e tokanga, ‘ikai ke mau toe fai ‘a e *campaign* he na’e ‘ikai ke toe tokanga’i ia ‘e he potungāue, he ‘oku ‘ikai foki ko e me’a ia ‘aku na’e fai, ko e me’a ia ‘aku ia ko hono fakalele ‘a e fu’u *project* ‘a e *World Bank*, ki he hala mo e uafu mo e mala’e vakapuna, ka na’a ku mahu’inga’ia au pea na’a ku kole ange ki he *World Bank*, ‘omai angé ha pa’anga ke mau sio’aki ki he me’a ko eni he ‘oku fu’u, ‘oku tau laka kitautolu ia ‘i he ‘avalisi ko ē ‘a Nu’usila ‘a e mate ko ē ‘i he hala.

Pea na’e ‘omai leva ‘a e pa’anga ko iá ke mau ‘ai ‘i he ‘amanaki ‘e hanga ‘e he *MOI* ‘o hoko atu ‘a e ngāue, taimi pē ko ē na’e to’o ai ‘a e tokanga ia ko ē ki ai ia toe ‘alu hake pē me’á ia ki ‘olunga, ka ‘oku ‘i ai ‘a e kaunga tonu ‘a e me’a ia ko eni ko ē ‘a e ‘oange ‘a e laiseni ki he fa’ahinga ‘oku ‘ikai ke totonu ke ‘oange ki ai ‘a e laiseni, hangē ko e kau faingata’a’ia, ko e fānau ‘oku te’eki ai ke totonu ke nau faka’uli, ko e fa’ahinga ‘oku fu’u vaivai, ko ‘etau lele ko eni ‘i he halapule’anga, ‘oku a’u ‘a e lele ki he lele ‘aki ‘a e 10.

Ko e me’a ia ‘oku lōloa ai ‘a e fu’u *que* ‘a loto meimei ‘alu pē ia ‘o tau ki mala’e vakapuna he pongipongi. Pea ko e me’a ‘e taha Sea ‘i he fa’ahinga fokotu’utu’u pehe ni kuo ‘osi talamai ‘e he *World Bank* pea mo e *ADB* ke tau ‘unu ‘a e Pule’anga pea mo e sekitoa taautaha ke tau *partner* ke tau hoa ngāue hono ‘oange ki he kakai ‘a e me’a ko eni ki he fefononga’aki ko ē ‘i ‘uta, ko ē kuo tau fu’u tuku ki he sekitoa taautaha ‘a e fononga ko ē ‘i he pasi, pea ko ē kuo mate ia he kuo tau faka’ai’ai ‘etautolu ia ke hū mai ...

<005>

Taimi: 1045-1050

Taniela Fusimālohi: ... ‘a e me’alele, pea ko eni ‘oku tau toe to’o ‘etautolu ‘a e Tu’utu’uni ko ē ke ta’u ‘e 15 ‘e toe liunga ua e ‘ū me’alele ia ko ē ‘oku ‘omai. Pea ‘e vave ange ‘etau lue lalo ‘atautolu ki he ngāue he’etau heka me’alele.

Ka u foki mai ki he poini Sea ‘i he me’a ko eni, ke fakapotopoto ange mu’a ‘a e fai ‘etau ‘ai laiseni. Ko au na’a ku kamata faka’uli pe na’e ma’u ‘eku laiseni ‘i he taimi ko ē na’e ‘i ai e ki’i tohi. ‘Oku te’eki ke u *accident* tu’o taha au ia, ka ko u tokanga ‘aupito pē au ki hono fakafou’ou ‘eku laiseni mo e lele ko ē he hala, ka ko u kole pē Minisitā fakama’ala’ala mai angé kongā ko ē he ko e kongā ia ko ē ‘oku mahu’inga....

Sea ka u faka’osi ‘aki ‘a e fo’i poini ko eni ‘oku hā mai he peesi 7. Ko e me’a ko ē na’a ku fakamalanga ki ai ko e *own motion* ko e ha’u ia ‘a e ‘Omipatimeni ‘o sio pē ‘oku ‘i ai ha me’a ia ai ‘oku totonu ke ne fakatonutonu kau ai ‘a e me’a ko eni ‘oku ...

Tokanga ke pule ‘a e Lao kae ‘ikai ke pule Pule’anga he fehikitaki holo ‘ene ngaahi fatongia

Ko hono ua ko e fai ko eni ‘a e fa’a fehikitaki holo ‘a e fatongia ta’ehanga ‘e he Lao ‘o fakamalumalu’i. ‘A ia ‘oku ‘i ai ‘a e Tu’utu’uni Tu’utu’uni pē ‘a e Kapineti ke ‘ave ‘a e va’a ‘oku ui ko e Va’a ki he Pule’anga Fakalotofonua ke hiki ia mei he Potungāue Fakalotofonua ‘o ‘ave ia ki he ‘Ofisi Palēmia. ‘I he ha’u ko ē ‘a e ‘Omipatimeni ‘o sió ‘oku ngalingali ‘oku ‘ikai ko ha me’a eni ia ‘oku ‘ikai ke totonu ke fai ‘oku totonu ke fai’aki ‘a e Lao hono fehikitaki ‘o ‘etau ngaahi fatongia, ka ko u tui ko e lēsoni heni ‘oku lahi ‘aupito ‘etau fehikitaki holo ‘a e ngaahi fatongia ‘o e ngaahi kupu kupu ko ē ‘o e Pule’anga ta’e’uluaki fai ‘a e me’a ko eni ‘oku fakatokanga mai ‘e he ‘Omipatimeni ‘ai e Lao liliu e Lao ke ne talamai ‘a e me’a ko ia.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Sea ko e fakatonutonu atu, kuo ‘osi fai e ngāue ko ē ki he Lao fakatonutonu mahalo ko e lipooti eni na’e fai kimu’a mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Tokoni Palēmia.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. ‘Oku lahi pē ia hangē ko ‘etau talanoa ki he fu’u *ministry* ko eni ko e *MEIDECC* ngaahi fatongia ‘e ni’ihi ‘oku tuku kitu’a tuku ia kitu’a kae kei ‘asi pē ia ‘i he Lao. Ko e ngaahi fatongia ‘e ni’ihi ‘oku fai ia ‘e he Pule’anga ka ‘oku te’eki ke ‘i ai ha Lao ia ke ne hanga ‘o fakamalumalu, ka ko ‘eku ‘uhinga pehē ko e lēsoni ‘e Sea tau ‘ai e Lao ke mu’omu’a ia ‘i he’etau fehikitaki holo e ngaahi fatongia. He a’u ia ki he tu’unga ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku hoko fakatamaki ‘oku hoko kuo tau toki holomui ha sitepu ‘e ua pē tolu kimu’a ‘o kumi koā pē ko e hā ‘a e lau ‘a e Lao ‘oku ‘omai ‘etautolu ki he Lao ‘oku ‘ikai ha Lao ia na’e fai mai ai ha’ane me’a ke talamai ke fai ‘a e ngāue ko ia.

Ko e me’a ko eni Sea ‘oku ou talanoa ki ai ko e ‘uhinga pē ia kuo ‘osi hoko pē ia kimu’a. Na’a ku faifatongia au ‘i he Pule’anga ia na’e ‘osi hoko pē ia pea pehē ki he ... ‘o tau ‘ai ‘etautolu toki ‘ai e Lao ko ‘ene ngata’anga ia ‘ai ai pē ia ‘oku ‘ikai ha Lao ia ka tau lele ai pē. ‘E toki fakatonutonu kitautolu ‘e ha faingata’a toki fakatonutonu tautolu ‘e ha fakatamaki ka ‘oku ‘ikai ke tau tokanga ki ai ki he pule ‘a e Lao mu’omu’a ‘a e Lao ‘o pule ‘a e Lao ‘i he’etau ngāue ko ē ‘oku fai, ka ‘oku ‘ikai ko e pule ‘a e Pule’anga, pule ‘a e Lao ke fai ha fatongia mo tufa ha fatongia mo tukuange ha fatongia pea ko e me’a ia ‘oku ou ‘uhinga ki ai ‘i he poini ko eni ko e poini mahu’inga eni ke tau tokanga ai.

Taukave Pule’anga ‘oku fai ‘enua ngāue fakatatau ki he Lao

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Sea ‘oku ‘i ai pē Lao ke faka’ilo ‘a e Pule’anga kapau ‘oku faihala mei he Lao, kae ‘oua ‘e tukuaki’i pehē pe ko e Pule’anga ko eni pē ko e Pule’anga ko ē kae manatu’i ma’u pē ‘oku mu’omu’a pau ke fai ‘a e ngāue ia ‘o fakatatau ki he Lao pea kapau ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha ngāue ta’efakalao pea faka’ilo ke ‘ilo ai e mo’oni.

Sea Komiti Kakato: Mālō Tokoni Palēmia.

Tui ‘Eua 11 fatongia Pule’anga ke *stocktake* ‘ene ngaahi faifatongia

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. ‘Oku ‘i ai ‘a e fatongia ‘o e Pule’anga ke *stocktake* ma’u pē ‘ene faifatongia. Pea ko hono *stocktake* ‘oku kamata mei he Laó ko fē ngaahi me’a ko ē ‘oku avaava ke tātāpuni. Ko fē me’a ko ē ko ē ‘oku motumotu ke fekaukau’aki. ‘A ia ‘oku fa’a fai e me’a ko eni ‘o a’u ki he tu’unga ko u tui ‘oku fa’a fai he ta’u ‘e 20 kotoa pē ‘a hono fakamā’opo’opo ‘etau Lao.

Ko u fakamālō lahi ki he *Crown Law* 'oku 'asi 'i he' enau *website* 'enau ngāue lahi ke tau mamata ko ē ki he Lao 'oku kakato ange 'i he' ene tu'u faka...'oku 'ikai foki ke toe paaki mai ha tohi, ka ko u talanoa eni Sea he 'oku lahi pē ia kapau te tau fakaafe'i 'a e 'Ateni Seniale ke me'a mai ki heni ke talanoa ki he 'isiu ko eni 'oku ou talanoa ki ai te ne talanoa ia 'e ia. 'Oku lahi 'a e avaava 'i he ngaahi Lao 'e ni' ihi. 'Oku 'i ai e ngaahi me'a ia 'oku tu'o ua, tu'o ua ia 'oku 'ikai ke mahino ko hai 'oku mafai ki ai. Na'a tau toki to'o eni e kau Polisi mei he me'a ko eni 'a e *Anti-Corruption* he koe'uhí 'oku 'ikai ko ha me'a ia 'anautolu ka na'e 'asi ia he ...ko e 'ū me'a pehē ia 'oku lahi ia 'i he' eku 'ilo'i 'e au, ka 'oku 'i ai 'a e fatongia 'a e Pule'anga ke *stocktake* 'enau faifatongia...

<007>

Taimi: 1050-1055

Taniela Fusimālohi : ... fatongia 'o fakakatau ki he lao. Kapau 'oku 'i ai ha ngaahi me'a i he lao 'oku totonu ke monomono ko e me'a ia, ka 'e 'ikai foki ke fai ia kae 'oua kuo tau lotu ke fai. He ko u sio hifo au ki he Lao ko ia 'o e 'Ofisakolo mo e Pule Fakavahe 'oku kei vāhenga mai pē 'a 'Eua ia ki heni. 'A ia 'oku ta'efakalao he 'oku, kapau 'e pehē ia 'oku ta'efakalao 'eku ui 'e au ia au ko e Fakafofonga 'o 'Eua he 'oku 'ikai ke 'i ai ha vāhenga pehē 'oku kau ia 'i Tongatapu. 'A ia ko e ngaahi me'a pehē 'oku totonu ke tau tokanga ki ai ke tau 'alu fakataha mo e lao kimu'a..

'Eiki Palēmia Le'ole'o : Ko e me'a ia ko iá 'a e Fale Aleá Sea 'oku 'i ai e Tu'utu'uni 'a e *Boundaries Commission* pea na'e 'osi ngāue mai 'aki ia he ngaahi ta'u ia ko ē 'Eua 11. Pea kapau 'oku lotu pē 'a 'Eua ia ke foki mai ia ki Tongatapu ni sai pē. Tau toe feinga'i ke liliu e lao ki ai.

Taniela Fusimālohi : Mālō Sea kapau te mou me'a hifo pē ki he lao ko eni ko ē 'oku ou 'uhinga ki ai 'a e vahevahe fakafeitu'u 'oku kau 'a 'Eua ia ki Tongatapu. Ka ko 'eku poini

Sea pea mo 'eku fokotu'u atú ke fai mu'a e me'a ko iá 'e he 'Ateni Seniale mo e 'Ofisi ko ia e Fakahinohino Lao. Mahalo kuo taimi ke tau *stocktake* e Lao mo hotau fatongia 'o fakamā'opo'opo ke..

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea ki'i fakatonutonu Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa e Kōmiti Kakato. Sea ko e fakatonutonu 'a e pehē ko ē 'e he Fakafofongá ko e fatongia e Pule'angá ia ke fai e ngaahi me'a ko ē 'o *stocktake* e Lao. Sea ko e Fale fa'u Lao eni pea 'oku 'atā ki ha Mēmipa ke ne fa'u ha Lao. Pea 'oku mea'i pē 'e he Fakafofonga 'oku ne me'a atu 'oku lahi 'a e ngaahi lao 'oku avaava mo hala. Ko hotau fatongia ke tau hanga 'o fa'u mai ha'atau Lao Fakaangaanga Fakataautaha ke fakatonutonu e lao ko ia pea tau fetokoni'aki ai pea mo e 'Ofisi e 'Ateni Seniale pea mo e Pule'anga he ko hotau fatongia ia ko e fa'u lao. He 'ikai ke fu'u lava 'e he Pule'anga ke ne hanga 'o makupusi he ko e fatongia ko iá 'oku tau fengāue'aki ai pea 'oku faka'osi mai ki he Falé ni. Kapau 'oku 'i ai ha lao 'oku ne pehē 'oku avaava pea fa'u mai ha lao he tātāpuni 'aki, he ko hotau fatongia ia pea 'oku 'i ai e totonu 'a e tokotaha Mēmipa takitaha ke ne fa'u mai ha'ane Lao Fakataautaha ko e 'uhingá ko hotau fatongia ia Sea. Kae fakamama'o pē mei he tukuaki'i ai pē he taimi kotoa 'oku 'ikai ke haohaoa 'a e Pule'angá ka 'oku 'i ai hotau fatongia ki he Falé ni. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Fakafofonga toe ho'o miniti 'e 2 ē.

Taniela Fusimālohi : ‘Io mālō Sea. Ko ‘eku ‘uhingá foki he na’e talamai kiate au ‘e he Palēmia ‘aneafi tali ke ke Kapineti ka ke toki lea. Kia au ia ko e me’a ko ia na’a ku lea atu aí ‘oku fekau’aki ia mo e lao. Ka ‘oku hangē ia ‘e fakatikitato ‘a e fakalele ia e me’á kapau ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha lao ‘a ia ko ‘eku ‘uhingá ia. Ko e me’a mahu’inga ‘aupito ‘a e pule ko ē ‘a e lao he ko e me’a pē ia te tau taha aí ko e me’a ko ē ‘oku tohi’i ko e lao. Kapau leva ‘e ‘ikai ke tohi’i ia ko e lao ko e me’a ‘e hokó te tau fehulunaki takai holo ai. Te tau toki fakaiku ai ki he Fakamaau’anga ke talamai ‘e he Fakamaau’anga ‘a e me’a ko ē ‘oku totonu ko ē ke tau fai.

Ka ko ‘eku poiní ‘aku Sea ke tau foki mu’a ki he poini ko iá he koe’uhi ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi matavaivai ai. Ke tau hanga ‘o fakatonutonu fakataha pē ‘etau laká ‘o fai hotau fatongia mo laka fakataha pē pea mo e lao mo ‘etau Konisitūtone. Ko ē ko ‘etau lao ma’olunga taha ko ‘etau Konisitūtone, ka ‘oku tau laka kitautolu ia ‘i lalo he faifatongia mo tau tala ‘a e hā mo e hā kae ngalo ‘ia tautolu ‘oku totonu ke ‘ai ‘a e lao ke ne hanga ‘o fakatonutonu ‘etau laka. ‘Oku ‘ikai ke toe kehekehe ia mo hono fakatonutonu ‘e he Tohitapu ‘a e laka ‘a e kalisitiane. Ka ko fē ‘a e me’a ‘oku ne fakatonutonu ‘etau laka ko ē ki he pule lelei, 'ata kitu’a, taliui kakato, ‘oku fakatonutonu hake ia ki he me’a fē. Kapau te u kaka hake au ki he’etau Konisitūtone ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia ke ne fakatonutonu mai.

Sea Kōmiti Kakato : Toe miniti ‘e 1.

Taniela Fusimālohi : ‘Oku ‘i ai mo e me’a heni Sea ‘oku hā pē peesi 18, 19 ‘a e kaunoa ko eni ko ē ‘i he *appointment*. Na’a tau fakafekiki he ngaahi uike mai ko ē ‘i he *due recruitment process* pea ‘oku ou fehu’ia ‘e au pē ko e *due recruitment process* leva fē ia ‘oku hū ai e Minisitā ia ‘o to’o ‘a e totonu ‘a e tokotaha ngāue. Ko e me’a ia na’a ku ‘uhinga atu ai ko ē ke fakakau atu mo e ngaahi naunau na’e ‘ikai ke u ‘uhinga au ke 'ata'atā pē ki hono *appoint* ‘o e *Anti Corruption Commissioner*. Na’a ku ‘uhinga au ki ha *appoint* ha taha pē pe ‘oku Mēmipa ha Poate ‘Uhila pē ko e Poate Vai pē ko e fē pē ha *appointment* ‘oku fai ‘ai ke taau mo ‘ai ke 'ata kitu’a. ‘Oku lahi ‘aupito ‘a e *appointment* ia ‘oku fai ‘oku ‘ikai ke fou ia he founga ko ē. Talamai pē ko hono ‘uhinga pē ko e *due recruitment process* na’e fai ko e fu’u me’a tekinikale ia. ‘Ikai ke fai ha *due diligence* ‘e taha *appoint* ‘a e fa’ahinga na’a nau fai ‘a e hia, *appoint* e fa’ahinga ‘oku ‘ikai ke nau *fit, appoint* ‘a e fa’ahinga ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’anau taukei ‘anautolu ‘i he me’a ko ia. Sea ka ko ‘eku faka’osi, tau laka mu’a kimu’a mo e laó kae lava ke tau maau ‘i he pule...

<008>

Taimi: 1055-1100

Taniela Fusimālohi: ... ‘a e Lao. mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Fakafofonga 11. Fokotu’u pea pou pou ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e Lipooti ‘a e *Ombudsman* fakahā loto ki ai hiki ho nima.

'Aisake Eke: Sea ki’i ...

Sea Kōmiti Kakato: Mou tokanga ki he’etau ngāue ‘osi pē tokotaha fai mo ke fakaulo mai ka u fakahokohoko moutolu ko ‘ene ‘ikai pē ko ‘etau pālōti. Fika 2 fakamolemole pē Kalake toe ki’i, Fika 5 pea Fika 7 ē. Me’a mai.

'Uhila moe Langi Fasi: ‘Io tapu mo e Feitu’u na Sea pea tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ko e ki’i fakatonutonu si’isi’i pē eni ia ki he pepa ko eni na’e tufa mai ‘i he peesi tolú tēpile ko ē ‘a e ngaahi liliu faka-Tonga fakamolemole ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io palakalafi fiha?

'Uhila moe Langi Fasi: Ko e peesi ko ē liliu faka-Tonga 'a ia 'oku 'asi ia he peesi 11 ko ē 'o e 'o e lipooti ko e faka-Tonga'i 'o e *National Retirement Benefit Fund* kātaki ko e faka-Tonga mahalo 'oku hala e sipela 'o e sino'i, sino'i pa'anga fakafonua 'oku hā ia he me'a ko e **sioni'i** ke ki'i fakatonutonu pē fo'i ...

Sea Komiti Kakato: Konga fē ia fakamolemole 'e Fakafofonga? 'Oku 'i ai 'a e fakalotofonua ...

'Uhila moe Langi Fasi: Ko e pepa ko ē na'e fakahū mai ko ē mo e 'ū fakatonutonu 'a ē na'e me'a ki ai e 'a e Sea 'o e Fale Alea.

Sea Komiti Kakato: 20/21?

'UHINGA MOE LANGI FASI: 'Io 'a 'ē.

Sea Komiti Kakato: Peesi tolu ...

'Uhila moe Langi Fasi: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: 'A ē 'oku 'i ai e fo'i konga E ko e Fakalotofonua mo e Lao ki he *Ombudsman* ...

'Uhila moe Langi Fasi: Kātaki ko e ko e 21/22 eni fakamolemole 'e Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko e fiha?

'Uhila moe Langi Fasi: 21/22. Ki'i pepa ko ē na'e ...

Sea Komiti Kakato: 'A tau ki'i nofo pē he 20/21 ē ka tau toki hoko atu ki he 21/22 na'e 'osi fai e felotoi ka tau 'unu pē kiamu'a ē.

'Uhila moe Langi Fasi: 'Io mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Fika 5 me'a mai 20/21 ko u fakamanatu atu kau Fakafofonga Hou'eiki Nōpele 20/21 'ikai ko e 21/22 fakamolemole.

'Aisake Eke: 'Io mālō Sea tapu mo e Feitu'u na pehē ki he Hou'eiki Komiti Kakato Sea ko e 'uluaki pē ko u fakatokanga'i pē e fanga ki'i faka-Tonga ke toki 'ai. Kae 'ai ai leva ke tali ai leva kae toki fakatonutonu mai 'amui 'alu hifo angé ki he peesi, 'ū peesi faka-Tonga kātaki fakamolemole 'oku kei tu'u pē ia he fo'i lea ko e 'Omipatimeni ... 'oku tonu ke ... faka-Tonga sio ki hē ...

Sea Komiti Kakato: Peesi fiha ia?

'Aisake Eke: Kātoa e 'ū peesi faka-Tonga ki'i me'a hifo pē sio ki he peesi ko ē ki lalo 'alu *Ombudsman* Tonga 'oku 'ikai ke ai ha lea faka-Tonga pehē ko e 'Omipatimeni ko 'eku 'ilo 'e au ia ko e he ē ke liliu kae liliu atu pē kae toki faka, sai ai leva ka ko e 'uhinga ko eni na'e 'ikai ke liliu ia mo e peesi 11 kātaki pē 'oku ai pē fanga ki'i fetō'aki pehē ka ko u toki fakalelei atu ā ia kae 'alu ai leva kuo si'i ongosia e potungāue 'i he peesi, peesi faka-Tonga atu e ni'ihī pea peesi fakapālāngi Sea. Ko 'eku ki'i lave vave hifo pē 'a'aku ia ...

Sea Komiti Kakato: Peesi 11 ...

Ngaahi fakatonutonu he ngaue'aki lea faka-Tonga mo e fakapeesi Lipooti 'Omipatimeni

'Aisake Eke: Kātoa e peesi faka-Tonga liliu e fo'i lea ko e *Ombudsman* ki he faka-Tonga

kātaki he ē pea mo e peesi ‘oku ‘i ai e ‘ū peesi ia ‘oku fakapālangi faka-Tonga ‘a ia mahalo ko e fanga ki’i me’a ia na’e na’e ‘i ai pea ko u foki mai au ia ki he’eku poiní.

Sea ko e ki’i me’a ko ia ko u ki’i ... mālō ‘aupito e ngāue e potungāue ko ení. Ko e me’a ko ē ko u ki’i tokanga au ki ai ‘oku lisi mai foki e ngaahi tēpile ngaahi tēpile ko ē ngaahi potungāue na’e ‘i ai ko ē ‘a e ngaahi liliu hangē ko eni ko e tēpile 4 ka ko e, ka ko e taimi ko ē ko u fakafehoanaki ai ko ē ki he ngaahi potungāue he ‘oku mahino foki ko e potungāue ko ení he ko hono fokotu’u foki koe’uhí ‘a ia na’e kamata ia mei *Switzerland* senituli ‘a ia ko e 18, senituli 19.

Tokanga ki he ngaahi Potungāue Pule’anga ke fakakau he’enua ngaahi Lipooti Fakata’u ‘enua ngāue ki ha lāunga pe me’a ke fakalelei’i

Ko e ‘uhinga foki ko e fokotu’u ‘a e potungāue ko ení koe’uhí kapau ‘oku ‘i ai ha taha ‘oku ‘oku fiema’u ia ‘ikai ke, ta’efiemālie ia ki he ngāue ‘a e Pule’anga pē ko e ngaahi pisinisi ‘a e Pule’anga ‘ikai ke toe tali ia ke ‘alu ki he potungāue ‘a ia ‘oku pāhia ia he ‘alu e potungāue pea ‘ikai ke toe ‘alu ki Fakamaau’anga kae hū ia ‘i heni. Ko ‘eku kole ‘a’aku he taimi ko ē ‘oku ou ‘alu ai ki he ngaahi potungāue ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha, he ‘oku tonu foki ke hanga ‘e he ngaahi potungāue ‘asi mai ko e ‘i ai ‘emau ngaahi me’a pehē na’e ta’efiemālie ai e ngaahi potungāue pea ko e me’a eni te mau fai ko e fo’i fehokotaki ia ‘oku ‘ikai ke ‘asi ia hangē ko e Potungāue ko eni Fonua ko e ha’u ko ē he Lipooti e Fonua ko e taha foki ia e potungāue ko u sio hifo ‘oku kapiteni ma’u pē ia he lahi e lāunga’i ‘a e potungāue ko eni. Ka ko e taimi ko ē ‘oku ou ha’u ai ko ē he Lipooti ‘a e Potungāue ‘a e Fonua ‘oku ‘ikai ke ‘asi ha me’a ia ke ne hanga ‘o tuhu’i mai ‘io ‘oku ‘i ai e fo’i palopalema heni pea ko eni te mau fai ‘e mautolu ia e me’a ko ia. Ko e fo’i fehokotaki ko ia ‘oku ‘ikai ke u sio ‘oku ‘asi ka ko ‘eku kole ‘a’aku koe’uhí ki he ngaahi lipooti koe’uhí ke fai e fo’i fehokotaki kapiteni ma’u pē Potungāue Fonua ia, Ngaahi Koloa talu ‘ene lele mai pea ko ‘eku kole ‘alu pē taimi ke feinga’i ke holo hifo pea mei he’ene kapiteni ka ko ‘eku poini pē ‘a’aku ia Sea ...

<009>

Taimi: 1100 – 1105

‘Aisake Eke: ... he ‘oku mahu’inga pē, he ‘oku mai foki eni ia ko e palopalema ‘oku hoko. Pea ‘oku hanga leva pē ‘e he Potungāue ‘o fai hono vakai’i pea ko ‘ene me’a ‘a’ana ‘oku faí ko e fokotu’u atu pe ki he Potungāue

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga

‘Aisake Eke: Ko ia

Sea Kōmiti Kakato: Ki’i me’a mai angé, ko e kapitení he mahino e kakai e fonuá, ko e lelei tahá ia. Ko e hā e me’a ‘oku fiema’u ‘e he Feitu’u na ke holo mo e kapiteni ‘i he hā.

‘Aisake Eke: Ko e kapiteni eni ia he ngaahi lāungá ‘a ia ko u ‘ilo mahalo pe ‘oku ‘i ai ha taha ‘oku ‘alu fakaholomui. Ko e kapiteni eni ia ‘i he ta’efakafiemālié hangē kiate au ‘oku pehē. He’eku sio au ki he lāungá, ‘a ia ko u kole pe au kaikehe ka ko u ‘uhinga au ke kātaki fakamolemole ke fakafehokotaki. Ke ha’u ko ē ngaahi lipooti e ngaahi Potungāue koe’uhí kae lava. Hangē ko ‘eku vakai, ko ‘eku fakahoha’á Sea, Potungāue foki ia ko ení, ko ‘ene me’a pe ‘ana ia ‘oku fai, ō atu e kakai ‘o nau lāunga. Pea ‘osi pe ko iá ko ‘ene me’a pe ‘a’ana ‘oku faí ko e ‘omai ki he Potungāue mou kātaki, me’a ki ai, pea ‘osi ai pē ia.

Ka ko ‘eku sio ko e me’a ko e toe ‘asi mai pē, ‘asi mai pē. Ka ‘oku tonu ko u kole pe au ki he ngaahi Potungāue, ha’u ho’omou *Annual Report*, faka’asi mai ai. Na’e ‘i ai e ki’i fo’i lāunga

‘e fiha ki he’emau Potungāué, ‘osi solova ia. He ko ‘ene ‘oatu pe ko ē ‘o tuku pea tuku ai pē ia kaikehe ka mou kātaki pē ‘a e ‘Eiki Minisitā ka ko ‘eku vakai’i hake eni ko ē ‘a e me’á. Ka ko ‘eku poini lahi pe ‘a’aku ia, he koe’uhí ke ‘osi ko ē fai ‘a e me’a ko ē ‘oku ‘omaí. Fokotu’u mai ke fai pea ‘osi angé ‘oku lava ‘o hoko, ‘a ia ko ‘eku vakai ko ē he’etau lisí ‘oku péhé ni.

Fika ‘uluaki, Potungāue Fonuá mo e Ngaahi Koloa Fakaenatulá, na’e 6 pea ta’u 18-19 pea 9 he 19/20. Tataha ia ‘o 17 he 20/21, ta’efakafiemālié, hoko leva e Potungāue Polisi, hoko atu ai e Potungāue Vaí. Hoko atu ai e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Laláhí, mahalo ko e Potungāue Pa’anga mahalo na’e tonu ke ki’i me’a pe hē. Potungāue Fefakatau’akí toe hoko atu, sio ko e anga ē hikí. Potungāue Mafai ki he Vevé, ‘a e lahí, ‘oku ou kole pe ‘a’aku ia ke ‘osi e ta’ú fai ha ngāue meí he tafa’aki ko ē ‘e tahá hono talamai ko e hā e me’a na’e fai.

Kapau he’ikai ‘Eiki Sea ko e fakala’ā ‘i siatamaki, ko e fu’u kole atu ai pē, kole atu. ‘Ikai ke ‘i ai ha me’a ia ‘e fai he tafa’aki ‘e tahá. Ka ko ‘eku poini lahi pe ‘a’aku ia Sea, ‘oku fai ‘e he Potungāue ia ko ení, ‘a e sino ko ení hono tūkingata ka ko e mahu’ingá ia ki he ngaahi Potungāué ke tau fai koe’uhí kae lava ‘o holoki hifo.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ko e ki’i fakatonutonu atu pē Sea

‘Aisake Eke: Mālō

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Tapu mo e Feitu’una Sea

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu, ‘io, me’a mai Minisitā Leipá

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko e fakatonutonu ko e ‘uhingá ko e lēkootí he ‘oku me’a mai ‘a Hou’eiki pea fanongo mai e kakai e fonuá. Ko e līpooti ia ko ení ko e ngaahi lāunga pē ia ‘oku fai ki he *Ombudsman*. ‘Oku ‘i ai e ngaahi lāunga ia ‘oku ‘omai ki he ngaahi Potungāué ka ‘oku mau ngāue ki ai ‘o fakahangatonu pe ki he Fakamaau’angá ‘i hono faka’ilo, fai mo e ngaahi hopo mo e ngaahi fakatonutonu ai pea ‘oku lava ‘o solova ai. Ka ko e me’a ko ē ki he poini ko ē ‘oku ‘ohake ‘e he Fakafofongá ‘oku tonu ke ‘omai ‘e he līpootí. ‘Oku pou pou ki ai e motu’á ni ia.

Ka ko e fakatonutonu pe he ko e lēkooti pē eni ia ‘a e ngaahi lāunga ‘oku fai ki he *Ombudsman*. Ka ‘oku fai pē ‘e he ngaahi Potungāué ia ‘oku fakatātā’aki pē ‘a e Potungāue ‘a e motu’á ni. ‘A e ngāue ‘o a’u ki he Fakamaau’angá mo e ngaahi fakatonutonu fekau’ako mo e ngaahi lāunga ‘oku fai mai ki he Potungāué. ‘A ia ‘oku mau fai ‘a e ngāue ki he ngaahi hoha’a mai ko ē ‘a e kakai. Neongo ko e ngāué ia ‘oku ‘ikai ke peseti ‘e 100 ka ‘oku fakahoko pē Sea, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō

Lord Fakafanua: Sea tuku atu ha faingamālie ke tali e ‘ū fehu’í kapau ‘oku ‘oange ki he Minisitā.

‘Aisake Eke: ‘Io

Lord Fakafanua: He ko ena ‘oku ‘oange e faingamālie e Minisitā ke ‘omai ‘ene talí kapau ‘oku ‘atā pē

Sea Kōmiti Kakato: Ko e fakatonutonu pē ‘a e Minisitā fakatatau mo ‘etau tu’utu’uní. Ka ‘i ai leva ha fakatonutonu ‘oku ‘i he fatongia ‘e motu’á ni ke fakahoko e fakatonutonu

Lord Fakafanua: Sea, ‘oku lahi e me’a ia ke fakatonutonu, te u fakatonutonu atu pē he taimí ni. ‘Uluakí ne me’a mai e Fakafofonga Tongatapu 5

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai e Feitu’u na ‘Eiki Nōpele Fika 2 ‘o Ha’apai ka ko e Sea Fale Aleá ia

Fakama’ala’ala ki he tuku’au mai me’a ko e ‘Omipatimeni

Lord Fakafanua: ‘Uluaki fakatonutonú Sea, na’e me’a mai ‘a Tongatapu 5 ko e *Ombudsman* ‘oku kamata mei *Switzerland* ‘oku hala ‘aupito. Ko e me’a ko ení na’e kamata ‘i *Stockholm* ko e fonua ko iá ko *Sweden*, ‘uluaki fakatonutonú ia. Ko e toenga ‘ū fakatonutonú Sea ke toki tuku mai ha faingamālie ‘osi ‘ene fakamalangá.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Ikai ko u fakamālō atu kia moua lōua ho’omo me’a mai pē koe’uhí ke mea’i ‘e he Falé ni ki’i fo’i hisitōlia ko iá.

‘Aisake Eke: Tapu mo e ‘Eiki Sea mālō, mo’oni ‘aupito, ko e mo’oni ko e fonuá ē ko e, ko hona kaungā’api pē. Ka ko e mo’oni ko e ha’ú ē, talu ‘ene faai mai meí he 1830 tupu ko ‘ene toki a’u mai ení ki Tongá ni. Ka ko u kole pe ‘aku ko ení ko e tali ki he me’a e ‘Eiki Minisitā mo’oni. Ka ko e, ko u tui ‘oku tau taha ai, me’a pē ‘Eiki Minisitā, ke ‘asi mai he Potungāué ko e hā e me’a na’e faí. He ko u lave’i ‘e au ‘oku ‘i ai e ki’i *case* ‘e taha heni ki he *MIA*. Pea ko u ‘ilo ‘oku ‘alu mo e *case* ko iá, ‘a e lāunga ko iá ‘o ‘alu ia ki he *tribunal*.

Na’á ku ‘i he *tribunal* foki e motu’á ni ‘i he fakatonutonú, ‘a e fu’u fuoloá ē. Nofonofa ai pē mo e ‘ikai ke fai ke fai ‘e he Potungāué, ka ‘oku ou tui ‘e tokoni ia ki he kaha’ú. Taimi ko ē ‘e ha’u ai e ‘ū *annual report* ko ē ‘oku ‘i ai ha fo’i lisi ko e me’a ē na’e lāunga mei ai ‘a e *Ombudsman*. Fiha kuo lava, fiha ‘oku te’eki ke lava pea ko ‘ene fetaulaki ko iá Sea ko ‘ene saí ia. Pehē pe anga ko ē tauhi tohi Sea ‘oku ‘i ai e me’a ko *debit* mo e *credit*.

Ko ení ia ‘oku tafa’aki pe ‘e taha ‘oku ‘ikai ke ‘asi mai tafa’aki ‘e tahá pea ‘oku ou kole atu pe au ki he Potungāue Fonuá mo e Ngaahi Koloá fakamolemole. Mahalo ko e Potungāue ko ení pe ko e hā si’a tau tokoni ‘e fai koe’uhí ke fakasi’isi’i hifo e lahi ‘a e lāungá mo e ngaahi me’á kaikehe fakamālō ...

<010>

Taimi: 1105-1110

‘Aisake Eke: ... mālō, mālō e ngāue, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō, Fika 7, Tongatapu 7 me’a mai.

Paula Piveni Piukala: Sea fakatapu pea mo e Seá pea tapu ki he kau Mēmipá. Ko e, ko u fakamālō heni ki he Fakafofonga Nōpele ‘o Ha’apai ‘i hono fakama’ala’ala ‘o ako ai e motu’á ni ‘i he kakano ko ení ‘o e ‘ū lipooti ko ení Sea. He na’a ku kau au he hoha’a lahi ki he ‘ū lipootí, mahino ko e ‘ū angamaheni ení Sea. Ka ko e fo’i fakatau’atāina ko ē ko ē, ko e kakano ‘ū lipooti ko ení ‘e lava ‘o ‘ohake he taimi te tau talanoa’i ai e Patisetí. Lahi e me’a ia ‘oku ‘ikai ke u fiemālie au ki he fotunga mo e, ka ko ‘eku, ko e *educations* ko ‘etau ‘ilo he me’a he ‘aho ni na’e ‘ikai ke tau ‘ilo ‘aneafi.

Ko e, ko ‘eku ongo’i ‘oku ou fiemālie pē au ki he ngaahi lipootí fakata’ú he taimi ní. He ko e fo’i fakatau’atāina na’e fai ‘aneafi ‘oku lava ‘o to’o mai e kakano ko iá he taimi ‘oku tau talanoa ai he Patiseti fo’ou ko ení. Ko e me’a pē ia nau hoha’a ai kia au Sea pea ‘oku ou fie tokoni pē ení ki he kau Fakafofongá. Mahino ‘aupito ‘e ‘uhinga lelei ange ke toki to’o hake kakanó he taimi ko ē ‘oku tau talanoa he Patisetí ‘o fakataua hangē ko e me’a ‘a e Minisitā Pa’angá ‘aneafi fekau’aki mo e ngaahi *concern* na’e ‘ohake ‘e ‘Eua 11. ‘I he’ene pehē ‘oku ou fokotu’u atu au ‘a e lipootí Sea, ‘oku ou tali ‘e au ia ko e me’a ia kuo ‘osi angamaheni ki ai ke, ka tau ‘unu tautolu ki he le’o e kakai ‘i he ngaahi lipooti fakavāhengá Sea.

Sea Komiti Kakato: Fokotu’u pea poupou. Ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e Lipooti ‘Omipatimení 20/21 fakahā ki ai hiki ho nima, mo e fakatonutonu kātaki.

Lord Fakafanua: Kātaki pē Sea. Sea koe’uhí kuo ‘osi ‘ohake he kau Fakafofongá ‘a e me’a he lipootí ‘oku tonu pē ke ‘oatu ha tali ki he lipootí.

Sea Komiti Kakato: Me’a pē Feitu’u na ia ka ‘oku, ko e ‘ai eni ia ke tali ho’o lipootí.

Lord Fakafanua: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: He ‘ikai ke tau toe foki tautolu ‘o fakatonutonu e me’a he 20/21.

Lord Fakafanua: Sea ka kuo ‘osi ‘alu ia he lekootí ‘ene me’a na’e ‘ohake.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai e Feitu’una.

Lord Fakafanua: ‘Uluakí pē na’e kole mai e Fakafofongá ke fakatonutonu ‘a e *logo* ko eni e ‘Omipatimení koe’uhí ‘oku lolotonga ‘i he fakapālangí. Ko ‘eku fakatonutonu atu ki aí ko e *logo* ia ‘oku ‘ikai ko ha fakalea ia ke pehē te tau lava liliu faka-Tonga. ‘E pau ke ‘ave ia ‘o toe *design* mai ‘a e *logo* ‘i hono faka-Tongá ka ‘oku ngaue’aki ‘i he ‘Omipatimení ‘i he faka-Tongá mo e fakapālangí ‘a e *logo* ko ení.

Pea uá ko e peesi koe’uhí ‘oku tau ngaue’aki e sisitemi ko eni fakapālangi ‘oku ‘otometiki pē ‘ene hanga ‘ana fakalea ko ē peesí ko e *page* fakafika ‘i lalo. Pea kapau te tau hanga ‘o liliu e me’a ko iá ‘e pau ke fa’u mai ha sisitemi fo’ou ia. Ko ‘eku tali pē ‘a’aku ia Sea koe’uhí ko e me’a ‘oku ‘omai he kau Fakafofongá.

Sea Komiti Kakato: Sea, ‘Eiki Nōpele Fika 2 ‘o Ha’apai, ‘iate au ia he’eku faka’uhingá ‘oku fakapālangi ia. Kapau ‘e tuku homou *logo* ‘amoutolu ki homou ‘ofisí pē ‘oua ‘omai ia ki hení ka ko hono fokotu’u hē ‘oku fakapālangi ia. ‘Ikai ke ta toe lava taua ‘o liliu he taimi ni he ‘oku fakapālangi. To’o homou lōkolo ‘o tuku ‘i ‘ofisí ‘oua toe ‘omai lōkoo (*logo*) he lipootí kae ‘uhí kae nounou.

Lord Fakafanua: Ko ia ko e hā pē me’a ‘oku fiema’u he Falé Sea ka ko e me’a eni ‘oku fakamatala atu mei he ‘ofisí.

Sea Komiti Kakato: ‘Io, fai e me’a ko ē ‘oku kole atu he kau Fakafofongá he ko e me’a ia kuo tau ‘osi fokotu’u hení ko e lea faka-Tonga.

Lord Fakafanua: Sea ko e me’a hono uá ko e tēpilé fekau’aki pea mo e fakafika ko eni ‘o pehē ko ē ‘oku ‘i ai e ni’ihi ‘oku nau tānaki tu’unga ‘oku ma’u pale. Ko e tēpile ko ení ‘oku ‘uhinga ia ki he ‘ū *case* ko ē ‘oku lolotonga *active* pe ‘oku mo’ui he taimi ko ē ‘oku fai ai e lipootí. ‘A ia ko ‘ene a’u mai ki he 2020/21 ‘oku kei toe *active case* ‘e 6 mei he potungāue Ngaahi Koloa mo e Fakanatulá, mei he 19/20 ‘o a’u mai ki he 20/21 ‘oku kei toe e *case* ‘e 9 mei he ta’u ko iá. ‘A ia ko e ta’u ní ‘e ‘i ai ‘a e ‘ū *case* kuo tāpuni mei he ‘ū *case* motu’á. ‘A ia ko e ‘uhinga ia ‘oku fakahokohoko pehē ai ‘a e tēpilé Sea.

‘A ia ko e ‘uhinga ‘oku toe lahi ange ‘ū lāunga ko ē ‘oku ma’u ko ē he ‘aho ní koe’uhí ko e ngāue kitu’a ko eni ‘a e ‘Omipatimení ‘o lahi ange ‘a e ‘ilo ‘a e kakaí ki he founga ngāue ko ení ‘o toe tānaki mai ‘ū lāunga ‘o toe lahi ange ‘i he kuohilí. ‘A ia ‘o ngalingali pehē ‘oku lahi ange ‘ū lāunga ka ko hono mo’oní ko e ‘ū launga pē na’e ‘osi ‘i ai kimu’a ka ‘oku fai e ngāue ki ai pea ‘oku mau fiefia ‘oku ‘i ai e faingamālie ‘a e kakaí ke nau fakahū mai ‘enau ‘u lāunga ki he ‘Omipatimení. ‘I he lau ko eni e ‘Omipatimení ko e lahi ange ‘ū lāunga ko ‘ene sai ange ia Sea, mahino leva ‘oku ngāue e sisitemí pea ‘oku fai e ngāue kia nautolu. ...

<002>

Taimi: 1110-1115

Lord Fakafanua: Ko e *case* ko ē na'e 'ohake 'e he Fakafofonga 'Eua 11, fekau'aki pea mo e ngaahi ngāue lalahi mo e foaki 'o e laiseni, ko e *case* ko ia a'u mai ki he 'aho ni kuo 'osi tāpuni ia Sea. 'A ia ko e ngaahi ngāue ko eni 'oku fakahoko lelei pē 'e he 'Omipatimeni 'a e fatongia, 'oku ou pou pou atu Sea, ko u fakamanatu atu ko e tali mo e ngaahi fakatonutonu 'o e 'ū lipooti, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō fokotu'u pea pou pou ...

'Aisake Eke: Sea ko 'eku ki'i 'oatu pē 'e au fakamolemole pē ke ke tali pē. Ko e peesi ko ē na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Sea 'o pehē 'oku faka-pālangi 'a e 'alu faka-pālangi 'a e peesi 11, 'ikai 'oku fetō'aki 'i ai 'a e peesi 'e ni'ihī 'oku faka-Tonga, 'alu 'alu ki he peesi fakamolemole 'a e me'a 'oku 'ai faka-Tonga, ko ē ko e peesi 12, 'a ia 'oku fetō'aki 'a e peesi ia faka-Tonga, faka-pālangi, kapau kuo *system* pehē ko 'eku 'ai pē 'aku koe'uhi ko e me'a, kae mālō Sea ka ko 'eku.

Ka ko u lau faka'osi pē ki he ki'i me'a 'oku me'a ki ai 'a e Sea fakamolemole 'a e 'Eiki Nōpele, 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, ki he lahi, ke pehē 'oku lahi ange 'a e lāunga ko 'ene sai ange ia. Kiate au lahi ange 'a e ngāue ia, 'a e lāunga 'oku mahino 'oku 'i ai 'a e palopalema lahi. 'Oku ou tui ko 'etau faaka'amu 'oku 'alu pē taimi mo holo hifo, ko e anga ia 'etau faka'amu ke fakasi'isi'i, ka te u ki'i lave pē ki he kongā ko ia he 'oku ou tui 'oku 'alu pē taimi mo 'etau faka'amu ke holo hifo 'o mahino, he 'oku 'osi 'i ai 'a e potungāue, mālō Sea.

Pāloti'i 'o tali Lipooti Fakata'u 'Omipatimeni 2020/2021 & ngaahi fakatonutonu

Sea Komiti Kakato: Mālō. Fokotu'u pea pou pou fakataha mo ke tali 'a e Līpooti 2021 fakataha mo e fakatonutonu, fakahā loto ki ai hikinima.

Kalake Tēpile: Sea loto ki ai 'a e Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila mo e Langi Fasi, 'Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Pīveni Piukala, Vaea Taione, Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Veivosā Taka, Vātau Hui, 'Eiki Nōpele Tu'ihā'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. Loto ki ai 'a e toko 19.

Sea Komiti Kakato: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki ai fakahā mai he founga tatau hiki ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

Lipooti Fakata'u 'Omipatimeni 2021/2022

Sea Komiti Kakato: Mālō. Hou'eiki fakatonutonu mai fika 2 ki he me'a ko ē na'a ke me'a mai ki ai 'anenai na'a ku kole atu ke ki'i tatali ki he 21/22. Peesi fiha koā fakamolemole.

'Uhila mo e Langi Fasi: Mālō 'Eiki Sea, ko e ki'i pepa fakatonutonu ko ē na'e toki tufa mai peesi 3, na'e tufa mai 'aneafī.

Sea Komiti Kakato: Peesi 3.

'Uhila mo e Langi Fasi: Pepa pē ko ē na'e 'omai ai e 'ū fakatonutonu Sea fakamolemole. Ko ē 'oku 'osi ma'u hake 'e he kalake 'i hē Sea. Ko ia ko e ki'i fo'i fakatonutonu pē ia ko e ki'i fo'i sipela 'o e sino'i pa'anga ke fakatonutonu atu.

Sea Komiti Kakato: 'Ohake pē, 'ave pē mei he'etau *screen* ē, ok. 'A ia ko e hā'a e fakatonutonu.

‘Uhila moe Langi Fasi: Ko e fakatonutonu ia ‘oku ‘asi ‘oku faka-Tonga’i ‘o e *National Retirement Benefit Fund* ‘i he peesi 11 ‘o e lipooti kakato, ko e fakatonutonu pē hono faka-Tonga’i mai hē ‘a e sipela ‘o e sino’i, sino’i pa’anga, ko e sino’i ‘oku ‘i ai ‘a e ki’i fehalaaki ai ke fakatonutonu pē.

Lord Fakafanua: Sea fakamālō atu ki he Fakafofonga ‘o Tongatapu 2 he fakatokanga’i ‘a e fakatonutonu ko eni, ‘oku tali lelei, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō, tali ia. Mahalo ‘oku tau sai pē ‘o hangē pē ko e me’a ‘a e Fakafofonga fika 7 hē, ko e lipooti ko eni ko e me’a ‘e mahu’inga taha ‘a e lipooti he ha’u hoko ‘oku toe tonu ange, ‘i ai mo hono ola pa’anga ‘oku ngāue’aki, kae tautautefito ki he teuteu ‘o e patiseti, hē.

Pāloti’i ‘o tali Lipooti Fakata’u ‘Omipatimeni 2021/22 & ngaahi fakatonutonu

Fokotu’u pea pou pou ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e Lipooti Omipatimeni fakahā loto ki ai 2021/22, fakamolemole fakahā loto ki ai hiki ho nima.

Lord Fakafanua: Sea mo ‘ene ngaahi fakatonutonu.

Sea Komiti Kakato: ... mo e ngaahi fakatonutonu fakamolemole.

Kalake Tēpile: Sea loto ki ai ‘a e Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila mo e Langi Fasi, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Pīveni Piukala, Vaea Taione, Taniela Fusimālohi, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Veivosa Taka, Vātau Hui, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō. Loto ki ai ‘a e toko 19.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai fakahā mai he founa tatau hiki ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou’eiki, Koe’uhi ko ‘etau taimi tau ki’i mālōlō.

(Mālōlō – Miniti ‘e 15)

<005>

Taimi: 1145-1150

Sātini Le’o: Me’a mai e Sea ‘o e Komiti Kakato.

Lipooti Fakata’u Potungāue Fakalotofonua 2021/22

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki mālō e laumālie hoko atu ‘etau feme’a’aki ‘ikai ke toe fakalōloa. Potungāue Fakalotofonua 21/22. Ko au ‘oku ou tui ki he me’a ko ē ‘a e Fakafofonga Fika 7 Hou’eiki ‘ikai ko e lipooti ia ko eni ‘e pehē ko ‘ene ‘osí ia ‘oku ‘i ai pē taimi ia te ne lava pē ‘o lea’aki pē te ke me’a’aki he Fale fakamolemole. ‘Io ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Mālō Sea e Komiti Kakato pea fakalaumālie atu ki he Fale e Komiti Kakato kae faka’osi’osi atu Sea ‘a e ngāue ki he Lipooti Fakata’u ko eni. Na’e lahi ‘aupito ‘a e ngaahi fehu’i pea toe lahi mo e ngaahi fakatonutonu ‘e Sea te u toe tākaki atu ki heni ko hono ‘uhinga ko e ngaahi fakamatala na’e ‘omai kiate au he lolotonga ‘etau fononga pea ko u lava pē ke u hanga ‘o ‘oatu ia ‘i he lolotonga ni.

Ko u tui 'e Sea kuo taimi ke tau hoko atu ki ha ngaahi ngāue fo'ou ka te u 'oatu pē heni 'a e ki'i fakatonutonu ko eni na'e 'omai mei he potungāue fekau'aki pea mo e fakahoko mei he Fakafofonga 'Eua 11 'o pehē na'e 'ikai ke 'i ai ha tokoni fakapa'anga 'a e potungāue ki he kakai fefine pea ko u loto ke u 'oatu eni 'e Sea ke me'a ki ai 'a e Fale 'Eiki ni kae 'uma'ā foki 'a e Fakafofonga 'o 'Eua.

Lahi pa'anga ne vahea ki he fakaivia ngāue kakai fefine

'I he 2019 ki he 2022 na'e fe'unga pea mo e pa'anga 'e 51724.82. Na'e foaki eni ki he kulupu 'e 33 'i he fonua ko ia ko 'Eua. Pea 'i he 2022 ki he 2023 na'e 'i ai 'a e kulupu 'e 3 na'e toe ke 'ave ki ai 'a e pa'anga 'e 4062.58. 'I he ta'u he 2019 'oku 'i ai pea mo e pa'anga ko eni 'e 22493.05 ka 'oku toe 'a e kulupu 'e 6 ke 'ave mei he kulupu ko ia 'e 17. 'I he 2019 ki he 2022 'aho 11 ko ia 'a Siulai fe'unga mo e pa'anga 'e 7547.00 na'e 'ave ki he kulupu 'e 3 ko eni mei he kulupu 'e 9. Ko u hanga pē 'e Sea e Komiti Kakato 'o 'oatu fu'u lahi hono tukuaki'i 'e he Fakafofonga 'Eua 'a e ngāue ko eni 'oku 'ikai ke fakahoko. Pea kapau 'oku 'ikai ke loto ia ke toe 'oatu pea 'oku sai ia ke 'ave ā ia ki ha ngaahi fonua 'oku nau fiema'u 'e Sea ka ko e tu'unga ia 'oku 'i ai.

Ko e ki'i fakalelei foki 'e taha 'oku fekau'aki mo e fehu'i na'e 'omai he lipooti ko ē 'a e Hou'eiki 'o Ha'apai fekau'aki mo e *Ombudsman* na'e 'i ai 'a e fehu'i ai na'e 'omai mei he Fakafofonga Tongatapu 5 na'a ne pehē mai 'oku 'i ai e lāunga 'i he *Ombudsman* fekau'aki mo e Potungāue *MIA* fo'i lāunga 'e nima ko e talu mei he 2022 'oku te'eki ke fai ha ngāue ki ai. 'Eiki Sea kuo 'osi solova eni ko e lāunga 'e ua na'e 'ave fekau'aki mo e toli mo e lāunga 'e ua fekau'aki mo e *CCTT* pea na'e 'i ai mo e lāunga 'e taha 'o kuo ma'a kotoa 'a e tafa'aki ia ko ia tonu ke to'o hifo ia mei ia mei he palakipoe

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā ko e peesi fē'ia ia 'oku 'i ai e me'a ko ena 'oku ke me'a ki ai?

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ke mea'i pē Sea na'a ku fakahoko atu pē foki ko e fanga ki'i me'a eni na'e tolona mai mei he kauhala ko ē 'anenai na'e paasi.

Sea Komiti Kakato: 'Io ko 'etau Tu'utu'uni he 'ikai ke toe fai ha feme'a'aki ki he kauhala ko ia tau hoko atu tautolu.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ko ia 'oku ke mo'oni 'aupito Sea 'oku 'oatu pē foki au ia ke tākaki atu pē ki he mui'i me'a ko ē kuo tu'u ko ē ki ai, tukuange pē lipooti hē tākaki atu pē kitu'a ki ai. Ko e tu'unga ia 'Eiki Sea 'oku 'i ai 'a e lipooti ko eni pea mou me'a mai pē ki ai kau eni he lipooti manakoa 'aupito. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi ngāue lahi ia 'oku fai 'e he Pangikē 'a Māmani fekau'aki pea mo e potungāue kae pehē ki he tafa'aki ko eni ko ē ko ē 'a hono malu'i 'a e kau toulekeleka to'utupu kae 'uma'ā 'a e Hou'eki Fafine. Pea 'oku 'i ai 'ene faka'osi'osi atu 'a'ana 'i he tafa'aki ko eni pea 'oku 'i ai 'a e faka'amu ia ki he kaha'u ke 'i ai 'a e ngāue vāofi 'aupito 'a e potungāue ko eni kae 'uma'ā 'a e Potungāue Ako kae pehē ki he Potungāue Mo'ui ki he kaha'u ko eni ko ē 'a kinautolu 'oku nau faingata'a'ia kae 'uma'ā kinautolu ko ē 'oku 'ikai ke ma'u ngāue.

Pea ko hono fakalukufua 'Eiki Sea 'oku ou fakamālō atu he ma'u ivi talu ē he māhina kuo 'osi e lele mai e ki'i fatongia ko eni mo e kei tali pē kae kei fakalaka hake pē 'a e 'ū vaka ia 'oku lahi ange pea faka'ofa'ofa ange pea ko u kole atu ki ho Fale 'Eiki na kuo taimi ke tukuhifo ā ke ...

<007>

Taimi: 1155-1200

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : .. tukuange ā kae 'atā ā e Potungāue kae tuku ai pē na'a toe 'i ai ha ngaahi 'u loto 'oku lēvei 'e Sea kei 'atā pē ke fai ha tokoni atu. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Fokotu'u pea pou pou.

Taniela Fusimālohi : Sea..

Sea Kōmiti Kakato : 'Io me'a mai 'Eua 11 pea hoko mai 'a Tongatapu 6. Me'a mai.

Taniela Fusimālohi : Sea ko e fakamatala ko eni ki he tokoni ko ē ki he kakai fefine fakamālō ai ki he 'Eiki Minisitā he fakamatala mai ki he tokoni ko ē ki he kakai fefine 'o 'Eua. Ka na'e 'uhinga foki 'eku fakamatala 'a'aku ia ki he kakai fefine ko ia 'o Tonga. He 'oku nau pehē foki 'enautolu ia ko honau Fakafofonga au 'i he Fale Aleá 'a e kakai fefine. Ko 'eku 'asi ko ia ha feitu'u...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Sea,..

Sea Kōmiti Kakato : 'E Hou'eiki 'oku ou kole atu mu'a kapau 'oku tali atu pē 'e he 'Eiki Minisitā ka tau hoko atu mu'a he 'oku 'ikai ko ha Fakamaau'anga eni ke he heke mei 'Eua ki Tonga pea ka 'oatu e me'a Tonga te ke heke ki Ha'apai. Pea ka 'atu ki Ha'apai te ke heke ki Vava'u pea faifai pea hekeheke pea te ke 'i Pangopango.

Taniela Fusimālohi : Kātaki fakamolemole Sea ka ko e 'uhinga foki ko e 'eké ia ki he 3 miliona ko ē 'oku 'asi 'i he Vouti ko ia 'a e Minisitā Pa'anga he'etau patiseti lolotonga. 'Oku hā ai 'oku 'i ai 'a e pa'anga 'e 3 miliona.

Sea Kōmiti Kakato : 'E Hou'eiki 'e lōloa 'etau feme'a'aki ho'omou toe me'a ki he patiseti. Kapau te mou nofo pē he'etau lipooti peesi fiha..

Taniela Fusimālohi : Ko e peesi 30 Sea ke u hoko atu ki ai 'eku fakamalanga.

Sea Kōmiti Kakato : Sai ange ia.

Taniela Fusimālohi : Ko e ngaahi lipooti ko eni kuo fou mai hotau Fale Sea 'oku 'i ai e ngaahi lipooti hangē ko e lipooti na'a tau talanoa ki ai 'aneafi 'oku 'i ai 'a e ngaahi fakatokanga pea 'oku hangē ha fafangu 'oku tā 'o le'olahi.

Sea Kōmiti Kakato : Peesi 30 poini fiha. 2.2.6

Taniela Fusimālohi : 'A ia ko e peesi 30 kapau te mou sio ki he fakamatala ko e me'a ki he fakamatala ko eni fekau'aki pea mo e to'utupu.

Sea Kōmiti Kakato : Sai ia.

Fehu'ia e polokalama 'oku ne tokangaekina fakakaukau'i e fāmili

Taniela Fusimālohi : Ko ia. 'Oku fakamatala 'a e lipooti kae hangē pē ko e me'a ko ia 'oku tau fanongo ki ai 'oku fakalūkufua ka 'oku 'i ai pē 'a e ngaahi fakaikiiki 'oku tonu pē ke tau sio ki ai. Ko e fakamatala ko eni fekau'aki mo e palani ngāue ko ia 'a e To'utupu pē ko e *National Youth Policy* ko e me'a mahu'inga 'aki eni Sea. Kapau te mou vakai ki he *National Youth Policy* mo 'ene Tu'utu'uni Ngāue 'oku hā mai 'a e ngaahi fakamatala mahu'inga 'aupito hangē ko 'eku fakamatala ko ia 'aneafi ki he tu'unga ko ia 'oku tau 'i ai. 'A ia ko e me'a 'e 2 'oku ou fie talanoa ki ai. 'Uluaki ko e to'utupu pea ko hono ua ko e ma'u ngāue. Ko 'ene tu'u ko ē he taimi ni ko hotau tokolahi ko e peseti 'e 54 'oku 'i lalo ia he ta'u 24. Ko e me'a ko ia na'a ku fakamatala ko ia 'aneafi fekau'aki mo e ivi fā'ele pē ko e *fertility rate* 'oku 4.1 'a ia ko

e fānau ‘e 4.1 ki he fo’i fāmili. ‘A ia ko e ‘uhinga ia ‘oku tokolahi ai ‘a hotau tokolahi ai ‘a ia ko e ‘uhinga ia ko e vaeua ia ‘o kitautolu ko e fānau.

Ko e me’a ko ia ‘oku ha’u ko ia ki he’eku fakakaukau he ‘oku kau ai mo e me’a ia ko eni ‘a e toe ma’u fānau kei iiki ko ē ‘etau kakai ‘o Tonga ni. ‘A ia ko e ‘uhinga eni ia ta’u 15 ki he ta’u 19. Ko e peseti ‘e 32 ‘o e fo’i tokolahi ia ko iá kuo nau mali kei iiki, ‘a ia ko e mali eni ia he ta’u 16, 17, 18, 19 ‘oku toe tānaki mai ‘a e fo’i me’a ko ia.

Ko ‘eku fehu’i leva Sea ‘oku pehé ni. Pea ‘oku ‘i fe’ia leva ‘a e sino ia ko ē ki he polokalama ko eni ki hono fakakaukau’i ‘o e fāmili. Ko hono mo’oni Sea ko e fo’i, hangē ko e lau ko ē ‘a e kau pālangi ko e fo’i pomu eni ia ‘oku talitali ke pā. He koe’uhi he ka ‘i ai ha fonua ‘e tokolahi ange ‘a e to’utupu ai ‘oku mahino ko e ta’u ‘e 5 ki he 10 ka hoko mai ‘oku ‘i ai ‘enua fiema’u ke fakaai. Pea ‘oku kamata ‘asi pē ia ‘i he taimi ni..

Sea Kōmiti Kakato : Fakafofonga koe’uhi pē ko ‘etau ngāue Hou’eiki Minisitā ko hai ‘oku ‘i ai e polokalama fekau’aki mo e fānau. Tau pehē ‘etautolu ki he teuteu ke ‘i ai e fānau.

Taniela Fusimālohi : Kātaki Sea fakakaukau’i e fāmili.

Sea Kōmiti Kakato : Ke fakakaukau’i e fāmili ka ke toki hoko atu ho’o malanga. Me’a ki lalo.

Fakama’ala’ala Pule’anga he polokalama tokangaekina to’utupu mo e nofo ‘a fāmili

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Sea ko e tafa’aki foki ko eni ‘oku ‘i he To’utupu pea ‘i he’ene pehē ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi tafa’aki ia ‘oku ‘i he kongā ‘i he Potungāue Ako kae pehē foki e kongā ‘oku ‘i he Potungāue ko eni ko ē ko ē ‘o e Falemahaki. ‘Oku toe ‘i ai mo e fakakaukau fo’ou ia Sea ‘a kinautolu ko ē ‘oku kei ‘i manavá ki he ta’u 5 ke fai hono ako’i ke ‘oua na’a li’ekina ‘a e kakai fefine ko ia. ‘A eni ‘oku fai ko ē ko ē me’a ko ē ki ai ‘a e Fakafofonga ...

<008>

Taimi: 1200-1205

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... ‘o ‘Eua, ‘i he’ene pehē ‘oku ‘i ai e fakakaukau ‘a e Pule’anga kae ‘uma’ā foki hotau tafa’aki ko eni ko ē ki he *Pacific Forum* ke tokanga’i he ‘oku ‘ikai ko Tonga ni pē ‘oku tokolahi ai ‘a e to’utupu ‘oku pehē kātoa e ‘ū ‘otu motu pea ‘oku ‘i ai e tokanga lahi ki ai ‘a ia ko e ko e polokalama ko eni ko ē na’e me’a mai ki ai e Fakafofonga fekau’aki pea mo e *policy* kuo ‘osi tali fo’ou ia fekau’aki mo e to’utupu. Pea ‘oku kau eni ho ngāngāue’i mai ke ngāue vāofi ‘aupito ‘a e ngaahi faka’amu ko eni pea mo’oni ‘aupito e me’a ko eni ko ē ‘oku ‘omai ko ē ko ē ‘e he Fakafofonga.

Ko e taha foki eni ia e ngaahi vaivai’anga ‘o e nofo fāmili kuo li’ekina ‘e he tamai mo e fa’ē ‘a ē na’a na kovinānite ko ē ko ē ‘i falelotu ‘e tauhi e fānau ko e ngaahi ‘aho ni ‘oku ma’ama’a ia. Faai atu pē nofo ia pea li’ekina ia ‘alu ē ‘i fē ‘alu e hē pehē kae foki mai leva e fo’i ngāue ia ki he koló foki mai ia ki he siasi kae ‘uma’ā e Hou’eiki ke nau tauhi ‘a e fānau ko eni pea ko e fehu’i foki ia ‘oku ‘omai. ‘Oku ‘ave ia ki fē? ‘Oku ‘i ai e ngāue māmālie atu ki ai pea ‘oku ai e ngaahi ngāue tokoni mai ‘a Nu’usila ‘oku nau ‘oku ai e polokalama fo’ou ‘oku nau ngāue vāofi ‘aupito pea mo e tafa’aki ko ē ko ē ki he fāmili ‘oku ai e tafa’aki ko eni ko ē ko ē ‘o e *probation* pē ko e *family court* ‘oku ‘i ai e ngaahi ‘ū tafa’aki ko ia ‘oku ngāngāue mai ki ai ‘a Nu’usila ke fakalelei’i e ngaahi tafa’aki ko eni ko e ‘uhinga ke tauhi e fānau ‘oua te nau tō ki he faingata’a ‘o hangē ko Pilisone pē ko e faito’o konatapu. Pea nau lava ‘o malu’i kinautolu

mo ako'i mo tauhi 'a e feitu'u 'oku malu ke nau lava 'o a'usia ha mo'ui 'oku fuoloa mo tolonga kae pehē foki ki ha kaha'u 'e ma'u ai ha'anau mo'ui.

'A ia 'oku 'i ai pē 'a e tokanga ko eni fekau'aki he tafa'aki ko eni ko ē 'oku 'omai ko ē ko ē 'e he Fakafofonga pea 'oku ou tui 'e Sea ko e taha 'o e ngaahi me'a ko eni fo'ou foki ki he'etau nofo kapau na'e lava 'a e fakakaukau ko eni ke nofo ma'u pē 'a Vava'u 'i Vava'u, 'Eua 'i 'Eua, Niua 'i Niua 'e, ko e pehē tu'uma'u pē 'a Tonga ni 'oua te mou toe hiki ki Nu'usila mo 'Aositelēlia mo 'Amelika 'e lava ke hoko. Ka ko e 'uhinga foki 'oku lahi e fefolau'akí lahi e kumi mo'ui ki tu'apule'anga pea 'i he'ene pehē 'oku fa'a hoko eni pea kuo kamata ke ngāue atu ki ai 'a e Pule'anga tautautefito ki he tafa'aki ko ē ko ē 'a e Potungāue Ako 'oku nau ngāue vāofi 'aupito ki he fānau ko eni ko ē ko ē 'oku nau li'aki 'enau ako pea toe ako'i kinautolu ngāue vāofi eni mo e tafa'aki ko eni ko ē ko ē 'a e to'utupu 'e Sea. Mahalo ko e ki'i tokoni pē ia 'oku 'oatu ki he Fakafofonga 'o 'Eua 'i he lolotonga ni ka 'oku 'i ai 'a e *policy* fo'ou na'e fatu pea 'oku ngāue vāofi 'aupito eni pea mo Nu'usila 'i he kaha'u ko ē fānau ko ē 'a kitautolu. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Lord Fakafanua: Sea ko e fakatonutonu e 'Eiki Minisitā.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu me'a mai.

Lord Fakafanua: Koe'uhí ko 'eku fakatonutonu 'oku pehe ni Sea.

Sea Komiti Kakato: Ha'apai ...

Tokanga ki ha polisī Pule'anga ke fakasi'isi'i palopalema hoko he nofo fāmilī

Lord Fakafanua: 'Oku me'a he 'Eiki Minisitā 'oku tokanga 'aupito e potungāue ki he fānau mo e to'utupu ka nau 'osi kole ki ai hono 'uluaki 'ohake e *issue* ko eni 'oku, ko e potungāue eni 'oku ne 'ave ko ē 'a e ongomātu'a tamai pea mo e fa'ē 'o fakamavahe'i kinautolu mei he fānau mo e to'utupu ki he toli. Sea ko e *policy* ko ē 'oku me'a mai ki ai 'oku ne hanga 'o ta'ofi e me'a ko ia mei hono hoko?

Ngaahi palopalema he taimi 'oku 'ikai fakataha ai ongo matu'a he ngāue toli

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: 'E kātaki pē 'e Sea 'oku tau fakafeta'i pē ki he fehu'i 'oku 'omai mei he Hou'eiki 'o Ha'apai. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha taha ia te ne loto ke ne fai ha vale pehē pē ko ha 'ulungāanga kovi pehē. To'o e tamai mo e fa'ē Sea ko e taimi 'oku fai ai hono fehu'i 'a e kau folau 'oku fehu'i ai 'oku 'i fē ho tamai 'oku 'i fē ho'o fa'ē te ke lava 'o nofo 'i 'api pē 'ikai. Kapau leva 'oku 'ikai ke lava 'a e fānau 'alu pē ha tokotaha. Ko e tu'unga ko eni ko ē ko ē 'oku me'a mai 'aki ko ē ko ē 'e he Fakafofonga 'oku mo'oni 'aupito pē ia ka ko e taha foki eni ia 'o e ngaahi vaivai'anga 'o e taimi 'oku nau folau ai ko ē ki tu'apule'anga. Tuku e hoa ia hē toe 'ai 'e nautolu 'enau *new* hoa 'i tu'a. Pea 'i he'ene pehē 'ohovale papālangi ia he sio hifo kuo *Mr and Mrs* naua ia hē kae toe *Mr and Mrs* ia pē 'i Tonga ni. Pea ko e taha eni 'o e ngaahi palopalema 'oku hokó 'e Sea ko e 'ai atu pē foki ki he Feitu'u na kuo 'ohake 'oku malu'i ia he potungāue 'a e 'ulungāanga pea ko e nofo lelei mou mea'i 'oku 'i ai e tokolahi ia 'oku ma'u 'enau nofo fonua. 'Ave honau ...

<009>

Taimi: 1205 – 1210

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... fāmilī. Ko e lelei mo e 'ulungaanga tauhi ko eni ko ē 'oku tau faí. 'I ai e ni'ihi 'oku nau hanga 'o pā'usi'i, pea 'i he'ene pehē 'oku hoko

ai e me'a ko ení. Pea 'oku hanga 'e he mītiā 'o 'ohake. Hanga 'e he mītia sōsialé 'o 'ohake e me'a ko ení 'o tauaki ke tau mamata ki hotau vaivai'angá.

Sea, tau malu'i 'oku 'i ai e kakai 'oku nau si'i falala 'aupito ki he ngāue ko ení. Na'a faifai ange kuo fai 'a e lotu mamahí pea 'itengia 'e he fonua ha'anautolu e me'á ni pea nau pehē mai. Mou nofo ā hena ka mau ō mautolu 'o kumi ha kakai 'oku toe sai angé. Ko u tokanga 'aupito he vā ko ení 'Eiki Sea he 'oku fu'u tokanga mai hotau fanga ki'i 'otu motú. Ongo Niuá, Vava'u mo Ha'apai kae 'uma'ā 'Eua. Nau fakafalala mai ko e pa'anga hū mai eni 'oku nau si'i lave ai 'a e siasi, fonua kae 'uma'ā honau fāmilí, mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'aupito, ko e, 'oku 'i ai foki e tafa'aki 'a e 'Eiki Nōpele Fika 2 'o Ha'apai, nau tokanga'i e to'utupú. Pea ko e naunau ia 'oku nau fakatokanga'i he me'a e to'utupú. 'Oku 'i ai e uesia ko e 'alu lōua 'a e ongo mātu'á 'i he toli ka ko u fakamālō pē ki he Feitu'u na ho'o me'a maí ke fakamā'ala'ala ki he kakai e fonuá. Ka ko u pehē tau foki mai mu'a ki he'etau līpootí ka tau hoko atu mu'a.

'E Fakafofonga 11 'i he taimí ni te u 'oatu pe ke ke hangatonu he līpooti he 'ikai te ke toe me'a fakamā'ala'ala mo takai lōloa. Koe'uhí ka tau fakanounou he 'oku lahi e ngāué, hā e ki'i kongá 'i heni 'oku pehē he Feitu'u na 'oku totonu ke tokanga ki ai e 'Eiki Minisitā 'i he līpootí, peesi 30. Mahino pē to'utupú ia 'oua te ke toe akonakí pe te ke toe 'omai ha fo'i fakatātā me'a. Hangatonu pe ki hē pea 'ange e fehu'í ka tau tali ka tau hoko atu.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, ko e, ko u fakamālō au ia ki he fakamā'ala'ala ka ko 'eku 'uhinga 'aku eni 'i he tafa'aki ko iá. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha'atau *approach* fakataha 'atautolu ia ki he me'a ko ení. Ko e kongá eni ia 'a'aná ka ko 'eku manatu'í na'e 'i ai 'a e fakakaukau'i e fāmilí mo e tafa'aki ki he palani 'o e tokolahí, ki he *population*.

'Oku 'ikai foki ke 'i ai ha'atau kōmiti 'atautolu ia ki ai. Pea 'oku 'ikai ke u fanongo au 'oku 'i ai ha fokotu'utu'u he palani fakalukufuá 'o fekau'aki mo hotau tokolahí. 'A ia ko 'eku 'uhinga ia ko ē 'oku mahu'inga ení he ko e līpooti mai ko eni ko ē 'a e Minisitā Laó. 'Oku 'asi ai 'a e tokolahí ange 'a e fā'elé pe ko e fanau'i maí 'i he maté. Pea ko e 'uhinga ia 'eku feinga ke taki mai 'e tau tokangá ki he me'a ko eni ko ē fekau'aki pea mo e to'utupú. He koe'uhí 'oku tokanga ki ai e 'Eiki Minisitā ia ko ení.

Koe'uhí ko hono olá eni 'e Sea 'oku hā ko ē 'i he tafa'aki ko ē ki he ma'u ngāué, 'i he peesi 21. 'A ia ko e me'a ko eni 'oku hā mai 'i he sitetisitika ko eni 'i he *National Youth Policy*. Ko 'etau ki'i kau to'utupú foki 'atautolu ia 'oku 'i he ta'u 15 ia ki he 34. Pea ko e me'a ko ē 'oku talamaí ko e peseti 'e 44.5 e tokolahí ia ko ení ia kakai fefine.'Oku 'ikai ke nau ngāue, 'oku 'ikai ke nau ako, ke 'i he ako'angá ke 'oua te nau ngāue.

Sea Kōmiti Kakato: Peesi 21, kongá fē ia?

Taniela Fusimālohi: 'A ia ko e peesi 21 'oku talanoa ai ki he ma'u ngāue ko ē ki tu'apule'angá. Ka ko 'eku

Sea Kōmiti Kakato: Fē kongá ko iá? Me'a mai angé

Tokanga ki he ma'u ngāue ki tu'apule'anga

Taniela Fusimālohi: Ma'u ngāue ki mulí kātaki Sea, 'a ia ko e 'uhinga foki 'eku talanoa ko ē ki he ma'u ngāue ki mulí. He koe'uhí 'oku 'ikai ke ma'u ha ngāue fe'unga ia 'i Tongá ni ki he tokolahí ko eni 'oku fai ki ai 'a e talanoá. Pea ko e ngaahi polokalama ko eni 'oku hā mai ko ē ko e 'i he peesi hono 3 ko ē 'oku fai ki ai 'a e 21 mo e 22, 'o lele ai ki he 25.

Ko e fakamatala ia ‘oku fekau’aki mo e mālō ‘a e ngaahi polokalama ko ení ke ma’u ngāue ki ai ‘a hotau kakaí. ‘Oku ‘i ai foki e ngaahi fokotu’utu’u mai ia hangē ko e ngaahi fokotu’utu’u mai ‘a ‘Aositelēlia ke tau fengāue’aki ki he ma’u ngāué. Pehē foki ‘a e fokotu’utu’u mai ‘a Nu’usila ki he ma’u ngāue ‘i he taimí ni. Ko e tui ko ē ‘a’akú Sea ‘oku tau fu’u tokolahi tautolu ia ‘i he’ene tu’u ko ē he taimi ní. Ko u tui ko hotau tokolahi totonú ‘o tautolu ke tau ‘i he toko 70000 ‘o fakatatau ki he me’a ko ē ko e ‘oku tau ma’ú.

‘Oku hanga leva ‘e he ngaahi polokalama ko ení pea ko u fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā ‘i he lele ‘a e ngaahi polokalama ko ení. He ko e taha foki ‘a e me’afua mahu’inga ia ‘i he fakalele ‘o e Pule’angá ko e ma’u ngāué pe ko e *employment*. Ko e fika ko ení ‘oku tau ma’u ko ē ki he toli’i pea mo e me’a ko ē ‘oku mau mei ai ‘oku mahu’inga ‘aupito ‘a e ngāue mo e ma’u ngāue. He ‘oku ‘i ai e polokalama ‘a ‘Aositelēlia ko eni ki he *PALM* pea mo e polokalama ‘e taha ki he *Pacific Engagement Visa* ...

<010>

Taimi: 1210-1215

Taniela Fusimālohi: ... ‘oku lava ke ‘alu atu ai ‘etau fānau kuo ‘osi akó mo taukei ngāué ‘o fakahoko e ngaahi ngāue ko iá ‘i tu’apule’anga. He ko ‘ene tu’u ko ē he taimi ní ‘oku ‘i ai foki ‘a e fokotu’utu’u ia ki he kaha’ú ke ‘i he toko 3000 mei he ngaahi fonua ko ē Pasifiki ‘i he ta’u ke nau hiki atu ki ‘Asitelēlia ko e ngāué. Pea ko u fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā ko ení he ko e fika ko ení ‘oku ou ma’u fekau’aki pea mo e toli’i ko ‘ene a’u ko ē ki he taimi ní ‘oku lahi ange ‘a e pa’anga ‘oku tau ma’u mei he toli’i’akaú ‘i he pa’anga ko ē ‘oku tokoni, ‘a ia ko ‘Asitelēlia ia ‘i he pa’anga ko ē ‘oku tokoni mai ‘aki ‘e ‘Asitelēliá. ‘A ia ko e fika fakamuimui taha ko ē ‘oku ou ma’ú ko e 2018/2019, 36.5 miliona ‘Asitelēlia. Ko e tokoni ko ē ‘a ‘Asitelēlia he ta’u tatau, 28.9 miliona. Pea tau faka’uta ange ai ki he fu’u ivi ko ē ‘o e ngāue ko ē hotau kakaí ‘i hono fakaava atu ‘o e ngaahi matapā ko iá.

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga ‘Eua 11.

Taniela Fusimālohi: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku hangē ho’o me’a ‘au ko e me’a ko eni ko ē ‘a e Seá ‘anenaí. Malanga mai pea ke ‘omai e me’a ko ena ‘oku ke me’a ki ai ke mahino kiate au ka tau hoko atu. Ke me’a mai koe he 30 miliona ‘oku ‘ikai pē ke ‘asi ia he lipooti, ke me’a mai he me’a ‘a Nu’usila mo ‘Asitelēlia ‘oku ‘ikai pē ke ‘asi ia he lipootí. Ko e me’a ko ē ko u vakai ki he lipootí, fakafo’ou ‘a e ngaahi lesisita ngāue 500, kakato.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e ...

Sea Komiti Kakato: Fokotu’u fo’ou ‘a e va’a ngāue ki mulí ke hoa mo e tu’utu’uní, kakato.

Taniela Fusimālohi: Sea ko u muimui pe he me’a ko ē na’e me’a ki ai ‘a e Minisitā, ko ‘etau tānaki atu eni he tafa’akí ki he lipootí na’a ne toki fai pē ‘anenaí. ‘Oku ‘ikai ke ‘i he lipootí ia ka na’a ne tānaki ...

Sea Komiti Kakato: Tau, sai ki’i me’a hifo, ki’i me’a hifo ki lalo ē. Na’a ku ‘oange pē faingamālie ki he Minisitā ka koe’uhí ko e me’a ia fekau’aki mo e lipooti ‘Omipatimení. Ka ko u kole atu ki he Feitu’u na ‘oua te ke toe tānaki. Kapau te ke toe tānaki ‘e faingata’a ‘etau ngāué. Hangatonu ki he ngaahi poini ko ē ‘a ē ‘oku fakafikefika ko e ‘uluaki, ua ‘i he polokalama, va’a 2.2.3 koe’uhí ka tau hokohoko atu. Fakamolemole atu ki he Feitu’u na ko u kole fakamolemole atu ki he Feitu’u na.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ‘E lava pē ke u tokoni atu pē mu’a ki he Fakafononga ‘Euá. Ko e ngaahi ngāue ko eni ko ē ‘oku fai fakalotofonua ‘oku fai ko ē ako ki aí. ‘Oku ‘i ai pē ngaahi ako ia ‘a e ngaahi kolisi, kolisi Katoliká kae ‘uma’ā ‘a e kolisi Uēsilianá. ‘Oku ‘i ai e ngaahi ako pe ia ‘a e ngaahi taautaha ka ko e fie me’a, me’a ko ē ‘oku nau fiema’u lahi tahá ‘oku fai ia ‘i he *TTI* kae ‘uma’ā foki ‘a ‘Ahopanilolo kae pehē ki Hango. Ko e ngaahi ‘ū kupu lalahi eni ‘oku lava ‘o fai mei ai ‘a e teuteu. Pea ‘i he’ene pehē ‘e Sea ...

Sea Komiti Kakato: Tau liliu ‘o Fale Alea ē.

(*Na’e liliu ‘o Fale Alea.*)

‘Eiki Sea: Hou’eiki toloi e Falé ki he 2.

(*Toloi e Falé ki he 2 ho’atā.*)

<002>

Taimi: 1410-1415

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. (Lord Fakafanua)

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki. Kole atu pē ke mou fakatokanga’i ‘oku ‘i ai ‘a e naunau ‘oku tufa atu ke mou me’a ki ai, te’eki ai ke fakahū ki he’etau ‘asenita, ka mou fakatokanga’i pē ‘a e ngaahi lipooti ko ē ‘oku tufa atu.

Kimu’a pea u liliu ‘etau Fale Alea ki he Komiti Kakato, ‘oku ‘i ai ‘a e me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a Tongatapu 7 te u tuku atu ho faingamālie he taimi ni.

Fokotu’u ke ‘omai ha fale’i fakalao tau’atāina ke tokoni ki he ngāue ‘a Fale Alea

Paula Piveni Piukala: Sea tapu pea mo e Sea, pea tapu ki he Tokoni Palēmia pea pehē ki he kau Mēmipa. Sea ‘oku tu’u pē motu’a ni ‘o ‘ohake ‘a e *issue* ko eni ‘i he *interest* ‘a e fonua mo e *public*, ko ‘eku ofo hake ‘aneuhu lolotonga ‘etau tālanga’i ‘a e *issue* ko eni ‘o *confidentiality*, ‘oku ‘omai ‘e he, tukuange mai ‘e he Pule’anga ‘a e toe fo’i *settlement* ‘oku *confidential* mo ia, pea ‘oku tupunga ai ‘a e hoha’a ‘a e motu’a ni ‘e Sea he ‘oku hoha’a ‘a e fonua, he ko e ngaahi *issue* lalahi na’a tau talanoa ai ‘aneafi ...

<005>

Taimi: 1415-1420

Paula Piveni Piukala: ...Fekau’aki mo e ngaahi lipooti fakamāmani lahi ‘a e mahu’inga ke tulituli e ngaahi Pule’anga ki he ngaahi *principle* mo e ngaahi ‘elemēniti tefito ‘o e temokālatai ke ‘ata kitu’a pea taliui ‘etau fakahoko fatongia. Kia au Sea ko e me’angāue mahu’inga ia ke ngāue’aki he kau Mēmipa ‘amanaki ko eni ke tau hoko atu ki he ngaahi lipooti pea mo e Patiseti. Ka ‘oku hanga ‘e he fakaukau ‘o e ngaahi *settlement confidential* ko eni kia au ‘oku ne hanga ‘o to’o ‘a e me’angāue ko ia mei he Fale ni Sea. Ka ko e faka’amu ‘a e motu’a ni ke fokotu’u atu ki he Feitu’u na ke kumi mu’a ha fale’i fakalao kae lava ke nga’unu kae ‘oua ‘e ‘ai ke hangē ‘oku ‘ikai ke mahino kia tautolu pē ‘oku mo’oni ē pē ‘oku mo’oni ē kae ‘ai mu’a ha *direction* pau.

Sea ko e ‘elito ‘o e *settlement* ko eni makatu’unga ia he hopo ‘a e Kasifiki. Ko e hopo ko ē ko ē ‘a e Kasifiki ‘oku talamai ko eni ‘oku *confidential* toutou ‘ohake he Fale ni, ka he ‘ikai ke u

toe fakalōloa Sea. Ko u ‘amanaki pē ‘e ‘i ai ‘a e faingamālie te tau talanoa ai he ‘isiū ko eni ka he ‘ikai ke u toe fakalōloa.

Fo‘i poini pē ‘e taha ‘oku ou loto ke u hanga ‘o ‘ohake he ‘oku ‘uhinga lelei ai ‘a e *settlement* ka ‘oku ‘ikai ‘uhinga lelei ai ‘a e *confidentiality*. Ko e tu‘utu‘uni ko ē ‘a e Fakamaau ki he hopo ko ē ‘a e Kasifiki tali ia he Fakamaau, tali ia he Fakamaau ‘oku ‘i ai ‘enau totonu fakalao.

Ko e tu‘utu‘uni ko ē he *confidentiality* ko ē ‘e taha ‘ikai ke tali ia he Fakamaau hopo ko ē ko ē ‘a e *TASANOC* pea mo e Pule‘anga, ka u ki‘i lau atu pē ‘a e me‘a na‘a ku ‘uhinga ki ai ‘aneafi ko e to‘o mei he tu‘utu‘uni ‘a e Fakamaau‘anga. Ko e pehē he Fakamaau‘anga Sea koe‘uhí ke ne to‘o ‘a e veiveiua mo e hoha‘a ‘oku ‘i he kakai pea mo e ngaahi tukuaki‘i ‘oku fai te tau ‘omai ‘a e tu‘utu‘uni ‘a e Fakamaau ‘oku ngāue‘aki ia ke ne tataki. Ko e pehē ko ē he Fakamaau‘anga ‘ikai ke ne tali ‘a e *claim* ‘oku fai ‘e he *TASANOC* pē mo e *Pacific Game* he ‘oku ‘ikai ke lava ‘e he‘enau tohi faka‘ilo ‘o ‘omai honau makatu‘unga ke nau fua ai ‘a e Pule‘anga *under* he *host contract* pea na‘e ‘oange leva ki he kautaha ko eni ke nau fakakakato mai ha toe makatu‘unga pē ko e hā koā honau makatu‘unga ‘i Sanuali 2019 mei ai te‘eki ai ke toe fakakakato mai. Ko e hoha‘a ‘a e motu‘a ni ko e hū ‘a e *confidential settlement* ‘o totongi e silini lolotonga ko ia ‘oku ‘ikai ke nau *meet* ‘a e ngaahi makatu‘unga fakalao.

Sea ‘oku ou fakamālō atu ki he Tokoni Palēmia kuo ne hanga ‘o tukuange mai ‘i he tohi fehu‘i ‘a e mahu‘inga ‘o e silini na‘e totongi, ka ko e fehu‘i ko ē ‘a e motu‘a ni na‘e totongi kia hai? He ‘oku talamai ‘e he Fakamaau ia ‘ikai ke ‘i ai ha *legal standing* ha makatu‘unga fakalao sino ko eni ke na *sue* e Pule‘anga. Totongi kia hai pea ko e totongi ko ia he *vote* Patiseti fē? Ko e mahu‘inga ia Sea ‘a e me‘angāue ‘a e taliui mo e ‘ata kitu‘a. Pea ko u fakamālō ai ki he Tokoni Palēmia ka ko e hoha‘a ‘a e motu‘a ni ke fai mu‘a he Feitu‘u na ke mai ha fale‘i fakalao *independent* pē ‘oku kei mo‘ui ‘a e fakakaukau ‘o e *confidential*.

Sea ke u ‘oatu pē ‘eku ki‘i fakakaukau he anga e mahino e motu‘a ni he taimi na‘e te‘eki ai ke liliu ai he 2010. Na‘e ‘ulungaanga‘aki ‘e he Kapineti koe‘uhí pē ko ‘Ene ‘Afio pea mahino pē ia kia au he ko ‘Ene ‘Afio pē na‘a ne fili ‘a e Kapineti, fili e Palēmia mahino ‘aupito pē ia kiate au. 2010 hanga he ‘Ene ‘Afio ‘oku tuku mai ‘ene mafai ko ia ki he Fale Alea ‘o ‘ave ia ki he kakai ki he‘enau pepa pāloti. Pea ko e fili ‘oku ‘uhinga ia ‘enau me‘a mai he sea ko ē ‘e Sea ...

<007>

Taimi: 1420-1425

Paula Piveni Piukala : ...ko e fili ai e kakai pule ngāue ia. Ko e pehē mai ko ē ko ē ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha totonu ‘a e kakai ke nau ‘ilo ki hono fakamoleki ‘enau pa‘angá ‘oku fakatupu hoha‘a ia kia au. Pea ko ‘eku kolé ia Sea mo e ‘amanaki ke kumi mu‘a ha fale‘i fakalao he ‘oku mahu‘inga. He kapau he ‘ikai ke solova ‘a e palopalema ko eni lolotonga ‘etau talanoa he *settlement* kimu‘a ‘aneafi eni ia ‘oku ‘omai e fo‘i *settlement* fo‘ou. ‘Oku ‘ikai ke u ilo ‘e au ko e hā hono *detail* ko e hā e lahi e silini.

Ko e hopo ko ē ‘o e *TASANOC* na‘a nau ‘eke ‘a e 8 miliona. Ko e hopo ko ē ‘a e *Kacific* na‘a nau ‘eke ‘a e 14 miliona. Sea ‘oku na kehekehe fehangahangai lōua ka ‘oku *confidential* lōua ‘a e *settlement*. Mahu‘inga Sea ke ‘ilo ‘e he Fale ni pea mahu‘inga ke ‘ilo ‘e he kakai totongi tukuha he ko e silini ia ‘oku ngāue‘aki. Mālō Sea e ma‘u faingamālie, ko u kole fakamolemole pē ki he Pule‘angá ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha laumālie ‘uli pē laumālie kovi. Ko e ngaahi *principle* ‘o e pule lelei ke 'ata kitu‘a pea taliui ‘etau fakahoko fatongia ‘oku ‘uhinga pehē ai ‘eku ‘ohake.

'Eiki Tokoni Palēmia : Tapu mo e Feitu‘ú na 'Eiki Sea, ...

'Eiki Sea : Me'a mai 'Eiki Tokoni Palēmia.

Fakamahino Pule'anga 'uhinga 'ikai lava tukuange mai lahi pa'anga ne totongi he hopo fekau'aki mo e sipoti *Pacific Games*

'Eiki Palēmia Le'ole'o : Fakatapu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Falé ni. 'Eiki Sea ko e me'a ko e *settlement out of Court* 'oku fai 'a e alea ia ko iá 'e he ongo fa'ahi 'oku 'ikai ke kau ai 'a e Pule'angá ia. 'O fai ai e felotoi ko e taimi ia 'oku 'i ai 'a e *confidentiality* 'o kapau 'oku na felotoi kinaua 'e *confidential* 'a e aleapau ko ē ke fai'aki e *settlement*, 'uhinga ia 'oku 'ikai ke lava ai 'e he Pule'angá ke tukuange 'a e me'a ko iá koe'uhi 'oku 'i ai e aleapau.

Ko e Lao Aleapau ko ē 'a e fonuá ni na'e 'i ai 'a e Lao Aleapau na'e fetongi ia 'i he 1990. Ko e, kapau ko e alea ko ē 'a e ongo fa'ahi 'Eiki Sea na'e faka'atā mai ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha *clause* ai pē ko ha kupu ai ke *confidential* kuo pau ke fakahā atu ia 'e he Pule'anga. Ka ko e taimi ko ē 'e 'i ai ko ē 'a e 'u kupu ko iá kuo 'osi pau he 'ikai ke fai hano tukuange kitu'a pea 'oku 'osi ma'u pē 'a e fakamatala ko iá mei he Fakamaau'anga mei he Tu'i Fakamaau Lahí pea 'i ai mo e fakamatala 'a e 'Ateni Seniale Sea. Ka 'o kapau 'e fiema'u pē ia ke toe 'omai ka 'oku makatu'unga ai 'a e 'u tali ko ē 'oku fai atu 'aki 'a e tali ko eni mei he fatongia ko ia.

Ko e vouti ko ē *liability* 'oku 'i ai pē hono vouti Sea pea 'oku 'i he malumalu ia 'o e 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale. 'Oku mateuteu 'a e vouti ko ia ke fai'aki 'a e 'u fatongia ko ia ki he tafa'aki ko ia, pea mahalo ko e vouti ko ia na'e pa'anga 'e 500000 tupu fai mei ai 'a e 'u *settlement* mo e 'u mo'ua hopo tukukehe 'a e ngaahi hopo kehe 'oku fiema'u ia mei he feitu'u kehe. Ko e taimi pē 'oku nounou ai e vouti ko ē pea 'oku 'i ai e vouti *Contingency* 'a e Pule'anga 'oku mea'i kotoa pē ia 'e he Falé ni. Ka 'i ai ha me'a fakatu'upakē, ka ko e me'a tēpū foki Sea, ko e ngaahi mo'ua 'o e ngaahi hopo ko eni, ko e ngaahi me'a eni ia na'e hoko kimu'a na'e 'ikai ke toki hoko ia 'i he Pule'anga ko eni. Ko e me'a 'a e Pule'anga ko eni 'oku faí ko hono totongi 'o e 'u mo'ua ia he ngāue mei he kuohili. Ka ko e anga ia 'o e founga ngāue 'oku tau ngāue'aki. 'Oku 'ikai ke uHINGA 'a e *confidentiality* ...

<008>

Taimi: 1425-1430

'Eiki Palēmia Le'ole'o: ... 'oku fūfū ha me'a Sea. 'Oku tuku mai pē pea 'oku mo'oni ko e 'eke ko ē na'e fai ko ē 'e he *TASANOC* na'e 8 miliona 'ikai 'oku 'ikai ke 'i ai 'a e fika ia 'oku pau ke tukuhifo ki lalo 'o fai ai e felotoi pehē pē ki he 'eke ko ia 'a e *Pacific Games* na'e tukuhifo mo ia ki lalo koe'uhí he na'e tuku pē 'a e *Pacific Games* ia na'e 'ikai ke mole neongo hono 'ave fakatupakē ko ē hono ta'ofi 'e Tonga ni ka na'e tuku pē 'o makatu'unga ai e ngaahi alea ko ia 'Eiki Sea. Ko ia 'oku 'oatu 'a e kole fakamolemole ki he Fale 'e fai pē fakatokanga ki he ngaahi tafa'aki ko ia 'oku felālāve'i hangē ko e 'Ofisi e 'Ateni Seniale mo e ni'ihi ko ē 'oku nau fai e ngāue ko eni ka 'oku faingamālie ke faka'ata'atā e taimi aleapau ke 'atā pē ia 'e 'atā 'e 'omai pē ia ki he Fale ni Sea ka ko e taimi ko ē 'oku tu'utu'uni ai 'e he aleapau 'oku *confidential* 'a e me'a ko ia kātaki he 'ikai ke lava 'e he Pule'anga 'o 'omai ia na'a toe mo'ua ai toe ki'i nifi ē kae nafa ē mālō 'aupito 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Mālō 'Eiki Tokoni Palēmia ko u tui ko e ko e me'a 'uluakí na'e kole ko eni he Fakafongga Tongatapu 7 fekau'aki pea mo e *settlement* 'a e Pule'anga pea mo e *TASANOC* ko e ni'ihi ko ē na'a nau ma'u e totongi ko eni ki he *settlement* mei he Pule'anga 'i he kātaki 'o fakapapau'i mai ange pē ko e pa'anga ko eni na'e totongi 'e he Pule'anga na'e 'ave kia hai he *settlement* e hopo ko ia?

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Ko e *TASANOC* 'Eiki Sea na'e 'i ai 'a e ki'i me'a ko ia. Pea mo e *Pacific Games* meimei ko e totongi loea pē 'ū *settle* ko ia.

Tokanga ki he totonu 'i he kupu 51 (5) Konisitūtone ke mai Pule'anga ha tali ki he Fale Alea

'Eiki Sea: Mālō 'Eiki Tokoni Palēmia. Hou'eiki ko e *issue* ko eni 'oku 'ohake ko ē fekau'aki pea mo e *settlement agreement* mo e *clause* pē ko e kupu *confidentiality* 'i he ngaahi aleapau ko eni 'oku fakamo'oni ki ai e Pule'anga tautefito ki he keisi ko eni e *Kacific* pea mo e Pule'anga 'oku 'i ai 'a e tokanga koe'uhí ko e totonu e Fale Alea 'i he kupu 51 kupu (5) 'o e Konisitūtone ke 'omai ha tali ki he Fale Alea 'i ha fehu'i kapau 'oku founga 'aki 'e he Hou'eiki Minisitā.

Ko u tui ko e ko e *issue* 'i heni 'i he kupu 51 kupu (5) pē 'oku fehangahangai 'a e ivi 'a e aleapau pea mo e kupu 51 kupu (5) 'a e Konisitūtone. 'A ia 'oku ne hanga 'o kuo pau ke fa'u 'e he Minisitā takitaha ha lipooti fakata'u ki he Fale Alea fale'i fekau'aki mo e ngaahi ngāue mo e ngaahi palani 'o 'ene potungāue pea kapau 'oku faka'amu e Fale Alea ke 'ilo ki ha toe me'a felāve'i mo e potungāue 'o ha Minisitā kuo pau ke ne tali 'a e ngaahi fehu'i kotoa kuo 'oatu ki ai kiate ia 'e he Fale Alea pea lipooti 'a e me'a kotoa fekau'aki mo 'ene potungāue.

'A ia ko e kupu ko eni 'i he Konisitūtone Hou'eiki 'oku 'omai e tali ki he fehu'i fekau'aki mo e *settlement* 'oku 'ikai lava ia ke 'omai koe'uhí 'oku malu'i ia he kupu 'o e *settlement* 'a ē ko ē 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Laó 'oku 'i ai e Lao ia ki he *Contract* 'oku ne hanga 'o pule'i e me'a ko eni 'i he'eku vakai 'oku hā mahino pē 'a 'etau Konisitūtone fehu'i kotoa kuo 'oatu kiate ia lipooti 'a e me'a kotoa fekau'aki mo 'ene potungāue.

Tui 'Eiki Sea fiema'u fale'i fakalao ke vakai'i tu'unga pelepelengesi 'i ai aleapau fakapulipuli Pule'anga he hopo fekau'aki mo e sipoti

'A ia ko e fehu'i pē 'oku hanga 'e he *contract* ko eni 'oku talamai ko ē 'oku *confidential* 'o maumau'i e Konisitūtone 'i he'eku ma'u 'oku ma'olunga ange pē Konisitūtone koe'uhí 'oku pelepelengesi e me'a ko eni he ko e ngaahi aleapau 'eni 'i tu'a hangē ko e me'a ko ē 'Eiki Tokoni Palēmia ...

<009>

Taimi: 1430 – 1435

'Eiki Sea: ... na'a tau hanga 'e tautolu ia 'o fakamālohi'i hono 'omai e fakamatalá tā ko ē 'e mo'ua ai e Pule'angá ia koe'uhí ko e aleapau. Pea ko e me'a ko eni Hou'eiki 'oku pelepelengesi ko u tui pē 'oku tonu ke fai hano vakai'i fakalao. Pea 'i he'ene pehē ko u kole atu ke tuku mai ha faingamālie ki he Kalaké ke kumi ha fale'i fakalao ki he 'īsiu fakalao ko 'ení. Pe ko ha *legal opinion* 'e taha pe ua tau'atāina. 'E toki makatu'unga ai hono vakai'i e me'a ko eni Hou'eiki. 'Ikai ke u toe fie fakalōloa e 'īsiu ko eni Hou'eiki koe'uhí 'oku mahino pē 'a e tu'unga 'oku 'i ai e laó

Māteni Tapueluelu: Sea

'Eiki Sea: Pea mo e ngaahi *clause* faka-*confidentiality* 'a e 'ū aleapaú, Tongatapu 4 me'a mai

Māteni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa e Fale Aleá kātaki pē Sea kae 'oatu pe mu'a ha ki'i pou pou nounou ki he me'a e Feitu'u na mo e fokotu'u kuo 'ái. Ko hono 'uhingá pe Sea 'oku 'i ai e ngaahi tafa'aki kehe 'oku hā mai e me'a tatau pe ai Sea. Te u nounou pē, Sea na'e fai 'a e tohi e motu'á ni ki he tau Komisoni 'Uhilá pea ko u fai eni he loto faka'apa'apa lahi mo e fakamālō kia nautolu he fetokoni'aki. Pea na'e

‘omai e tali Sea meí he motu’á ni, ko e nounou pe ‘oku pehē Sea ko e tu’u ko ē ‘a e *by-law* ‘oku kei tu’uma’u pe ia fekau’aki mo e founa hono hiki e mo’ua kakaí.

Ka ‘oku ‘i ai e *contract* he taimí ni pea ‘oku pule e *contract*. Me’a tatau pe, *principle* tatau pē Sea, ō nautolu toitoi he *contract* kae tuku e laó ia hē. Ko ‘eku fehu’i atu ka fepaki e *contract* mo e laó ko e hā leva ‘oku pulé, talamai ‘oku pule e *contract*. Me’a tatau pē Sea pea ‘oku ou tui pē ‘okú ne fafangu kitautolu. Toe tokanga ange Hou’eiki Pule’angá ki he ngāue ko ení, ka ‘i ai ha *contract* ‘e ngali fepaki mo e Konisitūtoné mo e Laó pea fakakaukau’i mo e anga ‘ene tu’ú Sea. Ko e pou pou atu pē, mālō Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā Fefakatau’akí

Pou pou ke ‘omai ha fale’i fakalao tau’atāina ke tokoni huluhulu fatongia ngāue fakalao Fale Alea

‘Eiki Minisitā Fefakatau’akí: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea kae pehē ki he Hou’eiki Mēmipa e Falé. Sea ko e pou pou atu pē ki he fokotu’u kuo ‘ohaké ka ko e pehē ko ē ki he fakatokanga mai ki he Pule’angá Sea. ‘Okú ou pou pou ki he fokotu’ú ke ‘omai ha fale’i fakalao he te tau tau’aki faka’uhinga heni. Pea ‘uhinga ē tēpile ko ē ‘oku ‘omai ‘e he kakaí. ‘Okú ‘i ai e ‘uhinga ‘oku tu’u atu ai e Pule’angá. Ka ko e pou pou atu ke ‘oua ‘e tukuaki’i e Pule’angá. Ka tau ‘omai ha fale’i fakalao ‘e 2 ke tokoni ki hono huluhulu ‘o e fatongia ko ení pea he ‘ikai ke u toe fakalōloa Sea. Ka ‘oku kehekehe e faka’uhingá ‘oku ‘i ai ‘emau faka’uhinga ia ‘a e Pule’angá. Pea ‘oku ‘i ai e faka’uhinga, faka’apa’apa ki he faka’uhinga ‘a e Hou’eiki Kakaí. Pou pou ki he fokotu’u ko ē ‘a e fika 7 ke ‘omai ha *legal opinion* tau’atāina ka tau mate ki ai Sea mālō.

Lord Tu’ilakepa: Sea, ko ‘eku ki’i fie tokoni pē ki he ‘Eiki Minisitā fakamolemole. ‘Eiki Minisitā Leipa, tapu pe mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea. Ko ‘eku fanongo ‘aku ia ki he me’a ko ení ‘oku ‘ikai ke tukuaki’i e Pule’angá ia. Ko e fiema’u pe ‘e he Fakafofonga Fika 7 ke ne mea’i ‘a e me’a fekau’aki mo e *Kacific* pea mo e *TASANOC* pea mo e

‘Eiki Minisitā Fefakatau’akí: ‘E Sea ko e fakatonutonu atu pe ki he Fakafofonga Nōpelé fakamolemole pē. Ko e ‘uhinga ‘a e fakatonutonu ia ‘a e motu’á ni ki he, ‘ikai ko ha’aku fakatonutonu ‘eku ‘uhingá ‘aku ia ki he me’a, ki he fakatokanga ‘oku ‘omai meí he Fakafofonga Fika 4 ke toe tokanga ange e Pule’angá ki he’enau ngāué. ‘A ia ko e ‘uhinga’i ia ko ē ‘e he motu’á ni ‘oku ‘i ai e fehalaaki ka ko e anga ia e faka’uhinga meí he tēpile ‘a e Pule’angá Sea, mālō.

Lord Tu’ilakepa: ‘E ‘Eiki Minisitā, fakamolemole ki he Feitu’u na kae ‘oleva ke u ‘oatu ‘eku poiní ke ke mea’i he Fale ni. Ko e ‘uhinga e me’a hake ‘a e Fakafofonga 4 ia meimei fotunga tatau mo e me’a ko ē ‘oku me’a ki ai ‘a e Fakafofonga Fika 7, ko ia pē. ‘Ika ke ‘i ai hano tukuaki’i ko e ‘oatu pe ia ki he Pule’angá ke mou fakatokanga’i. Ka ko u mālīe’ia he tali ‘a e Tokoni Palēmiá. Fu’u me’a eni ‘aneafi, fuoloa atu, toe langa’i hake ‘e he kau Fakafofongá e me’a ko ení ‘Eiki Sea. Ko e me’a ia he Pule’anga mai kimu’á ko u lave’i lelei.

Ko au ‘oku ke u tui ke tau toe ‘unu ki ha me’a na’e fai ha Pule’anga pea ‘okú ke mo’oni Fakafofonga Fika 7. Ko e tukuhau eni ‘a e kakai e fonuá ‘oku ngāue’akí ‘i he ngāue pango ‘a e Hou’eiki Minisitā ‘o e Pule’anga ko iá. Pea ko u ‘ilo lelei ‘e au fu’u mo’ua ko iá, ‘e hola ‘a e mo’uá meí he fonuá ni, ‘ikai. Ko e me’a pe ‘e fai ‘e he Pule’angá ‘okú ke me’a ‘akí Tokoni Palēmia, kuo pau ke feinga ke totongi. Ka u kole atu mu’a tau ngata ai, mālō Fakafofonga Fika ho’o me’a mai e me’a ko iá ka ‘oku mau tangutu atu ko ení, kau au ia he tokotaha ...

<010>

Taimi: 1435-1440

Lord Tu'ilakepa: ... tokotaha 'oku ou lotomamahi ka ko u, kae kehe Sea mālō mu'a fai 'etau ngāue ka tau 'unu atu ā mu'a ki he le'o 'o e kakai faingata'a'ia 'oku lolotonga tangi pē he taimi ni koe'uhí he ngaahi lipootí Sea. Ka 'oku ou fakamālō atu 'Eiki Sea he faingamālié 'oku 'omai he kau Mēmipá kae fakamolemole pē 'Eiki Minisitā 'oku 'ikai ke fai ha tukuaki'i moutolu. Hangē pē ko e me'a 'a e Tokoni Palēmiá fu'u me'a eni ia 'oku fuoloa ka 'oku fiema'u ke fai hano totongi. Mālō.

Fakama'ala'ala Pule'anga ki he hopo mo e Kasifika

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Sea ka u ki'i, tapu pē mo e Feitu'u na 'Eiki Sea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale ni. 'Eiki Sea ko e hopo ko ē Kasifiká na'e maau pē Pule'angá ke hopo pea na'e 'ai ke fai e hopo ko iá ki Singapoa. Pea na'e 'osi hiki 'a e kau fakamo'óni pea kole 'e he 'Ofisi e 'Ateni Senialé ha pa'anga ke lava 'o totongi mai 'aki 'a e kau fakamo'óni ...

Paula Piveni Piukala: Sea ka u ki'i fakatonutonu atu e 'Eiki Tokoni Palēmiá.

'Eiki Tokoni Palēmia: Kau ai e Palēmia Mālōlō 'Eiki Sea.

Paula Piveni Piukala: 'Oku 'ikai ko e *issue* ia 'oku tau talanoa'i 'etautolu he 'oku ou tui au 'e 'i ai e taimi te tau toki talanoa ai ki he *detail* ko ē. Ko e fehu'i pē 'oku ou 'ái pe 'oku malava 'e he Pule'angá 'o ngaue'aki e pa'anga totongi tukuhau e kakai pea talamai 'oku 'ikai ke 'i ai hanau totonu ke nau 'ilo ki ai. Ko e *issue* ia ko ē pe 'oku, pe na'e 'ifē'ia e ongo hopo ko ení te tau toki a'u tautolu ki ai. Ka koe'uhi ko e me'angāue 'a e taliuí pea mo e 'ata kitu'á 'i he lipooti na'e 'omai mei he ngaahi 'a'ahi ko ē ki Pilitānia pea mo 'Amelika na'e 'omai 'aneaffi.

Taha e tefito'i mo'oni ai 'oku 'omai koe'uhi ke ma'u e falala 'a e kakai 'a e 'ata kitu'á mo e taliuí. Ko e me'a ia 'oku mahu'inga'ia ai e motu'á ni he ka ma'u e falala 'a e kakai 'e hokohoko 'enau pou pou ki he Pule'angá ka 'oku 'ikai. 'Oku mole 'a e fakakaukau ko iá he'eku sió ka 'oku ou kole atu ki he Tokoni Palēmiá te tau lōloa 'o kapau te tau 'alu ki he titeila ko ē.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Tuku pē mu'a Sea ke u ki'i fakamatala atu ke 'oua 'e tukituki tahataha pē kau tama ia ka mau longolongo pē. Kole atu ke u ki'i fakamatala atu pē he 'oku 'ikai ko ha me'a ia te tau maumau ai.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Tokoni Palēmia.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Pea na'e 'osi tali he 'e Kapinetí 'a e pa'anga ke totongi 'aki 'a e ni'ihí ke ō fakamo'óni 'i Singapoa kau ai 'a e Palēmia Mālōlō koe'uhí ko hono fatongia ko e Minisitā Pa'anga 'i he Pule'anga ko ē na'a nau fai 'a e alea 'a e Kasifika. Pea kole 'a e kautaha ko ia 'a e Kasifika ke nau *settle* ā koe'uhí kae lava ke toe hoko atu pē ngāue fengaue'aki lelei 'a e fonuá pea mo e kautahá 'i he kaha'ú. Ko e makatu'unga ia na'e fai ai 'a e *settlement* 'i he hopo ko iá. Ka na'e 'osi tali he Kapinetí 'a e pa'anga ke totongi 'aki 'a e kau fakamo'óni ko e ni'ihí ia 'i he ngaahi Pule'anga kimu'a atu ke nau fakamo'óni 'i he ...

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki 'e lava pē 'o fai ha ki'i tokoni. Ko e pehē ko ē ko e Pule'anga kimu'á kātaki fakamolemole pē 'e 'Eiki Tokoni Palēmia 'oku 'ikai ke tau lava tautolu ia 'o tofitofi 'a e Pule'angá. 'Oku ha'u mo 'alu 'a e Kapinetí ia. 'E fetongi e Palēmia, 'e fetongi e kau Minisitā 'o fakatatau ki he laó mo hono ngaahi teemi. Ko 'etau pehē ko ē ko e Pule'anga ia kimu'a mo e Pule'anga kimu'a, 'oku 'ikai ke pehē 'a e tala tukufakaholó ia 'o e me'a ko e fakalele Pule'angá. Ko e Pule'angá ko e me'a 'oku hokohoko pe ia.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Ko 'eku fakamahino 'Eiki Sea he 'oku tukuaki'i 'e he fonuá 'a e Pule'anga 'o e 'aho ní ki he ngaahi palopalema ko ení.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e ...

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Ko e me’a ia ko ē ‘oku ou feinga ai ke fakamatala ke fakama’ala’ala ...

Lord Tu’ilakepa: Sea ki’i fakatonutonu mu’a ‘a e Tokoni Palēmia. Tokoni Palēmia fakamolemole ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha taha ia te nau tukuaki’i e Pule’anga ko ení. Ko ‘emau tangutu atu ‘amautolu ko eni ‘oku mau ‘ilo lelei ‘emautolu ‘a e me’a ko eni ‘oku hoko. Pea ko u kole atu Fakafofonga Fika 11 ‘alu ‘o kumi pe ko fē Pule’anga ko ē na’e hoko ai e me’a ko ení kae tuku e hangē ‘atautolu ha kauleká ko e ‘ai ke, hangē ha fo’i tauhele ke ‘omai ke tauhele’i pē me’a mai ‘aki ‘e he ‘Eiki Palēmia ko hai e Palēmia ‘o e ‘aho ko ia. Kei taimi ke ke kumi e me’a ko iá pea ke puke loto ia pea tau tu’u ai pea ke kumi pe ko hai e Minisitā na’a ne fai e fo’i ngāue ko ení ‘oku tau hela’ia ai ko eni ‘oku ‘ohake he ‘aho ní, ta’ofi tu’u pē ...

<002>

Taimi: 1440-1445

Lord Tu’ilakepa: ... mo ia ai. Ko e fu’u pa’anga ko eni tukuhaui ‘a ē ko ē ‘oku me’a ki ai ‘a e me’a ‘osi tali ‘e he Kapineta ka ‘oku nau kole ki he Kasifiki ke fai pē mu’a ha fengāue’aki ke lava, pea ‘e lava hanga pē ‘e he Kasifiki ia ‘o solova ‘a e me’a ko eni, kae ‘oua te tau hanga ‘o tukuaki’i ha taha ‘oku ‘ikai ke me’a ‘i he Fale ni, ka ‘oku ou ‘osi ‘ilo ‘e au he Pule’anga ko ia, ka ‘oku ‘ikai ke u fie lea au ki he Pule’anga ko ia, tau hoko atu ki ha me’a ‘oku melie.

Paula Piveni Piukala: Sea ko ‘eku fie tokoni atu pē ki he Nōpele, ongo hopo lōua ko eni, tu’utu’uni ne mei monū’ia ai ‘a e fonua ni kapau na’e fai ‘a e tu’utu’uni ko ia. Ko e me’a ia ko ē ‘oku ou ‘uhinga ko ē tuku eni he te tau toki a’u ki ai he ‘ikai ke ‘alu, ka tau *address* pē *issue* ‘o e *confidentiality* pē ‘oku ‘i ai ha totonu ‘a ha taha ‘i he Fale ni, ke ne ngāue’aki ha pa’anga pea ‘ikai ke ne ha’u taliui mai ki he Fale ni.

Lord Tu’ilakepa: Sea, ‘oku ou fie tokoni pē au ki he Fakafofonga, mo’oni ‘a e Feitu’u na ia, pea ko e me’a ia ‘oku ‘ikai ke u fie lave ai ki he me’a ni, he ‘oku mo’oni ‘a e Feitu’u na he kapau te tau fakaikiiki ‘e ofo ‘a 11 ia he me’a ko ia ‘oku ke me’a pē teke me’a mai ‘aki, na’e mei lahi e monū’ia ‘o e fonua ni.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e *issue* ko ē Kasifiki ‘oku *beyond* ia he a’usia ‘a e Fakafofonga Nōpele ko ē. Ko ‘eku ‘uhinga ‘eku ...

‘Eiki Sea: Tongatapu 7, te u ta’ofi koe hena, ‘Eua 11 me’a hifo ki lalo, ko e taimi eni ‘o e ‘Eiki Tokoni Palēmia, na’e kole mai ke tukuanga ha’ane faingamālie ke ‘omai ‘a e tafa’aki ‘a e Pule’anga.

Taniela Fusimālohi: Sea ka ‘e sai pē ke faka’osi atu ‘eku tokoni ‘aku kae ...

‘Eiki Sea: ‘Oku ‘ikai ko ha taimi eni ‘Eua 11 na’a ke kole tokoni ki he ‘Eiki Tokoni Palēmia pea ‘oku ou fie ‘oange ‘ene taimi ke kakato ke ‘osi mai ‘a e poini ‘a e Pule’anga pea mou toki feme’a’aki. ‘Eiki Tokoni Palēmia.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Mālō ‘Eiki Sea, ‘oku ou lave’i pē ‘e au ‘oku lahi hono maumau’i ‘a e tu’utu’uni ho Fale ‘Eiki Sea, ka ‘oku sai pē mahalo ko e Feitu’u na pē ‘oku ‘amusia koe Feitu’u na ‘oku ke kātaki lahi, kae tipeiti mo toutou tu’u ko ia ‘i ho Fale, ka ‘oku ou fakamālō hono toe tuku mai ‘a e faingamālie ke te toe fokoutua hake ‘a e motu’a ni ‘o faka’osi atu ‘a e fakahoha’a.

‘Oku makatu’unga eni ‘i he me’a ko eni na’e hoko ‘Eiki Sea, pea tali ai ‘e he Kapineta ‘o maau kātoa mo e teuteu e kau fakamo’oni pea fokotu’u mai ai mei he kautaha ko eni ke *settle* ā kae

toki fai ha sio ke ngāue vāofi ange ‘a e Pule’anga pea mo e kautaha ko ia, ki he lelei pē ia ‘a e fonua fakalukufua ‘o e kaha’u ‘Eiki Sea.

‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia kuo pau pē ke, ko e anga ia ‘o e ngāue ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha taha ‘e haohaoa he ‘oku ‘ikai ko Kepaleli kitautolu Sea. Ko e me’a kotoa pē kuo pau ke ‘i ai hono ngaahi pole, mo e ngaahi fatongia ke fakahoko ka tau fakahoko pē ‘i loto ‘i hotau siakale, mālō ‘aupito ‘Eiki Sea.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ...

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eua 11 pea toki hoko mai ‘a Tongatapu 5.

Taniela Fusimālohi: Ko ia, Sea ko e fakama’ala’ala ko ē na’a ku fai ‘anenai ‘oku ‘ikai foki ko e ‘uhinga ia ke tau ‘eke ko hai ‘oku Minisitā, ko ‘eku ‘uhinga ko e Pule’anga ko e me’a ia ‘oku tuku’au, ‘oku hokohoko atu pē ia, ko hai ‘oku ‘i ai kuo pau ke ne to’o ‘e ia ‘a e fatongia ko ia, ka ‘oku ‘i ai ha tōnounou ai, fakalelei’i, ka ‘oku ‘i ai ha lelei ai, hoko atu ai.

‘A ia ko e ‘uhinga ia he ‘ikai ke tau toe toutou foki ai ke *blame* ha taha na’a ne fai ha hala kimu’a.

Fehu’ia pe ko e vouti fē ‘oku to’o mai ngaahi mo’ua ‘a e Pule’anga he Fakamaau’anga

Ko hono ua Sea ‘oku ou fie fehu’i ki he ‘Eiki Minisitā ‘oku ‘i ai foki ‘a e *vote*, pea ko e *vote* ‘oku ui ko e *public debt*, ‘a ia ko e ‘uhinga ko ē ‘a e motu’a ni mo ‘eku ma’u, ko e *vote* ko ia ‘e totongi mei ai ha ngaahi mo’ua ‘o e Pule’anga na’e fakamo’ua’i ‘e he Fakamaau’anga, ‘o talamai ke totongi pa’anga.

‘Oku ‘ikai ke u ma’u ‘e au ia pē ‘oku ka u eni ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ki’i fakatonutonu atu pē ‘e ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘e ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e *vote* ko eni ko ē ‘oku me’a mai ki ai ‘a e Fakafofonga ko e *public debt*, ko e totongi mo’ua nō pē ia, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha totongi mo’ua ia ‘i he mo’ua Fakamaau’anga. Ko e *vote* ia na’e me’a atu ki ai ‘a e Tokoni Palēmia, ko e *vote* kehe ia Sea. Mālō.

‘Eiki Sea: Tali ‘a e fakatonutonu ko e *vote* e ‘Eiki Minisitā Lao ko e *Public Liability*.

Taniela Fusimālohi: Ko ia, mālō Sea, ko e ...

‘Aisake Eke: Ka u ki’i tokoni pē tapu mo e Feitu’u na mo e Hou’eiki Fale Alea. Pea ‘oku mahalo ko ‘eku ‘ai ko e me’a ‘a e fika 11 ki he *vote* ia ‘a e me’a, ‘a e Potungāue ko eni Lao, *Crown Law*, ‘oku ‘asi ai ko e *government liability* ‘oku ‘uhinga ia ki he mo’ua ko ē Fakamaau’anga, ‘oku ou tui mahalo ‘oku ‘uhinga ai ko ē ...

Taniela Fusimālohi: Ko e ‘uhinga ki ai he ko e, ko ia, he ko e, kātaki fakamolemole Minisitā Pa’anga ‘oku ou ‘uhinga au ki he *vote* ko ē ‘oku ‘i he *Crown Law*, ‘a ia ko ‘eku ma’u ko e *vote* ia ko ē ‘e toki totongi pē mei ai ‘o kapau na’e tu’utu’uni ‘e he Fakamaau’anga ‘oku mo’ua ‘a e Pule’anga pea toki ngāue’aki ‘a e pa’anga ko ia ke totongi ...

<005>

Taimi: 1445-1450

Taniela Fusimālohi: ...Ko e me‘a ia ‘oku hoko ‘i tu‘a ko ē ‘i he Fakamaau‘anga ki ha *settle* ‘i tu‘a ‘oku kehe ia mei he *vote* ko eni. Ko e me‘a ko ē na‘e fai ai ko ē ‘a e ‘uhinga.

‘Eiki Palēmia Le‘ole‘o: Sea fakatonutonu atu. Ko e me‘a ‘oku hoko ‘i tu‘a ‘i he Fakamaau‘anga ‘oku ‘ave ‘o lesisita ‘i he Fakamaau‘anga ‘a e *settlement* pea ‘oku lava ke ngāue‘aki ‘a e *vote* ko ē *Liability Vote* ke fai‘aki ‘a e fatongia ko ia.

Fehu‘ia fakalao ke ngāue‘aki e vouti ki he totongi mo‘ua hopo he Fakamaau‘anga hili na‘e ‘ikai tu‘utu‘uni ki ai Fakamaau‘anga

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ka ko ‘eku ‘uhinga eni ki he fakama‘ala‘ala ange pē ‘oku fakalao ‘a e ngāue‘aki ‘a e *vote* ko eni ki he *settle* ‘a e me‘a na‘e ‘ikai ke tu‘utu‘uni ia ‘e he Fakamaau‘anga ha pa‘anga ke totongi mei he vouti. Ko e ua Sea.

‘Eiki Palēmia Le‘ole‘o: Sea na‘a ku toki fakatonutonu ni atu pē. Ko e alea ko ē ki he *settlement* ‘oku ‘ave ia ‘o *finalise* pē ‘oku lesisita ia ‘i he Fakamaau‘anga ‘oku hoko leva ia ko e *liability* ‘o ngāue‘aki e vouti ko ia.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ‘oku ou faka‘amu pē ke fakama‘ala‘ala ke tonu hangē ko e fiema‘u ke ‘omai ha fale‘i fakalao.

Ko hono tolu Sea ko ho‘o kupu si‘i (5) ko eni ko u tui au ‘oku ‘ikai ke toe fu‘u fiema‘u ha fale‘i fakalao ia he ‘oku mahino lelei pē Konisitūtone. Ko e kakai eni ‘oku nau ‘eke pē ko e me‘a ko ē ‘oku ui *in the interest of the public* ke ‘omai ai. Ko ‘etau pehē pē ko e ...

Fakamahino Pule‘anga nau ‘osi ‘oatu ‘enau tali ‘oku fakapulipuli aleapau pea ‘oku nau tali ke mai ha fale‘i fakalao tau‘atāina

‘Eiki Minisitā Fefakatau‘aki: Sea fakatonutonu atu Sea tapu mo e Feitu‘u na pehē ki he Hou‘eiki Mēmipa ‘o e Fale. Na‘e pehē he motu‘a ni te tau ‘alu ki he fale‘i fakalao, ka ko eni ‘oku foki mai pē ‘a e Fakafofonga ia ke toe malanga mai he kupu. Kae tuku pē mu‘a ko ‘eku fakatonutonu kupu ko eni ‘oku pehē mai “kuo pau ke fa‘u he Minisitā takitaha ‘a e lipooti fakata‘u he Fale Alea ‘o fale‘i fekau‘aki mo e ngaahi ngāue mo e ngaahi palani ‘o ‘ene potungāue, pea kapau ‘oku faka‘amu e Fale Alea ke ‘ilo ki ha toe me‘a felāve‘i mo e potungāue ‘o ha Minisitā pea kuo pau ke ne tali ‘a e ngaahi fehu‘i ko ia kuo ‘oatu kiate ia ‘i he Fale Alea pea lipooti ‘a e me‘a kotoa fekau‘aki mo ‘ene potungāue.”

Ko e fehu‘i ko eni ‘oku ‘omai pē ‘oku *confidential* ko e tali ko ē ‘oku ‘oatu he Pule‘anga ‘oku *confidential* ‘io pea kuo ‘osi tali atu ia ‘e he Pule‘anga. ‘Oku ‘ikai ke u toe sio atu au ki ha ‘uhinga ke tau toe faka‘uhinga‘i ai he ko e tali eni ‘oku ‘osi ‘alu atu ‘o talaatu ‘io ‘oku *confidential* pea ngata ai.

Ko e kole ia Sea ke ‘omai ha fale‘i fakalao ke tau‘atāina he ko e faka‘uhinga ko ē ‘oku ‘oatu mei he Pule‘anga kuo mau ‘osi tali atu ‘io ‘oku *confidential* pea ko ‘ene ngatā ia. Ko e tali ‘oku talamai kuo pau ko e fehu‘i kotoa ‘e ‘oatu ki he Fale Alea kuo pau ke tali ‘e he Minisitā pea ko ‘ene tali ē ‘oku pehē atu ‘oku *confidential*. ‘Omai mu‘a Sea ha *opinion* fakalao tau‘atāina ko e faka‘uhinga ē te mau ‘oatu ‘emautolu ‘osi tali atu e fehu‘i mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e ...

Tokanga Pule'anga ki he fakangatangata he kupu 7 (1) Konisitutone 'a ia 'oku 'ikai kau ai ngaahi me'a fakapulipuli Pule'anga

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Sea ko e kole pē 'e taha Sea hangē ko e kupu 7 'o e Konisitūtone 'atā ko ē 'a e nusipepa pea ko e kupu si'i (1) 'oku ne tu'utu'uni 'e ia 'o pehē 'e 'atā 'o ta'engata 'a e totonu ko eni, kā he 'ikai ke kau ai 'a e lau'ikovi he 'ikai ke kau ai 'a e ngaahi fakapulipuli faka-Pule'anga mo e ngaahi alā me'a ko ia. 'Eiki Sea 'oku lahi e ngaahi feitu'u kehekehe 'o e Lao ka ko u pou pou atu pē Sea tukuange ke fai ha fale'i fakalao.

Fiema'u fale'i fakalao he kumi ki he mo'oni pe 'oku faka-Konisitutone faka'uhinga Pule'anga 'ikai lava tukuange mai fakaikiiki ki he hopo mo'ua ai Pule'anga

'Eiki Sea: Ko ia Tokoni Palēmia ko u tui 'oku hanga pē ho'o fakatātā 'o toe faka'atā mai koe'uhí ko e kupu ko eni 'oku ne 'omai e fakangatangata ki he tau'atāina ko ē 'a e mītia. Ko e kupu ko ē Konisitūtone 'i he Fale Alea 'oku 'ikai ke 'i ai ha fakangatangata ia ai. 'Oku 'asi pē ai ko e fakamatala e me'a kotoa. 'A ia kapau te u 'oatu 'a e fakatātā 'oku hanga he Pule'anga 'o puke 'ene ki'i kato 'e 5, pea 'oku fehu'i atu he Fale Alea ko e hā e me'a 'oku fa'o he kato 'uluaki, 'atā pē fakaava hake ko e peni mo e pepa, fēfē e kato hono ua talamai he Pule'anga ia tapu ia 'oku 'i ai 'emau aleapau 'amautolu *confidential* e kato ia ko eni. Pea talamai he Pule'anga ko e kato ko eni 'oku 'osi 'oatu pē 'a e kato pea 'oku mau 'osi talaatu e me'a 'oku 'i loto ke mou tui mai ki ai, pea kuo 'osi fe'unga ia pea mo e Tu'utu'uni e Konisitūtone.

'A ia ko e me'a ko ē 'oku tau fiema'u ke fakama'ala'ala pē ko e tali ko ē ko e kató ko eni mou tui mai 'oku 'i ai e me'a 'i loto, pea 'ikai ke mau fakaikiiki atu. Ko e me'a ia 'oku fiema'u ke fakama'ala'ala...

<007>

Taimi: 1450-1455

'Eiki Sea : ... pe 'oku faka-Konisitūtone 'a e tali ko ia pē 'ikai. Pē 'oku fiema'u ke tau 'ilo ki he me'a 'i lotó neongo 'oku 'i ai e aleapau 'oku tu'utu'uni ki he kato. 'A ia ko 'eku feinga pē ke u 'oatu ha 'imisi 'a e me'a ko ia 'oku tau talanoa ki ai.

Ko e mo'oni e me'a ko iá 'oku te'eki ai ke tau 'ilo he 'oku te'eki ai ke tau kumi ki he tu'utu'uni fakalao pē ko hai 'oku mo'oni. Ko e fiema'u ko eni 'atautolu he'etau faka'uhinga'i 'a e Konisitūtoné pē ko e fiema'u 'a e Pule'angá he 'oku 'omai mo 'enau faka'uhinga 'anautolu.

Fehu'ia Pule'anga pe 'oku toe fiema'u ke fakaikiiki mo 'enau Fakamatala Pa'anga 'oku fakahū mai ki Fale Alea

'Eiki Palēmia Le'ole'o : Ko 'eku fehu'i pē Sea, 'a ia ko e taimi ko ē 'oku 'omai ai 'a e *Public Accounts* kuo 'osi 'atita'i 'oku 'ikai pē fe'unga ia ki he ngaahi fakamole ko ē 'a e Pule'anga toe fiema'u pē ia ke toe *detail*? He taimi ko ia 'oku fakahū mai ai ki he Falé ni e *Public Accounts* 'oku 'osi 'atita'i. 'Oku fiema'u ke tau toe fakaikiiki'i mo ia?

'Eiki Sea : Ko e *Public Account* 'oku 'ikai ke ngata pē ai 'a e me'a ko ia 'oku fai ki ai 'a e faka'eke'eke. Ko 'etau nofo pē eni 'i he kupu 51(5) he taimi ko ia 'oku fai ai e fakafehu'i.

'Eiki Palēmia Le'ole'o : Ko 'eku 'uhinga ki he *Public Accounts* he ko e pa'anga ia na'e tali 'e he Falé ni ke ngāue'aki 'e he Pule'anga mo e ngaahi Potungāue.

Taniela Fusimālohi : Sea kole mu'a ke tau foki mai ki he'etau poini.

'Aisake Eke : Sea ko e ki'i kole pē ki'i tokoni pē tapu mo e Feitu'ú na mo e Hou'eiki Fale Alea.

'I he fehu'i mahu'inga ko eni felāve'i, te ke fakangofua mai 'Eiki Sea pē 'ikai. Ke u ki'i tokoni pē 'i he fehu'i mahu'inga 'oku 'omai 'e he Tokoni Palēmia. Pe 'oku fe'unga pē fakamatala 'oku 'omai 'e he Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga ki he ngāue mo tau 'ilo. 'I he 'ilo 'a e kakaí 'ikai. Ko e fakamatala fakalūkufua foki ia hangē ko eni. 'Oku 'ikai ke ne 'omai 'e he fakamatala pa'anga ia ko ē ko hai na'e hopo ko e fē ngaahi mo'ua na'e mo'ua ai e Pule'anga pea nau totongi ha pa'anga ki he Potungāue. 'Oku 'ikai ke 'asi mai foki ia.

'Eiki Palēmia Le'ole'o : Fakatonutonu atu Sea.

'Aisake Eke : 'A ia ko e ngaahi fakaikiiki pehē ia 'oku toki fehu'i pē ia.

'Eiki Palēmia Le'ole'o : Ko e fakamatala ko iá 'oku ne fakamatala mai 'a e pa'anga na'e tuku atu ki he Pule'anga ke ne ngāue'aki. 'Oku 'i loto kātoa ai 'a e 'u naunau 'o e 'u me'a ko eni.

Tali Tongatapu 'oku fakalukufua pe Fakamatala Pa'anga ia 'oku fai mai he Pule'anga

'Aisake Eke : Sea ko 'eku fakama'ala'ala pē 'aku tapu mo e Feitu'ú na. Ko e fakamatala pa'anga ia 'oku fakalūkufua ia hangē ko eni. Pa'anga kātoa 'e fiha na'e fakamoleki, ka ko e fehu'i ko ē..

'Eiki Palēmia Le'ole'o : Ko e fakalukufua ia 'o e pa'anga na'e tuku mai.

'Aisake Eke : Ko ia ka ko e fehu'i foki 'o e 'ahó ni fakamolemole pē 'Eiki Sea fiha e pa'anga na'a mou hanga 'o totongi ki he *TASANOC* 'ikai foki ke 'asi mai ha he *Public Account* 'a ia ko e ngaahi fakamatala pehē 'oku toki fai ko ē 'a e fehu'i. 'A ia 'e toki fai atu ai 'a e fehu'i 'o toki ha'u. Ka ko e me'a ko e fakamatala pa'anga 'oku fakalūkufua mai pē ia. Ka ko u tui ko e me'a ia ki he kaha'u, ko e hā ha ngaahi fakamatala ia 'e fakalahi ki he Fakamatala Pa'anga ke 'osi ange 'oku tau lava lahi 'ilo ange ki he me'a na'e hoko. Ko u tui ko e me'a ia 'e fai ha sio ki ai he kaha'u. Mālō.

Mo'ale Finau : Sea ki'i tokoni.

'Eiki Sea : Ha'apai 12. Ko u tui ko e me'a ko eni kuo 'osi mahino. Ko e fehu'i ko ē 'oku fai ki ai 'a e feme'a'aki ko e fehu'i fakalao pea na'a ku 'osi fakamatala atu 'e fai 'a e fekumi mo e ngāue ki ai. Ke toloi e feme'a'aki kae 'oleva kuo 'omai 'a e fale'i fakalao ko iá ke toki makatu'unga ai ho'omou feme'a'aki. 'Oku mahino 'oku tō kehekehe ho'omou faka'uhingá ka ko e 'uhinga ia 'oku 'omai ai 'a e fale'i fakalao tau'atāina ke ne hanga 'o tataki 'etau feme'a'aki. Tongatapu 5.

Tokanga ki he polisī Pule'anga ki he tau'atāina ma'u e fakamatala pe *Freedom of Information*

'Aisake Eke : Tapu mo e 'Eiki Sea pea pehē ki he Hou'eiki Fale Alea. Fakamālō lahi 'aupito he faingamālie. Sea ko e taimi ko ē na'e fai ai 'a e liliu ko ē he 2010 ko e lahi foki 'a e taukave ko ē he liliu 2010 he pehē 'ata kitu'a mo taliui 'a e Fale Alea. Ko e taha ia e me'a mahu'inga na'e fokotu'utu'u mai 'e he Pule'anga fo'ou ko ia. Na'e 'i ai 'a e *policy* na'e ui ko e *Freedom of Information*. Ko e me'a ia 'a e Pule'anga ko e fokotu'utu'u ia 'a e Pule'anga. Sai mahu'inga ki he taha kotoa pē ke 'ilo. Ko e ngaahi fonuá foki ia 'oku 'alu 'o lao, ka ko u tui na'e pehē 'e he Pule'anga 'o e 'aho ko ia ke nau 'omai pē 'a e *policy* ke toki ha'u 'o lao.

Na'e taumu'a 'a e lao ia ko ia ke pehé ni. Ko e hā e 'uhinga ko e fē fa'ahinga fakamatala 'oku tau pehē 'oku *confidential* ko e 'uhinga ia e me'a ko eni. Koe'uhi ko e fē leva e fa'ahinga fakamatala tonu ke 'ilo 'e he kakai. Ko e me'a eni ia na'e 'ohake ia he 1950 mo e 1960 ko e fē fakamatala 'oku totonu ke puke pē 'e he Pule'angá ko e fē 'a e fa'ahinga fakamatala ke 'ilo 'e he kakai hono pule'i. Ko e me'a lahi ia na'e ha'u, me'a fakamāmani lahi eni ia. Ko e taha ia e ngaahi me'a na'e fai ki ai 'a e felotoí ko e me'a ko ē 'oku tonu ke fakapulipulí, fakapulipulí 'a e me'a felāve'i mo e malu'i fakakautau. Ko ho'omou me'a ko ē felāve'i mo e 'atomí mo e ngaahi me'a 'oua 'e 'omai ia, felāve'i mo e malu ko ē fonua 'oua 'e 'omai ia ke 'ilo na'a 'ohovale ange kuo mama ha me'a ia. Ko ha fa'ahinga me'a, ko 'Amelika me'a felāve'i pea mo e *intelligence*...

<008>

Taimi: 1455-1500

'Aisake Eke: ... me'a ko eni ki he ... felāve'i mo e ... ko e me'a pē ia na'e tali. Ko ha me'a kehe pau ke 'omai ia ki he kakai pea na'e 'i ai 'a e fo'i 'a e tokāteline na'e 'omai na'e pehē ko e tokāteline na'e 'omai na'e pehē ko e tokāteline ke 'omai e maama ki he ngāue na'e pehē ko e *sunshine policy* mai e la'ā ke huhulu mai pē 'oku 'i fē ka 'oku 'omai ia mei he fo'i kupu folofola 'oku pehē 'Eiki Sea na'e pehē folofola 'a Sisū 'o pehē ko e ngaahi me'a ko ena 'oku mou hanga ko ē 'o pehē na'a mou fefanafanai he po'uli 'ilo'i e 'aho ko ē 'e hoko mai ai 'omai ia ki he loto'ata'atā 'a ia 'oku 'ikai ko ha me'a fakalao eni ia ko e me'a ia kuo 'omai he 'aho ni ko e hā 'etau tui ki he me'a ko e Pule Lelei pea na'e 'osi 'omai pē he Pule'anga 'uluaki *freedom* ... talamai 'io 'oku 'i ai e *right to know*. 'Oku 'i ai e mahu'inga ia 'a e kakai ke 'ilo pea ko u tui ko e me'a ia 'oku ne tataki tautolu 'ikai ko e me'a ia 'a e lao he ko e fehu'i ko e hā e me'a 'oku mou hanga ai, 'oku lau ai 'a e fakamatala ko ē fakamatala 'oku tuku pē ia 'ia moutolu 'oku 'ikai ke mau 'ilo ka ko e me'a eni ia ko e tokāteline na'e ha'u me'a pē ke tauhi 'oua 'e mai ke 'ilo he kakai me'a felāve'i mo e malu.

'Eiki Sea: Tongatapu 5.

'Aisake Eke: 'Omai kātoa ia.

Fakamahino Sea fakaongoongo Fale Alea ki he fale'i fakalao 'oku fiema'u ke 'omai

'Eiki Sea: Fehu'i, ta'ofi koe hena he ko e 'uhinga 'oku mahino ko ho fakamalanga 'oku 'i ai ho'o tui pea ko e me'a pē ko u 'oatu tatau ai pē pē ko e hā ho'o tui 'oku 'i ai e lau ki he *contract* mo e *confidentiality* pea 'oku 'i ai mo e Konisitūtone tau fakaongoongo pē ko e hā e lau 'a e kau fale'i fakalao ke nau vakai'i pē 'oku fehengahangai e ongo me'a ko eni pē 'oku na lava pē naua ia 'o fakatoumo'ui. Ko e me'a ia ki he taliui e Pule'anga ki he ngaahi fehu'i 'oku 'oatu me he Fale Alea 'oku tau tui kātoa ki ai ka ko e founa ngāue 'oku tataki tautolu he lao pea 'oku 'i ai e fehu'i fakalao 'oku fiema'u ke fai hano fakama'ala'ala ko e me'a ia 'oku ou ko u tui 'oku tonu ke tau nofo ā ai ka tau hoko atu ki he 'etau 'asenita Hou'eiki.

'Aisake Eke: Sea fakamolemole ka u faka'osi pē au sai 'aupito au tui au ki ai tuku e me'a ia ko eni 'oku 'osi ...

'Eiki Sea: Miniti 'e ua Fakafofonga me'a mai.

'Aisake Eke: Tapu mo e 'Eiki Sea, Hou'eiki Fale Alea tui au ki ai ko e me'a eni ia kuo fai kuo 'osi fai e *agreement* ia 'o to'o ko u tui 'oku sai ia ko u 'uhinga au ki he kaha'u ki he hokohoko atu he 'oku 'osi 'i ai e *policy* ia 'a e Pule'anga ko e fokotu'utu'u ke 'ilo he kakai 'a ia ko e *freedom of information* 'osi 'i loto ia. 'A ia ko u tui ko e kole pē ho Kapineti mou toe ki'i me'a pē 'o vakai ki ai koe'uhí ko e me'a ko ē ke puke ka 'i he hoko atu ko fē me'a 'oku tonu ke 'oua

fē me'a kai kehe ko e ki'i fakahoha'a pē Sea kuo 'osi tali 'e he Pule'anga ia pea ko e me'a ko u fakafeta'i ai he 'i he fokotu'utu'u ko ē liliu 'osi 'omai Pule'anga 'e nautolu ia e ngaahi me'a ko ē ka ko u tui ko e me'a pē ia pole ia ki he hokohoko atu ke paotoloaki 'a e 'ilo ko ē 'e he kakai e me'a ko ē 'oku hoko he koe'uhí te tau vilo kotoa atu pē ki he fu'u siakale tatau ko tautolu ai pē ka ko e kai kehe mālō e ma'u faingamālie 'Eiki Sea mālō.

Lord Nuku: Sea ...

'Eiki Sea: 'Eiki Nōpele 'Eua.

Taukave ma'olunga ange tu'utu'uni 'a e Konisitutone ko e lao pule ia 'a e fonuá

Lord Nuku: ... Sea 'a e tu'utu'uni ia 'a eni ko ē 'oku fai ko ē heni. Ko e me'a 'oku ou mo'utafu'ua au ia ai ko e 'omai e *contract* pea mo e aleapau ke na fakakikihi mo e Konisitūtone ko e lao eni 'oku talamai 'oku pule taupotu taha ki ha toe lao he fonu ni.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ko 'eku ki'i fakatonutonu atu Sea.

Lord Nuku: 'Oku ou hoha'a atu ai Sea ke 'omai ha ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea

Lord Nuku: Ke 'omai ha lao.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā ko ho'o fakatonutonu?

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko 'eku fakatonutonu atu Sea ko hono 'uhinga 'oku 'ikai ko ha fakafekiki 'a e *contract* ko eni mo e Konisitūtone na'e 'i ai 'a e fakamalanga 'a e motu'a ni na'e 'oatu pē 'aneafi Sea 'oku fa'u e Konisitūtone pea 'oku fa'u mo e lao ke 'oua te na fepaki ka ne hanga 'o hulu'i 'a e 'uhinga he 'oku 'omai pē Konisitūtone he 'ata fālahi pea 'oku fa'u mo e lao ko e ngaahi lao ia ko ē 'oku fiema'u ko ē ke 'omai e fale'i fakalao ko ē na'a ku 'uhinga ki ai ke 'oua te na fepaki ko e *freedom of speech* na'e me'a ki ai 'a e 'a e Fakafofonga Fika 5 'oku 'i ai ko e ko e lao ia.

Pea 'oku 'i ai mo e lao 'oku 'asi pē he Konisitūtone tau'atāina ki he lea ka 'oku 'i ai mo e *Communication Act* ko e Lao ki he Pulusi ko e Lao ki he *Media* 'oku 'i ai 'a e ngaahi lao 'oku ne hanga 'o fakaikiiki 'a e faka'amu 'a e Konisitūtone. Pea ko e 'amu ia 'oku 'ikai ke na fepaki na'a ma'uhala 'o pehē 'oku tau hanga 'o fakafe'atungia'i ko e 'uhinga ia 'oku pou pou ai e Pule'anga ki he fokotu'u ke 'omai ha fale'i fakalao tau'atāina ke tau tau'aki faka'uhinga ka 'oku 'i ai e ngaahi lao ia 'oku malumalu 'i he Konisitūtone 'oku ne, 'oku 'i ai e Lao ki he *Contract* pē ko e Lao e Aleapau 'oku 'i ai e ngaahi Lao ki he Fakamaau'anga ko e ngaahi lao ia ko ia kuo fatu ke ne hanga 'o huluhulu'i 'a e faka'amu ko eni 'a e kupu 5 ko eni e kupu (5) Sea pea ko u fokotu'u atu ke tau foki he ka 'ikai te mau toe fakamalanga ke mau hanga 'o 'oatu 'a e 'uhinga ko ē 'a ē ko ē 'oku tau faka'amu ke 'omai ai ha fale'i fakalao tau'atāina mālō Sea.

Lord Nuku: Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Nōpele 'oku ou tali e fakatonutonu e 'Eiki Minisitā 'oua te ke fakamalanga mai ho'o tui ...

Lord Nuku: 'Oku 'ikai ke u fakamalanga atu au Sea ko 'eku 'oatu pē 'e au 'a 'eku ...

<009>

Taimi: 1500 – 1505

Lord Nuku: ... mahino'i 'a e Konisitūtoné 'oku 'ikai ke 'i ai ha Lao ia 'e toe mā'olunga ange

hē ka ko u faka'ulia'ia 'i he 'uhinga 'oku 'omai ke mai 'a e aleapaú ke na fepaki mo e kupu 51.5. Ko ia pē Sea, hoko atu e Falé ia 'o fa'iteliha he'enau faitu'utu'uni, mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea ke u faka'osi atu 'eku poiní he na'e 'ikai foki ke 'osi ko e fefakatonutonu'aki ko eni 'oku fai he fu'u me'a. 'E Sea ko eku 'uhinga 'a'aku ia ki he kupu 5 'anenaí. Ko ho fu'u mafai 'oku 'i he Kupu Si'i 5 ko ē, ke toe 'eke'i fēfē ho mafai. Ke toe ha'u 'a hai 'o fale'i koe ko ho fu'u mafai ē 'oku 'osi hā mata 'ā'ā pē hē. Kapau leva ko ho'o 'eke 'i he, koe'uhí ko e loto 'o e kakaí pe ko e *public interest*. 'I kai ke toe le'eia ia 'e ha taha, ko ē 'oku 'osi talamai pē ia hē. Kapau te ke pehē atu ki he Fakamaau'angá, fakatatau ki he Kupu 51 (5) 'o e Konisitūtoné. To'o ange mu'a 'a e fakataputapui ko eni 'oku hilifaki 'i he aleapau ko ení. Ko u talaatu Sea te ne to'o, ko e anga ia 'eku ma'u

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Fakatonutonu atu Sea, he 'ikai ke fai 'e he Fakamaau'angá ha fa'ahinga faka'uhinga fakavalevale pehē.

Taniela Fusimālohi: Sea te tau ō ki he Fakamaau'angá ke mahino mei ai

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue'anga Lalahi: Sea ko e ki'i fie tokoni atu pē Sea pea mo e fakatonutonu. Sea ko u kole ange pe ki he Fakafofongá 'oku 'osi fokotu'u atu he tēpile ko ení ke 'omai ha Tokoni Fale'i Fakalao. Pea ko nautolu te nau ō mai 'o fakamā'opo'opo e 'u me'a ko ení Sea. He kapau 'e tukuange pe Sea ho Falé ni ke hoko atu e me'á ni ko e 'atunga eni ia, mālō.

Tapou 'Eua 11 ki he Sea Fale Alea ke ne ngaue'aki hono mafai he kupu 51(5) Konisitutone he ko e lao ma'olunga taha ia fonua

Taniela Fusimālohi: Sea 'oku 'ikai ha me'a ia ke fakamā'opo'opo 'oku 'osi mahino pe Konisitūtoné. 'Oku 'ikai ke tau va'inga holo tautolu mo ha kupu 'o e Konisitūtoné. Ko e lao mahu'inga taha

'Eiki Sea: 'Eua 11 te'eki ai ke u fanongo au 'oku 'omai ha poini fo'ou 'i ho'o fakamalangá. Kātaki 'o fakamā'opo'opo mai ho'o me'á te u 'oatu ho miniti 5.

Taniela Fusimālohi: Ko 'eku fakamā'opo'opo 'a'aku ia Sea 'oku 'i ai ho mafai ia 'ou ke fai ha 'ave ki he Fakamaau'anga Lahí, kole ange ke tu'utu'uni mai. To'o e fanga ki'i mokimoki'i me'a ia ko eni ko e 'ai ke fakapulipuli he ko e me'a ia 'a e kakaí

Kole ki 'Eua 11 'oua 'e teke Sea Fale Alea ke ngaue'aki hono mafai na'a fihia ai

Lord Tu'ilakepa: Sea, ki'i fakatonutonu atu mu'a e Fakafofongá, Fakafofonga fakamolemole. 'Oua te ke hanga 'o teke Seá ke 'alu 'o fihia, 'ai pe ke 'omai 'e he Seá e fakahinohino fakalao ke vakai ki ai. Kae 'oua te ke teke'i 'aki e fo'i kupu Konisitutone hení ko e mafai e Seá.

Fokotu'u ke liliu Fale Alea 'o Komiti Kakato

Sea tau liliu ā tautolu ki he Kōmiti Kakatō ke 'i ai ha'atau ngāue ke fai. Mālo mo e Fika 7 ke 'omai ha me'a ke 'ā'ā e kau Fakafofonga e Kakaí 'Eiki Sea. Ka ko u fokotu'u atu tau liliu ā 'o Kōmiti Kakato. Tau liliu 'o Kōmiti Kakato, ko u fiema'u ke u ma'u mai 'a 'Eua 11. Fa'ahinga talangata'a ko ení 'Eiki Sea

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea 'e

Poupou ‘omai fale’i fakalao koe’uhi ko e tu’unga pelepelengesi fakamatala fakapulipuli ‘oku taukave’i mai he Pule’anga

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Fakatapu atu Sea ka u fai atu pe ki’i fakahoha’a pe ko e poupou atu pe ki he fokotu’u ko eni ke ‘omai ā ha fale’i fakalao ki he ngaahi fokotu’u atu heku tokoní. Koe’uhí ‘oku ‘i ai ngaahi me’a ia ‘oku pelepelengesi he ‘ai ko ē ke ‘omai fakaikiiki. Hangē pe ko e me’a ‘oku fai ki ai e tālangá ‘i he fakamatala pa’anga lahi, ‘oku fakalukufua ia. Ka ‘oku ‘i ai foki ‘etau lao ‘atautolu ki he toko 1 ‘i he Konisitūtoné. ‘A e ‘Ofisa ke ‘alu ia ‘o fai e fo’i ngāue ko ‘ene sio ‘a’ana he fakaikiiki, ko e ‘Ofisa ia ‘a e Feitu’u na Sea, ‘i ho’o malumalu ia ‘o koe mo e Lao ia ‘Atitá. Ko ia ‘oku ‘alu ‘o sió, sio kātoa he he me’a kotoa ko iá ko e Fakafofonga ia ‘o e Falé. Kā ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga ia pe ‘ikai ke ‘eke ‘e he Falé ia ha me’a ‘oku fiema’u. Ka ‘oku lahi foki ‘a e ngaahi fakaikiiki ia ‘oku pelepelengesi. Totongi e me’a kia hai, ‘e ‘asi e hingoa e tokotaha ko iá ka ‘eke mai pe ‘e ‘omai e hingoa ko iá ki heni.

‘A ia ko e ngaahi fakaikiiki pehē Sea ‘oku ou poupou ai ko ē ke ‘omai ha Fale’i Fakalao ia ki he tu’unga ko ení. He ‘oku ‘i ai foki e ngaahi lao ia ‘oku ‘asi pe ia kupu ia ki he *confidentiality*. ‘A ia ‘oku ‘uhinga ia ‘oku ‘ikai ngāue’aki ‘a e fakamatalá ki he lelei fakafo’ituitui. Pe ko e me’a ‘i tu’a ‘a e tokotaha, ko ia ‘oku poupou atu ki he fokotu’ú, mālō.

Taukave ‘Eua 11 ‘oku ‘ikai fakaongoongo Fale Alea ki he Pule’anga he ‘oku ‘i ai ‘ene mafai lahi

Taniela Fusimālohi: Sea kapau ‘e ‘osi pe eni ia peá ke fakahū ‘aho 3 ‘e koe au ‘oku sai pē ia. Kae ‘oatu ‘eku poiní, ‘oku ‘ikai ke u tui au ia ko ho mafai, ngāue’aki. Ka ‘oku ‘oatu ha mafai kiate koe Minisitā, ngāue’aki. He ko e ‘uhinga ia hono ‘oatu ‘o kofu’aki koe e mafai ke ke ngāue’aki. Pea te ke ma’u leva ‘a e lēvolo ‘o e loto lahi ‘oku totonu ke ‘i ai.

Ko e Fale ko ení ‘oku ‘ikai ke fakaongoongo ia kia nautolu. Ke nau talamai pe ‘oku fakapulipulí pea tuku ai. Pea tau ‘ai mai ha taha ke ha’u fai ha’ane lau, fai mo tau tu’u atu ki he Fakamaau’angá talaange ‘oku ta’efakakonisitūtone ‘a e fa’ahinga me’a ko eni ‘oku fai. Tukuange ka ‘oku fiema’u ‘e he Fale ‘o e kakaí ke ‘omai pea ‘omai.

Veivosa Taka: Sea ki’i fakatonutonu atu Sea

Taniela Fusimālohi: Tokoni pe ko e

Veivosa Taka: Me’a ki lalo ...

<010>

Taimi: 1505-1510

Veivosa Taka: ... Tapu pea mo e Feitu’u na Sea mo e Fale ‘eiki. Ko ‘eku fakatonutonú Sea pe kuo ‘osi to’o ‘a e lao ia Fale ni ke toe poaki atu ki he Feitu’u na. Ko e fakatonutonú ia Sea.

‘Eiki Sea: ‘Eua 11 ‘oku toe ho sekoni ‘e 11.

Taniela Fusimālohi: Mālō ‘aupito Sea. Ka ko ‘eku fakamā’opo’opó ko ho Falé ‘oku ‘i ai hono mafai pea ko e mafai lahi pea ‘oku tau’atāina ke ne fai pe ia ha fa’ahinga me’a. Pea kuo ‘osi kofu’aki ho Falé pea mo e Feitu’u na ‘e he Konisitūtoné pē pea mo e ngaahi laó ‘a e mafai ke ke ngaue’aki ke fakatonutonu ha Pule’anga ‘oku ‘ikai ke nau fai ha me’a ‘oku tonu, fakatonutonu ha kupu ‘oku ‘ikai ke ne fai ha me’a ‘oku tonu. Ko e mafai ia ‘oku ‘iate koe pea mo ho Falé ke fai pē ha ngāue ‘oku ke loto ki ai koe’uhí ko e loto ‘o e kakaí. Ko ho Fale Aleá ‘oku pule fakaleveleva ‘i he fonuá. Mālō.

'Eiki Sea: Mālō 'Eua 11. Ko u tui kuo 'osi ...

'Aisake Eke: Sea kātaki ko e ki'i fakatonutonu pē ...

'Eiki Sea: Mahino e me'a ko ení Hou'eikí. Tongatapu 5.

'Aisake Eke: Kātaki fakamolemole pē. Tapu mo e Feitu'u na pea mo e Hou'eiki Fale Aleá. 'Oku ou fakatokanga'i 'e au 'oku te'eki ke 'i ai ha lao ia 'a e fonuá ni ki he *freedom of information*. Ko e *policy* pe ia 'a e Pule'angá na'e 'ai he 2010 te'eki ke fakalao'i. 'A ia ko 'eku lau ko e ngaahi me'a ko ení 'oku tau fai e feme'a'aki ko e hā 'a e fakamatala 'oku tonu ke tau fiema'u ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea 'oku fakatonutonu atu, na'e me'a 'anenai 'oku 'i ai 'a e lao 'a e *freedom of information* ...

'Aisake Eke: Te'eki ai ko e *policy* pe ia.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Pea kapau ko e *policy* ta 'oku 'ikai ko ha lao e me'a na'a ke malanga mai 'aki 'anenai 'oku tonu ke tau muimui ki aí.

'Aisake Eke: Ko ia ko 'eku 'uhinga ko ē 'anenai ke muimui e Pule'angá ke nau talamai ko fē fakamatala, 'oku 'asi foki ia ai, fē fakamatala 'oku tau tui tukuange ki he kakaí, fē fakamatala puke pē. Pea hangē ko 'eku laú ko e tokāteline fakamāmani lahi puke pē me'a felāve'i mo e malu e fonuá. Ka 'i ai ha me'a ia ai 'oku 'atā pē, ko e anga ia ko e faka ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Fakatonutonu atu Sea.

'Aisake Eke: 'Oku te'eki ke 'i ai ha lao.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Oku 'ikai ko e *national security* pē pe ko e malu 'o ha fonua. 'Oku 'i ai mo e puke me'a te ne lau'ikovi'i ha taha, puke e me'a 'e uesia ai e nofo 'a e kakaí. 'Oku lahi faufaua pea 'oku 'i ai mo hono ngaahi lao 'oku 'osi fa'u he fonuá ni ki ai. 'Oku 'ikai ko e *national security* pē pe ko e malu faka'atomi 'oku 'uhinga mai ki ai. Lahi e ngaahi me'a te ne maumau'i e anga 'etau nofó. Mālō Sea.

'Aisake Eke: Faka'osi atu pē au. Kole pē au ki he Minisitā, 'alu 'o me'a angé ki he *policy* ko ení ko u lau ko e *Freedom of information poli*, 'ikai ke 'i ai ha, 'asi ai 'a e tokāteline ko ení. He nau fiefia au ia hono 'omai he 2010 ka ko u fakamālō atu pē ko e kaha'u ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ki'i fakatonutonu atu.

'Aisake Eke: 'Oku tau tau sio ki aí. Mālō.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko e *policy* ko ení 'a e potungāue fē'ia?

'Aisake Eke: Ko e *policy* ko iá 'oku lolotonga, kapau te ke me'a atu ki he, 'oku 'i ai 'a e me'a ko e *Cabinet Manual* 'e 'Eiki Minisitā, ki'i me'a ki ai 'oku 'asi ai e me'a ko ení.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko e 'ū *policy* ia 'oku nofo fakapotungāue pe ia tukukehe kapau ko e *policy* 'o e Fale ko ení.

Taniela Fusimālohi: Sea ka u ki'i tokoni atu. 'Oku 'i ai e *policy* na'e 'osi fa'u na'e 'i ai 'a e tokoni mai 'a e *Commonwealth* ke fa'u ha'atau lao pea 'ikai ke fa'u e laó kae fa'u pē e *policy* ...

'Eiki Sea: 'Eua ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko e ... *policy* ko ení Sea ...

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā mou kātaki 'o me'a hifo ki lalo. 'Oku fu'u mama'o 'aupito e feme'a'aki ia ko ení mei he poini ko ē na'e fai ai 'etau talanoá. Ko e feme'a'akí 'i he Konisitūtone pea mo e aleapau 'i he hopo. Tau feme'a'aki tautolu ia he me'a kehe ia 'oku felāve'i pē ka 'oku fu'u mama'o eni ia mei he me'a ko eni 'oku fai ki ai e ngāué.

Hou'eiki fe'unga e feme'a'aki ko ení. Tau **Liliu 'o Komiti Kakato.**

(Na'e liliu 'o Komiti Kakato.)

Sea Komiti Kakato: Mālō e laumālie e Hou'eiki. Tapu pea mo e Feitu'u na 'e Tokoni Palēmia ...

Lord Nuku: Sea. Sea ke ki'i me'a ki he taimí na'e tonu ke tau mālōlō ai pē.

Sea Komiti Kakato: Tapu atu ki he Hou'eiki e fonuá, fakatapu atu ki he kakai e fonuá, fakatapu atu ki he kau ngāué, kakai e fonuá 'oku nau me'a mai he ngaluopé. 'Eiki Nōpele 'Eua 'oku ke mea'i ko e anga ta'efaka'apa'apa ena 'oku ke faí, lolotonga 'eku kamata ko 'eku toki kamata pē si'eku tangutu hifo fai 'etau ngāué, hā e me'a na'a ke tokanga ki aí?

Lord Nuku: Sea 'oku ou lave'i pē 'oku ke fa'a ngāue pehē pē. Ko e toe si'i pē taimí tau mālōlō koe'uhí ka tau toki foki mai ki he houa hokó. Ko ia pē Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. 'Io mo'oni pē 'Eiki Nōpele koe'uhí ko 'etau taimí ka 'oku kei toe 'etau miniti ke tau, 'Eiki Minisitā ko u pehē mu'a ke 'oua te ke toe me'á kae tukuange ki he kau Fakafofongá ke nau me'a atu fekau'aki mo ho lipootí, ka tau pāloti ka tau 'unu ā mu'a ki he me'a 'oku fiema'u he kakai ke nau fanongo mai honau le'ó mo 'enau faingata'a'ia mo 'enau mamahi'ia mo 'enau nofo 'i lelungá. 'Io sai pē ...

<002>

Taimi: 1510-1515

Sea Komiti Kakato: Ko au 'oku ou Sea te u fokotu'u atu pē 'e au ke tau pāloti ā.

'Aisake Eke: Sea fokotu'u atu pē 'e au tapu mo e Feitu'u na mo e Hou'eiki, ko e ...

Sea Komiti Kakato: Fokotu'u pea poupou ...

'Aisake Eke: ... ka ko e ki'i me'a pē 'e taha Sea, 'uhinga mo e ngaahi ko e talamai 'e ...

Sea Komiti Kakato: Me'a hifo ki lalo.

'Aisake Eke: ... mo e ngaahi fakakaukau na'e 'osi 'oatu ke 'alu fakataha mo ia, 'a ia ko e me'a pē ia.

Sea Komiti Kakato: 'Io.

'Aisake Eke: Sea fakamolemole ...

Sea Komiti Kakato: Tuku ho'o talangata'a.

Vātau Hui: Sea ka u ki'i fakahoha'a atu mu'a Sea.

Sea Komiti Kakato: Sai, te ke fie me'a 17,

Vātau Hui: 'Io Sea.

Sea Komiti Kakato: 'oku 'ikai ko e 'uhinga 'eta maheni pea ke 'ai'ai noa'ia, sai 'ange ka fika 6 he ko ia na'e 'uluaki kole mai 'anenai, ko u 'osi *note* pē 'e au, pea toki hoko mai 'a 17,

pea hoko mai pea mo 13, hoko mai mo 7 ē. 'Io me'a mai fika 6, Tongatapu 6.

Lipooti Fakata'u Potungāue Ngaahi Ngāue Fakalotofonua 2021/2022

Dulcie Tei: Mālō 'aupito Sea 'a e ma'u faingamālie. Pea 'oku ou fakamālō, 'oku ou kau fakataha pea mo e 'Eiki Minisitā he faka'amu ke fai mo tau pālōti koe'uhi ke paasi ai 'a 'ene lipooti pea mei he'ene potungāue.

'Oku 'ikai ke u lava ke tukuange ke fai ha ki'i tokoni 'o kau 'i he tālānga ki he, tānaki atu pē ki he ngaahi 'aho mo e ngaahi tālānga kuo fa'i koe'uhi ko e ngāue lahi. Sea 'oku lahi 'etau ngāue pea lahi e ngaahi tālānga ka ko e mahu'inga ia ia neongo 'ene manifi 'a e lipooti 'o e ngāue ka ko e fu'u ngāue lahi 'aupito ia na'a nau fai, pea he 'ikai ke u toe fu'u vakai ki he ngaahi tafa'aki kehekehe kau vakai pē mu'a ki he, ka tau ki he peesi 25 pē 'o e 40, peesi ko eni 'e 40 'o e lipooti, peesi 25, Va'a Ngāue ki he Kakai Fefine.

'Oku 'i ai 'a e loto hounga he'eku vakai ki ai 'oku 'i ai 'a e taumu'a ngāue 'e 5 ma'a e kakai fefine tafa'aki ko eni ki he kakai fefine. Pea 'oku 'i ai 'a e tāketi 'e uofulu mā valū, 28 ko e lahi taha ia 'i he ngaahi tafa'aki, 'i he tēpile ko eni 'oku 'omai. 'Oku 'i ai 'a e tāketi ai 'e uofulu mā taha, 21 kuo fakakakato ia, kuo kakato ia. 'Oku 'i ai leva 'a e ki'i 7 pē ia 'oku nau kei ngāue ki ai ne 'osi kamata 'a e ngāue ki ai pea 'oku kei toe si'i ke fakakakato. 'Oku 'ikai ko ha me'a si'i eni, 'a e potungāue pē 'a e kakai fefine 'ata'atā pē, taketi 'e 28, fakakakato ai 'a e 21, toe pē 'a e 7. 'Ikai ke toe fahu'ia 'a e mahu'inga 'a e kakai fefine, tāketi, taumu'a ngāue fika 1 kapau te mou me'a pē ki ai, **'a e tokangaekina ke faka'ai'ai ha 'ataakai ngāue 'oku ne taukave'i 'a e ngaahi palopalema 'a e kakai fefine**, pea 'oku ou fai ai 'a e fakakaukau ko eni 'o a'u ki he ki'i potungāue 'oku ui pea, 'oku tu'u tau'atāina mei tu'a ko e *WCCC*, pē ko e *Women and Children Crisis Center*, pē ko e va'a 'a e Kakai Fefine pea mo e Fānau Valevale pea mo e, 'oku nau faingata'a'ia. Kātaki ko e va'a pē 'o e kakai fefine pea mo e fānau fakalukufua pē pea mo e faingata'a 'oku nau foua.

Mahu'inga kiate au koe'uhi 'e Sea, fakamolemole koe'uhi ko 'eku hanga hifo ki he peesi hono tolungfulu mā tolu, 33 'i he Fakamatala Pa'anga 'a e Potungāue 'oku 'oange ai 'a e pa'anga patiseti ko e 343900 ki he kakai fefine. Na'e ngāue'aki, ngāue'aki fakalukufua 'a e 297000 pea toe mei ai 'a e 19000. 'I he ngaahi tafa'aki kehekehe fakalukufua 'oku 'i ai 'a e palanisi ko e 487000.

Sai 'i he fakafekau'aki ko eni pea mo e ki'i potungāue ko eni mei tu'a, ko e kakai fefine pea mo e fānau faingata'a'ia na'e fai 'a e tokoni 'a e Pule'anga he ngaahi ta'u kuohili, pea a'u mai ki he 2009 ...

<005>

Taimi: 1515-1520

Dulcie Tei: ...Pea ngata ai na'e a'u 'a e tokoni 'a e Pule'anga na'e kamata he 10000 fakata'u 'alu 'o a'u ki he 60000 tupu. Pea na'e fai 'a e fokotu'utu'u foki ia 'e he potungāue ni 'enau ngaahi ngāue lelei ko eni 'o a'u mai ki he 'aho ni. 'I he 2019 na'e to'o ai 'a e tokoni ki he va'a ko 'eni 'i he malumalu 'o e *MIA* pē ko e hā 'a e hou'eiki Minisitā na'e fai ai 'a e tokoni ki he ki'i potungāue ko 'eni kae hū mai leva 'a e Pule'anga 'Aositelēlia 'o lele mai ai pē 'o a'u mai ki he 'aho ni.

Sai ko e fakamatala ia 'o e fekau'aki mo e ki'i fakamatala ko eni mo e kole tokoni koe'uhi pē ko e hanga atu ki he teuteu e *Budget* 'i he toe lahi 'a e seniti na'a 'oku 'i ai pē ha ki'i seniti ke 'ave ki he ki'i faha'i ko eni.

Sea ‘oku ou fie fakamamafa mu‘a mo talanoa ki he ngāue ‘a e potungāue ko eni ‘a e ki‘i ngāue ko eni. ‘Oku ‘alu pē ko e fakalea ‘oku pehē ko e kau ‘alu ko ē he toli palopalema ko ē mei he toli ‘oku hoko ia he taimi ni ko e *norm* pē ko e me‘a ‘oku hoko faka‘aho pē ia. Toutou hoko ‘a e ‘oange ‘a e o‘ange ‘a e ngaahi fa‘ē he palopalema ‘ia ki he potungāue. ‘Oku tafa‘aki kehekehe ‘aupito ‘a e fa‘ahinga uesia fakamamahi ‘oku hoko ki he kakai fefine mo e fānau valevale. Pea ko ‘eku tu‘u pē ‘a‘aku au ia te‘eki ke fu‘u ma‘ala‘ala maau ‘a e fa‘ahinga fekumi ‘oku ou fai ke tokoni mai mu‘a ‘a e ‘Eiki Minisitā pea mo e Pule‘anga pē ‘e lava nai ke toe fakafoki hotau nima tokoni ki he ki‘i potungāue ko eni. ‘Oku fakalukufua ‘a ‘Eua ‘a Vava‘u ‘a Ha‘apai ‘a Niua he fakamamahi‘i ‘o e kakai fefine pea mo e fānau. ‘Ikai ke lava ke tukuange ‘eni he ‘oku hangē nai ‘oku tau to‘o ‘etau tokanga kae hū mai ‘a e Pule‘anga kehe ‘o tokoni‘i hotau mamahi‘anga hotau faingata‘a‘ia.

Kole ke hoko atu hono fakavia fakapa‘anga Senita Kakai Fefine mo e Longa‘i Fānau mei he toenga silini patiseti MIA

Sea ko e ki‘i me‘a pē ia. Na‘e ‘i ai nai ha ki‘i sēniti ‘e lava nai ke fakafoki ha‘atau tokoni ki he potungāue ko eni ki he ki‘i va‘a ko eni ‘oku nau tokangaekina ‘a e tangi atu ‘a e ngaahi fa‘ē mo e fānau he ‘aho kotoa pē. Ko u vakai pea u faka‘eke‘eke koe‘uhí he ‘oku tokanga ki he anga ‘enau fakalele ‘enau ki‘i tafa‘aki, fēfē ho‘o anga ho‘o tokanga‘i e kau ngāue pea ko e fakamatala ‘oku pehē, ‘Ikai ke fa‘a lava ia ke fai ‘a ‘emau fakataha lōloa koe‘uhí he ‘oku mau fehū‘aki pē mautolu he hū mai ‘a e ngaahi *cases* ‘o kole tokoni.

‘Oku ‘i ai ‘a e *case* fo‘ou ‘e 300 tupu ki he 400 he ta‘u kotoa pē. ‘Oku tānaki eni ki he *cases* motu‘a mei he kuohili ‘oku hokohoko pē ‘a ‘enau ha‘u ‘o kumi tokoni. ‘Oku a‘u ‘a e tōnounou ki he fonu ‘a e ki‘i fale ko eni ‘oku ui ko e *safe house* ‘o tōnounou ‘a e ki‘i loki tolu ke fakamalu mai mei ai ‘a e ni‘ihi kuo tulikaki mai ‘e he kau uesia kovi ‘e he *drugs* ‘o ki‘i fakamokomoko pē fakamālōlō ai fai e tokoni ki ai *overnight* he pō ‘e taha pē ua. ‘E toe foki atu pē ki he palopalema, pea kapau kuo fonu ‘a e ki‘i fale pea tuku ia ki he kau *high risk* ke o‘mai e kau *security* ‘o tokanga‘i nautolu kae ‘ave leva totongi leva ‘e ‘Aositelēlia ha ki‘i hotele loki ‘e taha pē ua fakatatau ki he *number* ‘oku fiema‘u ke fai ai ‘a e fakamālōlō ‘o e si‘i kau faingata‘a‘ia ko eni.

Sea ‘oku ou fakamālō ngāue lahi pea na‘a ku muimui atu au he Minisitā he ngaahi polokalama ko eni ‘oku ne fakamatala mai kuo kakato, ‘ako‘i ‘o e kau tauhi vaivai ‘oku ...

<007>

Taimi: 1520-1525

Dulcie Tei : Fēfē ‘a e tokanga‘i ‘e he Pule‘anga ‘a e kau tauhi vaivai. ‘Oku tau tokanga ki he ngaahi vāhenga ‘o a‘u ki he ‘eke‘i ‘a e vāhenga ‘o kitautolu ‘i heni, kae fēfē ‘a e vāhenga ‘oku meimei kakato ai ‘a e ‘api kotoa pē ko e tauhi ‘ene toulekeleka mo ‘ene faingatā‘ia. ‘Oku ‘ikai ko ha me‘a si‘i Sea ‘a e Potungāue ko eni mo e ngāue ‘oku nau fai ke tokoni ha tafa‘aki pē ki he mo‘ui ‘a e fāmili. Ko e uike fāmili eni. Tau situ‘a atu mei he ngaahi Sāpate ‘o e Fānau Sāpate fakamahu‘inga‘i ‘o e Fa‘ee pea ko e Sāpate eni ‘o e ngaahi Tamai hangē ko kimoutolú ‘oku tau hanga ki ai.

Ko e *safe house* kuo langa ia ma‘a e fānau mo e kakai fefine ‘oku nau faingatā‘ia. Te tau fehu‘i ko e hā ‘a e ngāue ‘oku fai ki he ngaahi tamai ‘oku fakavalevale ko eni. Sea ‘oku lahi ‘a e ngaahi fehu‘i ia ‘oku fehu‘ia ‘e he finemotu‘a ni ki‘i tafa‘aki pē ko eni. Ka ko e kolé ia tau toe tokanga ange mu‘a. Tau toe ‘oange mu‘a ha fakamahu‘inga ki he ngaahi fāmili he ko e hili ‘etau tālanga me‘a lalahi ko eni, te tau foki ki hotau ngaahi fāmili. Pea ‘oku pehē ‘a e ki‘i

tokanga atu pē ia ko u fakamālō atu. 'Ikai ke fa'a lau he 'oku ou muimui au ki he Minisitā he'ene ngaahi ngāue lahi 'oku ne fakahoko. Ka ko 'eku fehu'i 'aku he kongā ko eni.

Fēfē 'a e funding ki he WCCC. Tau 'oange mu'a. Ko 'eku kole pē ki he Pule'anga toe 'oange mu'a ha ki'i seniti he ko e fānau eni mo e ngaahi fa'ee 'oku palopalema'ia lahi 'aupito 'enau ngaahi mo'ui pea nau hola mai kinautolu ia hola mei he ngaahi fāmili mei 'api 'ikai ke lava ia 'o ō kumi tokoni ki ai. Ko e falala'anga eni nau hola mei ai. 'Oku 'ikai ke ō ki 'Api Polisi 'oku 'ikai ke ō ki ha toe feitu'u, 'oku omi ki he ki'i 'api ko eni. Mahalo 'oku lōloa 'a e to'o 'eku taimi 'e Sea ka 'oku ou fakamālō atu pea mo 'eku faka'amu pē 'aku he ho'atā ni ke fakatokanga'i ange mu'a 'a e ki'i Potungāue ko eni 'oku 'i ai pē mo e ngaahi kautaha kehe.

Lord Tu'iha'angana : Sea ki'i fehu'i mu'a ki he Fakafofonga.

Sea Kōmiti Kakato : 'Io me'a mai pē he kuo 'osi 'ene me'a 'ana ia ka 'oku fai ho'o fehu'i ki ai.

Lord Tu'iha'angana : Nounou pē au ia ko 'eku hū atu pē 'aku ia he me'a ko ia 'oku ne me'a'aki. Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea pea tapu mo e Hou'eiki 'o e Kōmiti. 'Eiki Sea 'oku mahino 'oku ongo pē ia ki he tokotaha kotoa 'a e me'a ko eni 'oku me'a 'aki 'e he Fakafofonga tautefito ki he kaveinga ko eni, fekau'aki ko eni mo 'enau tokonia e palopalema lahi ko eni 'oku hoko ko eni 'oku 'ohake lahi talu e kamata 'a e fakahoko 'a e ngāue ko eni. Neongo 'ene tafa'aki 2 pē foki Sea 'oku hū mai 'a e pa'anga ki he fonua pea 'oku toe 'i ai ngaahi palopalema ko ena 'ou tau 'osi mea'i pē ko eni 'e he Hou'eiki hono 'ohake.

Kaikehe, ko 'eku ki'i fehu'i pē 'aku ki he Fakafofonga ko e 'uhinga 'oku 'ikai ke u fu'u, fanga ki'i va'a ko eni 'oku ke 'ai mai. 'Oku ki'i fakaikiiki mai ange pē 'oku nau 'ulu'i 'ofisi 'i fe pē 'oku nau ko e hā 'enau kau ngāue. Ko e 'uhinga Sea he ko e 'uhinga ko u tui ko e ngaahi ongo pehē ni pea 'oku ne 'ohake foki 'a e ngaahi fonua kau ai 'a Ha'apai Sea. 'Oku mahino 'oku kau foki mo Ha'apai he faingamālie 'i he polokalama ko eni pea 'oku kau pē mo Ha'apai 'i he palopalema ko eni.

Ko 'eku 'uhinga pē 'aku ia ke ma'u 'a e ki'i fakaikiiki ko ia. He ko u tui ko e ki'i me'a eni ke tau fetokoni'aki pea ka ai ha me'a 'oku ala ke tau ki'i ala atu 'o tokoni ki he me'a ko eni. Ko 'eku talanoa pē 'a'aku ia he ki'i sēniti ko ē 'oku 'omai 'e he Sea 'o e Fale Alea ki he motu'a ni ka ko e 'alu ke 'osi 'a e ta'u fakapa'anga. Pea 'e lava pē ke 'omai e ki'i fakaikiiki pea ma fengāue'aki mo e Fakafofonga na'a 'oku lava ko e hā e ki'i.. 'E 'ikai ke u palōmesi ke lahi ka ko e kamata ia ke 'oatu ha ki'i tokoni mei he ki'i sēniti hē.

Sea Kōmiti Kakato : Fika 6 ko e fehu'i 'e he 'Eiki Nōpele Fika 1 tu'u 'a e 'Ofisi 'i fē'ia mo e kautaha ko ia WCCC.

Fehu'ia 'i he loto fie tokoni mei he Fakafofonga Nōpele fika 1 Ha'apai ki ha fa'ahinga tokoni leva ke fakahoko ki he WCCC

Lord Tu'iha'angana : Ko e fa'ahinga me'a pehē kau toki fakaikiiki au e me'a ka ko e 'ai pē 'e au ke tali mai ki he lekooti ke me'a mai mo e kakai 'o e fonua kakai fie tokoni ki he fakaikiiki ange 'o e fo'i sino ko eni 'oku me'a ki ai, nau fakahoko e fu'u ngāue 'aonga ko eni, kae kamata atu he fanga ki'i me'a pehē 'e ala fai ha tokoni leva Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō mālō 'Eiki Nōpele Fika 1 'o Ha'apai. Me'a mai e Feitu'ú na.

Dulcie Tei : Mālō.

<008>

Taimi: 1525-1530

Dulcie Tei: ... Mālō ‘a e toe ‘omi ‘a e faingamālie ke fakama'ala'ala ko e ‘Ofisi ko eni ‘o e Kautaha WCCC ‘oku tu’u ia ‘i Tungī *Colonade* ‘i he *floor* pē ‘i lalo tafa’aki ki tahi ‘oku ‘oku fononga atu pē he *TCC* pea hoko mai ‘a e ‘Ofisi ‘e taha pea hoko leva ...

Sea Komiti Kakato: ‘Ikai mahalo ko e ‘Ofisi ia ko ē na’e tu’u ai ko ē ‘a e Kautaha Vakapuna.

Dulcie Tei: ‘I mu’a mai nautolu ia pea ‘oku toe ‘i mui atu kai kehe ‘io ‘i ai. Pea ko honau *safe house* ‘oku ‘i mui he Siasi ko ē ko ē ‘o e Uēsilia ‘o Fanga. ‘A ia ‘oku fale ia ‘oku fai ki ai hono tuku ki ai ke nau ‘i ai he ē. ‘Oku ‘oku mo’oni ‘aupito ‘a e tokanga mai ‘a e kau Fakafofonga koe’uhí ki he hanga ki he, ko e ki’i 100000 ia mahalo he ta’u kuo ‘osi fe’unga he na’e ngata he ono mano ‘i he ‘i he 2018 pea hoko atu ai ‘a ‘Aositelēlia ki he ‘aho ni kapau pē ‘e fakapapau’i atu ‘a e ki’i tokoni ke fakapapau’i ‘a e fika ‘oku nau fiema’u ka ko e anga ia ...

Sea Komiti Kakato: ‘E Minisitā Pa’anga ‘oku ke fanongo pē ki he fakatangitangi ‘oku fai mei he tafa’aki e kakai fefine pea mo e fānau faingata’a’ia?

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko ia Sea hangē pē ko ē ‘oku me’a ki ai tapu atu ki he Sea mo e kau Fakafofonga ‘oku ‘oku hangē pē ko e me’a ko ena ‘a e ‘oku ‘i ai pē foki e potungāue ko ē tokanga ki he me’a ‘a e kakai fefine pea ‘oku ‘i ai pē mo e ki’i lepa pē he motu’a ni ke ala tokoni pē ki he tafa’aki ko ia. Ka ko e ngaahi me’a foki ‘oku, ‘oku te’eki foki ke fai ha ngaahi fetu’utaki ange pea ‘oku sai pē ka ‘oku ‘atā pē Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Mou ki’i fakamolemole pē Fakafofonga ka ko u fiema’u ‘e au ke ‘oatu ka ko ‘etau hokohoko ‘oku ‘osi fai. Ki’i me’a mai ange Fika 1 na ‘oku ‘i ai pē ha’o tokoni ka ...

Tevita Puloka: ‘Eiki Sea ko e tapu pē mo e Sea mo e fakataha ko e ‘uhinga lahi pē he ko e me’a ko eni ‘oku me’a ki ai ‘a e Fakafofonga Fika 6 ‘oku mo’oni lahi pea ‘oku tokoni lahi pē ‘a e Potungāue ia ko eni Fakalotofonua ki he me’a ko ia ‘o kau ‘i he sipoti. ‘A ia ‘oku ko e ‘uhinga ‘oku fakamāfana ai ko e falani ‘akapulu ko ē Timi ‘a Kolomotu’a ‘oku tohi ‘i hono nima ‘a e ‘a e tokangaekina ‘a e me’a ko eni ‘oku tokanga ko ē ki ai ‘a e kakai fefine.

Pea ‘oku mau fakalele ‘a e fe’auhi tautau toko 7 ko ē ‘a e Hou’eiki Fafine ko e ngaahi pena ia ko ē ‘oku tohi ai ‘o fengāue’aki pea mo e va’a ko ē ko ‘eku ‘ai pē ‘a’aku he ‘oku ‘osi ‘osi mea’i pē ia he ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga, Fakafofonga ...

Tevita Puloka: ‘Eiki Minisitā.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga, Fakafofonga Fika 1.

Tevita Puloka: Mālō.

Sea Komiti Kakato: Ki’i fakamolemole ko e faingata’a’ia eni ia ‘oku ‘ikai ko ha ‘ai sipoti eni ‘a e tau ‘a e kakai fefine. Ko e fiema’u tokoni.

Tevita Puloka: Ko ia. Ko ‘emau tokoní eni ‘oku mau ngāue’aki ai ‘a e timi ‘akapulu ko eni ke me’a ki ai e kakai e fonua ke tuku hono fakamamahi’i ‘o e si’i Hou’eiki Fafine pea ‘oku fakahoko ia ‘e mautolu he ta’u kotoa. Pea ‘oku mea’i pē ia ‘i he mātu’a ngāue ‘a e Potungāue ko eni ‘a eni Fakalotofonua.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Tevita Puloka: Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Ko au tama ‘oku ou manavasi’i ho’o fa’a *train* e kakai fefine na’a a’u ki ha tu’unga ‘oku hanga ‘e he kakai fefine ‘o tuki ‘a e mātu’a tangata na ‘oku sai pē tu’unga ‘oku nau ‘i ai hoko atu 17. ‘E me’a mai, ‘oleva ki’i me’a mai ange ‘Eiki Nōpele ‘o ‘Eua. Fa’a tātaaitaha e fa’a me’a mai e Hou’eiki Nōpele, hā e me’a ‘oku ke tokanga ki ai?

Tokanga ki ha polokalama malu’i mo tokangaekina malu kakai fefine mo e fānau

Lord Nuku: Tuku pē mu’a Sea ke u ki’i malanga atu kau ‘uluaki fakatapu atu ki he Feitu’u na mo e komiti kae ‘uhī kae toki ‘oatu e ‘a e pou pou ‘o e malanga ko eni ko ē ki he, ko e malanga ko ē ‘oku fai Sea ‘oku ki he polokalama ko eni ko ē 22.5 ki he malu’i fakasōsiale mo e kau faingata’a’ia. Ko ‘eku lave’i ‘Eiki Sea kole ke u hūfanga he fakatapu ko e fānau tu’utāmaki ‘i he kimu’a na’e ‘i ai e Lao ki he Ngāue Pōpula. Pea tukufakaholo mai mahalo tau pehē kuo hoko mai e maama pea to’o e lao ko eni. Ka ko e ‘uhinga ‘eku ‘eku fakahoha’a atu he koe’uhī ko e fakahoha’a ko ē na’e fai ko ē ‘e he Fika 6 ‘oku faingata’a’ia e kakai fefine pea mo e fānau faingata’a’ia. Makatu’unga ‘i he fānau tu’utāmaki pea mo e vete mali. Pea ko e me’a ko ē ko ē ‘oku ou ‘oatu ko ē ki ho Fale ke ‘uhī he ko e palopalema ko eni ‘o fekau’aki ko ē ko ē ...

<009>

Taimi: 1530 – 1535

Lord Nuku: ... mo iá. Pe ‘e ‘omai meí he Potungāué ha Lao ke malu’i’aki e kakai fefiné meí he ngaahi fili na’e me’a mai’aki ‘e he Fakafofongá, ‘a e ngaahi tamai mo e kakai tangata ‘oku nau fai e me’a fakalilifu ko eni ki he fānaú. Pea ‘oku makatu’unga ai ‘a e fakahoha’á he ‘oku ‘ikai ke u lave’i ‘e au ia, ‘ilo e faingata’a’iá kae ‘ikai ke tau hanga ‘e tautolu ‘o ‘omai ha me’a ke ta’ofi’aki. Mahino e faingata’a’ia he folau ki mulí

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Sea ke u ki’i tokoni atu pē

Sea Kōmiti Kakato: Tali pe tokoni e Tokoni Palēmiá ki he Feitu’u na

Lord Nuku: Ko ia sai pe he ‘oku taukei, ko e Fakafofonga taukei eni ia, mālō

Ngaahi ngāue Pule’anga ke malu’i ngaahi faingata’a he nofo fāмили mo e kakai fefine

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Tapu mo e Feitu’u na Sea, ‘oku ‘i ai pē ‘a e Va’a ‘i he Potungāué ki hono Malu’i ko ia ‘o e Ngaahi fāmilí. ‘Oku ‘ikai ngata pē hono malu’i ‘o e kakai fefiné ka ‘oku toe malu’i, he ‘oku ‘i ai taimi ia ‘e taha ko e fefiné ia ‘okú ne uapi ‘a e motu’a tangatá. Pea ‘oku malu’i mo ia ‘Eiki Sea pea ‘oku ‘i ai pe kau loea kuo ‘osi tuku ki he tafa’aki ko iá ‘i Tongá ni mo Vava’u. Pea kuo ‘osi tali ‘e he *SPC* ke fakapa’anga hono langa ‘i Ha’apai. Kae toki vakai ha feinga ki ‘Eua mo e makatu’unga pe he tokolahi ko ē ‘o e kau ngāué.

Ko e taimi ní na’e fakapa’anga ‘e ‘Aositelēlia, ko e fakalelei ko ē e fale ke ‘ofisi ai ‘i Vava’ú. Na’e fai ia ‘e Pilitānia pea ko e tu’u ko iá ‘oku ‘osi ‘i ai pe kau ngāue ke tokoni’i ta’etotongi ‘a e ngaahi palopalema ko iá ‘Eiki Sea, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Tokoni Palēmia, me’a mai ‘Eiki Nōpele ‘Eua

Lord Nuku: Sea, ko e taumu’a e fakahoha’a ko ē na’e faí ‘Eiki Sea koe’uhī he ‘oku ‘alu e palopalema ia ko eni ke fu’u lahi ange. Mahino ia ‘i he, ‘oatu e fakatātā ‘uluaki ko eni; kuo fakahoko ‘e he ngaahi mātu’a tokolahi ia ‘a e mali ‘a e ta’u 13, 14. Mea’i ia ‘e he ‘Eiki Minisitā Laó he kuo pau ke fakafuakava’i ia he mātu’á. Kae fakalao e mali ko iá Sea

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Ki’i fakatonutonu atu pē Sea, kamata ia meí he 15, ‘ikai ko e 13 mo e 14

Lord Nuku: Ko ia Sea

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io, ko u tali e fakatonutonú tahataha hake e ta’ú ‘e ‘Eiki Nōpele

Tokanga ki he tupu fakautuutu lahi mali kei ta’u si’i pe ta’u iiki

Lord Nuku: Mālō ‘aupito e tokoní ia he ko e Minisitā eni ia na’á ne fai e hopo lahi taha ko ē fekau’aki mo e ngaahi hia faingata’a’ia ko ení. Pea ko e taukei ko iá Sea ‘oku tonu ke ‘omai ia na’a lava ke veteki’aki e ngaahi palopalema ko ení Sea. ‘Oku fai e hoha’a ia ko eni Sea he ko e me’a eni ia ‘oku tupulaki he fonuá he ‘ahó ni. He ‘oku ‘ikai ke tau lava tautolu ia ‘o ta’ota’ofi Sea.

Pea ko e me’a ko ē ‘oku fai e kole ki aí ki he Minisitā taukei ko eni he laó. Fa’u mai ha lao kapau ‘oku hanga ‘e he mātu’á ‘o fakamafai e malí ‘i he ta’u ta’efakalaó. ‘Oku fakalao fēfē ia? Ke talamai ‘oku ta’ofi e malí, ‘oua ‘e mali ha taha ki lalo he ta’u 14 mo e 14 ka ‘oku kei fai pē malí ia Sea. Ka ko eni ‘oku tu’u mai ko eni ‘i hení ke malu fakasōsiale ‘a e faingata’a’iá.

‘E lava fēfē ke tau hanga ‘o ta’ofi e me’a ko iá kapau ‘oku fā’ele pe ha ki’i ta’ahine ia ‘i he ta’u 15.

Kei ngāue Pule’anga ki he Lao Malu’i e Fānau kae toki fakahū mai ki Fale Alea

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Ko ia Sea ‘oku kei lolotonga ngāue ki ai e Potungāue Akó mo e Potungāue ‘a e motu’á ni ki he *Child Protection Act*. Pea ‘oku maau e *draft* ko e toe eni ke fakahū mai ke tali e *policy* kae ‘omai ki he Falé ni Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō

Lord Nuku: Ko ia ko u fakamālō, ko e me’a ko ē na’e tonu ke u malanga au ki ai ‘oku tonu ke toe lahi ange. Ka ko e me’a ko eni ‘oku tokoni mai e Tokoni Palēmiá te ne fa’u mai e lao koe’uhí ke fakasi’isi’i’aki e me’a ko eni ‘oku hokó. Pea mo hono tau pehē pea mo hono fakamamahi’i e fānau ta’u iikí. Pea ko u faka’apa’apa ai ki he Minisitā Laó, ‘amanaki pe te ne fakahū mai e me’a ko eni koe’uhí ke fakangata e ngaahi me’a ko ení Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, 17, Niuatoputapu mo Niuafu’ou me’a mai

Fokotu’u ke tali Lipooti Fakata’u Potungāue

Vātau Hui: Tapu mo e Feitu’u na Sea, tapu pea mo e Fakataha ‘Eiki e Hou’eiki Kōmiti Kakató ...

<010>

Taimi: 1535-1540

Vātau Hui: ... Sea ‘oku ou fie poupu atu au ia ki he lipooti ko eni ‘a e ‘Eiki Minisitā e Ngaahi Potungāue Fakalotofonuá pea ‘oku ou tui Sea ‘oku ‘osi napangapangamālie ia pea ‘oku ou fokotu’u atu au ia ke tau tali ā mu’a Sea. He kapau te tau fononga tautolu ai he ‘ikai ke toe ‘osi e ‘aho ni pea ‘ikai ko ia pē ko ‘eku fokotu’ú ‘akú ia ke tokoni ki he Fakafofonga ko ia ‘o 15, Fakafofonga Fika 5 kātaki.

Sea Komiti Kakato: Fika 6.

Vātau Hui: Fika 6. ‘Oku ‘i ai e Va’a ‘i he Potungāue ko eni Fakalotofonuá e Kakai Fefiné ko u tui te nau lava ‘o fengae’aki fakataha pea mo e kinautolu ko eni ‘i he ki’i kautaha ko ení, ‘e

matū'aki tokoni 'aupito ia ki ai. Sea ko u tui ko e 'Eiki Minisitā eni ko 'ene me'a pē 'a'ana ki ai ko 'ene 'osi ia e 'ū me'a kātoa ko iá.

Sea pea ko e 'uhinga 'eku fokotu'u atú na'a ku fanongo 'anenai ki he me'a na'e me'a 'aki 'e Tongatapu 7. Tuku ā e ngaahi lipooti ko ení Sea ka tau fanongo ki he fiema'u vivili ko ia mei he ngaahi tukui motú, ngaahi lipootí Sea. Ko u tui ko e me'a ia 'oku fie fanongo mai ki ai e kakaí ...

Dulcie Tei: Sea ko e fie tokoni atu pē.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

Dulcie Tei: Fie tokoni atu pē.

Sea Komiti Kakato: Ta ko e tokoni pē. Tali pē he Feitu'una?

Vātau Hui: Sea ...

Dulcie Tei: Ko u kole ...

Vātau Hui: 'Io 'ai tokoni koe fa'ē.

Dulcie Tei: Ke tuku ā 'a e lipooti 'oku hangatonu ki he'etau mo'uí mo faingata'a'ia he *everyday* he 'aho kotoa pē. Sea ko u fakamālō atu 'oku mahino kiate au 'a e laumālie lelei 'a e Hou'eiki ho Falé ke tokoni mo poupou'i 'a e ki'i, 'a e ki'i fakatangi atu ko ení. 'Oku 'ikai 'aupito ke si'isi'i ko ha me'a si'isi'i ia 'a e fakatangi 'a e, pe na'e anga fēfē 'a 'enau a'u mai kuo nau faingata'a'ia he 'aho ní 'a e ngaahi fa'ē. 'Oku faingata'a'ia 'a e fānaú, ko e me'a ia kimui 'a eni 'oku tokoni mai 'aki 'e he Hou'eiki mei he, mei 'Euá, Hou'eiki mei 'Euá 'a e, ko e mo'oni. Ke tau sio tautolu ki he lao'i 'o e me'a ko iá ke tokanga pea tautea'i 'a e pā'usi'i 'o e fānau iiki ke nau hoko ai 'o fanau'i ha fanga ki'i fānau 'o hili ki honau fungá 'o nau palopalema ai he 'aho ni.

'Oku totonu ke tau tokanga ki ai pea 'oku ou poupou atu pē au ki ai ka 'oku 'ikai ko ha me'a si'isi'i eni. 'Oua 'e tuku ia pea kapau te tau, te mou angalelei 'o 'io mai pea tuku 'oku fie fakamālō atu homou loto lelei ke tali 'a e fakatangi ko ení. Minisitā 'oku ou fakamālō atu he ngāue lahi ho ngaahi tafa'aki. 'Io 'oku fēngāue'aki pē 'a e Va'a 'o e Kakai Fefiné pea mo e *WCC*. Ko e tokoni hangatonu 'oku 'ikai, ko e *fund* ia 'oku ha'u ia mei he ngaahi feitu'u kehekehe. Ko ia pē mālō.

Sea Komiti Kakato: 'E 17, mo'oni e me'a ...

Mo'ale Finau: Sea.

Sea Komiti Kakato: Ki'i me'a ki lalo 'e Ha'apai 12. Mo'oni ho me'á ka 'oku tau lōloa ni ko ho'o toe me'a ki 'olungá. Kapau na'a ke tuku 'a e Feitu'u na ka tau fai mo tau 'alu ki he me'a ko ena 'o fekau'aki pea mo e lipootí.

Kole Niua 17 ke kamata alea'i Lipooti 'A'ahi Fale Alea ongo Niua

Vātau Hui: Mālō Sea kae faka'osi atu ai pē 'eku ki'i fakahoha'á. Ko e 'uhinga ia 'eku fakahoha'á Sea he ko hono 'uhingá foki na'a tau lolotonga fononga 'a e tālangá ia. Sea na'a ku fokotu'u atu, tuku ā ke 'oatu ā ia 'e Niua 17 'enau lipootí ka tau tali mu'a 'a e lipooti ko ia 'a e 'Eiki Minisitā ko ē mei he Potungāue ki he Ngāue Fakalotofonuá. Ka mau kole atu, ko u tui ko e mama'o tahá eni ka tau kamata mai mei Niua, fokotu'u atu Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Mo'ale Finau: Sea ki'i fakahoha'a.

Veivosa Taka: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Ki'i 'oleva pē Ha'apai 13 ē, 'e 12 'e 13. Hā e me'a 'oku ke tokanga ki ai Ha'apai 12?

Mo'ale Finau: 'Ai pē ke u ki'i malanga atu Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Io te ke kau pē he hokohokó ē.

Mo'ale Finau: Mālō.

Sea Komiti Kakato: 'E 'uluaki me'a mai ē, hoko mai 'a 7, hoko mai e Feitu'u na pea hoko mai leva 'a 8 ē.

Mo'ale Finau: Mālō 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Io me'a mai Ha'apai 13.

Veivosa Taka: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki e Fale ni. Sea ko e ki'i kongā si'i pē te u lave atu ai peesi 21.

Sea Komiti Kakato: Peesi fiha?

Veivosa Taka: 21.

Sea Komiti Kakato: 'Io.

Tokanga ki ha tokoni mei he Pule'anga ki he faingamālie nofo fonua 'i muli ma'u he polokalama lulu

Veivosa Taka: 2, 23 fo'i ongo sētesi pē ko ena ko ē ki 'olungá 'Eiki Sea 'ikai ke u toe lau ka u, fekau'aki ia pea mo e ngaahi fatongia mahu'inga 'i he ngaahi ngāue ko eni 'oku tokoni ki he'etau langafonua. Peesi 23, kongā 2 'a e ngaahi visa 'oku fakalōloa ki he ngaahi ngāue 'oku toe fiema'u vivili mai. 'Eiki Sea neongo pē pe 'oku kaunga 'a e me'a ko eni 'oku ou hoha'a ki ai ka te u pehē pē 'oku kau e me'a ko eni 'i he potungāue ko eni. 'Eiki Sea 'oku 'i ai foki ...

<002>

Taimi: 1540-1545

Veivosa Taka: ... 'a e me'a ki he, taimi ni ko e kole lulu nofo fonua, pea 'oku lahi 'a e ngaahi fāmili kuo tali ke nau folau atu 'i he nofo ko eni ki he nofo fonua, ka 'oku 'ikai lava he 'oku 'i ai 'a e fiema'u ia ke nau ō ange 'oku 'i ai 'enau ngāue 'i ha ngaahi potungāue hangē ko e tufunga, 'uhila. Ko e 'uhinga kae lava 'o tali nautolu, pea kuo lahi 'a e ngaahi fāmili kuo fakafoki mai 'ikai tali 'enau ngaahi visa ka 'oku 'osi tali foki ia 'e he lulu, ka 'oku ou tui ko e kole pē ia ki he Pule'anga, Minisitā pē 'oku kaunga ki he'ene potungāue pē ko e Potungāue ki Muli.

Ka 'oku ou tui 'oku ou kole ke 'oatu ai leva ke ne fakatokanga'i 'a e ki'i fiema'u ko eni 'a e si'i ngaahi fāmili, tokolahi 'aupito 'a e ngaahi fāmili 'oku lave'i 'e he motu'a ni, fakafoki mai ko e 'ikai ke 'i ai 'a e faingamālie ko eni. Ka 'e lava 'e he Pule'anga 'o fakakakato, ka 'oku ou tui 'e lava 'a e ngaahi fāmili ke nau omi ki he Minisitā ke nau lava 'o talanoa ke fai ha pou pou. Mahalo Sea ko e ki'i kongā pē ia 'oku ou lave au ki ai, pea 'oku ou tui ko e pou pou atu pē ki he me'a 'a Tongatapu 6, ka ko e kole atu pē ke fakakau atu mo e mātu'a ko eni ko ē 'oku

fakamamahi'i honau ngaahi hoa, pea 'oku ou tui ko e kongia ia 'oku ou lave ki ai, mālō Sea e ma'u faingamālie. Fokotu'u atu.

Sea Komiti Kakato: 'Io fika 7. Me'a mai 12, 'oku ke, hā 'a e me'a 'oku ke fu'u vili ta'e'unua ai ko 7 eni ko 'etau hokohoko ia.

Mo'ale Finau: Sea fakamolemole pē Sea ko e hala pē ma'u.

Sea Komiti Kakato: Ki'i tokanga mai ki he'etau ngāue ē.

Mo'ale Finau: 'Io Sea, mālō.

Sea Komiti Kakato: 'Io, mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e, tapu mo e Sea, ko 'eku ki'i fie tokoni pē 'aku ia ki he'etau ngāue, kapau te ke fakatokanga'i 'oku tau toe aafe pē 'o kole. Ko e me'a ia 'oku toki fai 'i he patiseti. Sea 'oku ou fokotu'u atu 'e au ke tau 'unu mu'a he ko hono 'uhinga eni, kuo 'osi ma'u e 'u lipooti ke toki fai'aki 'a e fakataukapo he patiseti, 'ikai ke toe 'i ai hano fu'u mahu'inga 'ona he kuo 'osi loka mai 'a e 'u me'a ia ko eni ka toki 'i ai ha fakalelei ko e patiseti pē ena ia 'i he uike kaha'u.

'A ia 'oku ou kole atu ke faka, he ko e fokotu'u na'e 'omai 'e Tongatapu 6 mahu'inga pea 'oku lahi pē mo e me'a ko ia 'oku mahu'inga ka 'e te tau iku pē 'o hangē ko 13 mo 17 'o tau iku tautolu 'o kole. Ka 'oku 'ikai ko ha taimi eni ia ke tau ... ha patiseti ha kole ha ngaahi me'a ...

Veivosa Taka: Sea fakatonutonu atu Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

Veivosa Taka: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, 'oku 'ikai ko ha kole e, ko e tokoni eni ki he kakai 'oku ō 'o nofo fonua 'i muli, te u toki kole au ia ki he Minisitā Pa'anga, ka ko e kole eni ki he potungāue.

Paula Piveni Piukala: Sea ke u ki'i fakatonutonu atu pē 'a Ha'apai 13 Sea.

Veivosa Taka: Mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: ... ko 'eku 'uhinga he ko 'etau talanoa ko ē he *annual report* ko 'etau sivi'i 'etautolu 'a e ngāue kuo 'osi fai, ko e me'a ko ē ko ē 'oku ne 'omai 'e ia 'a e ngaahi tokoni mo e me'a fai ia 'i he patiseti.

Sea Komiti Kakato: Fika 7, mahalo kuo fe'unga 'a e, he ko au 'oku ou Sea, kae tuku mu'a ke fai mo tau tataki ka tau 'unu mo'oni pē Feitu'u na ka 'oku, he 'ikai ke u lava 'e au 'o ta'ofi ha totonu ha Mēmipa ka ko ha Fakafofonga, me'a ki lalo fika 12. He 'oku 'i ai ho'o totonu 'au ke ke me'a 'i he Fale ni he 'oku ke fakafofonga'i 'a e kakai 'i ho vāhenga. Faingata'a 'e fika 7 ke u pehē atu, te tau tuku ē ka tau 'ai e he 'oku ou tui tatau au mo e Feitu'u na, ka 'e uesia ai hoku fatongia 'e faifai pea te ke toe me'a mai tau tukuange mu'a e Sea, he koe'uhi he 'oku 'ikai ke ne fai 'e ia hotau loto, he ē. Ka ko e natula totonu pē eni 'o e Fale ni mo hono tu'utu'uni. Me'a mai fika 12 'o Ha'apai.

Mo'ale Finau: Mālō 'Eiki Sea 'a e tataki poto hotau Fale talangofua pē ki he Feitu'u na. 'Eiki Sea 'oku ou, te u feinga 'aupito ke 'oua na'a ha ha kole 'i he 'eku malanga, koe'uhi ke lava ke 'i ai hano kakano lelei.

Sea te u kamata mei he sipoti. Ko 'eku fakakaukau ki he sipoti 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Ha ‘a e peesi ko ia fakamolemole.

Mo’ale Finau: ‘Oku ou malanga fakalukufua pē ‘Eiki Sea he sipoti.

Sea Komiti Kakato: Hā ‘a e peesi ‘oku ke malanga ai ‘oua te ke ta’elau ho’o, ‘a e līpooti pea ke tuku tāupe ‘i he sipoti.

Mo’ale Finau: Sea fakamolemole mu’a...

Sea Komiti Kakato: ‘Oku tau lōloa ni koe’uhi ko ho’o malanga pē ‘i ho’o fakakaukau ‘e mo’oni leva ‘a e fika 7 ‘a e me’a ko ē ‘oku ne kole.

Mo’ale Finau: Peesi 19 ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Peesi fiha.

Mo’ale Finau: 19.

Sea Komiti Kakato: Peesi 19, fu’u lahi ho’omou malanga ‘i he 19 kuo ‘osi mahino ia ki he Sea, ko ‘etau tu’utu’uni ko ‘ene mahino pē ha me’a ‘oua ‘e toe toutou *repeat*.

Mo’ale Finau: ‘Eiki Sea ‘oku ou kole atu mu’a ke tukuange mu’a ke fai ‘eku malanga fakamolemole.

Sea Komiti Kakato: Pea te u ta’ofi koe koe’uhi ko ho’o talangata’a ki he me’a ko ē ‘oku ou talaatu ko ‘etau tohi tu’utu’uni ...

Mo’ale Finau: ‘Eiki Sea kapau ‘e fakalau, ko u kole atu Sea ke tuku mai ke u malanga peesi 19 ‘oku ‘i ai ‘a e sipoti, hangē eni ia ‘Eiki Sea ko ‘eku tu’u hake pē ‘o malanga hangē ‘oku ‘i ai ko ē ha’o loto ‘o koe ke ke tuku tāupe ‘i he me’a te u malanga ai.

Sea Komiti Kakato: ‘Ikai me’a pē ‘a e Feitu’u na, me’a ‘a e Feitu’u na ia ka te u kumi ‘e au ‘a e fo’i kupu ko ē te u talaatu kia koe ki he Feitu’u na ...

<005>

Taimi: 1545-1550

Sea Komiti Kakato: ...‘Oku ‘i he Tu’utu’uni ki he motu’a ni kapau ‘oku mahino ha me’a felāve‘i mo e me’a he ‘ikai ke mou malanga me’a tatau pē ko e Tu’utu’uni ia.

Mo’ale Finau: ‘Eiki Sea ‘oku ou ongo‘i ki he Feitu’u na ‘oku ‘i ai ‘oku ‘ikai te ke feinga ke ke ako, fakamolemole ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Feinga ke hā?

Mo’ale Finau: Fo‘i lea ko e ako.

Sea Komiti Kakato: Toe ‘ai le’olahi ange ke u fanongo. Ko e feinga ke hā?

Mo’ale Finau: Kuo pau ke tau ako ‘Eiki Sea ke tau mahino‘i hotau fatongia ‘oku te‘eki ai ke u malanga heni ‘Eiki Sea ‘i he ‘isiu ko eni. Ko ‘eku toki tu’u hake eni ke u malanga he sipoti he ‘oku ‘i ai ‘a e mahu‘inga ki he kakai hoku vahefonua fekau‘aki mo e sipoti.

Sea Komiti Kakato: Hoko atu ho’o malanga pou pou atu ki he Feitu’u na.

Mo’ale Finau: Ko hono mo’oni Sea ‘oku ‘ikai ke u toe fie malanga ko hono ‘uhingá ‘oku ‘ikai ke *fair* pea ‘oku mole e fie malanga ‘Eiki Sea. Ko e hā hono maumau ‘eku malanga he sipoti fakalukufua ‘i he me’a ko eni.

Sea Komiti Kakato: Malanga ‘oku ‘ikai koā ke ke fanongo ki he pehē atu ke ke malanga, malanga e Feitu‘u na ia.

Mo‘ale Finau: Sea lahi e ngaahi me‘a ‘ai ke u lea ki ai Sea ka ‘oku mole e laumālie.

Vātau Hui: Sea ka u ki‘i tokoni atu mu‘a Sea.

Sea Komiti Kakato: 17 me‘a ki lalo tukuange ‘a e Fakafofonga 12 ke fai ‘ene malanga. Malanga e Feitu‘u na ia, pea kapau ‘oku ke ongo‘i pē ‘oku ‘ikai ke ke fie malanga me‘a pē ‘i ‘olunga ke ke fiemālie pea ke toki malanga.

Mo‘ale Finau: Sea ko u malanga he sipoti he ‘oku mahu‘inga e sipoti ki he vahefonua Ha‘apai. Pea ko e ‘uhinga ‘eku malanga he sipoti ko e *outreach* ko e polokalama ko ē ‘o e sipoti ki Ha‘apai.

Paula Piveni Piukala: Sea ki‘i fakatonutonu mai e Ha‘apai 12 he ‘oku mahu‘inga ‘etau ngāue ke ‘i ai hano *output* ‘i ai hano ola. ‘Oku ‘i ai ‘ene lipooti ‘a Ha‘apai 12 ‘oku ‘amanaki ke tau heke atu ki ai ‘e malanga ai he sipoti. ‘Oku ou hoha‘a au ki he mole e taimi he ko e ‘isiu ‘oku ou fakatokanga‘i ko e ‘ū ‘isiu kātoa ko ia mahu‘inga taimi totonu taimi Patiseti.

Mo‘ale Finau: Ko u fakatonutonu ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Fika 7 ‘oua te ke hanga ‘o ta‘ofi ha totonu ha Mēmipa ka ko e Fakafofonga ‘o ha kakai

Mo‘ale Finau: Sea ko e Fakafofonga ko eni ka malanga ‘Eiki Sea ‘e vilitaki ha‘ane mo‘oni he Fale ni ‘oku vivili pē ia ke a‘u, pea ko e taimi ko ē ‘oku mau malanga ai kimautolu ‘Eiki Sea ‘oku talamai ‘e ia ke tau afe tautolu ‘o fai ha me‘a kehe.

Paula Piveni Piukala: Ko ‘eku fakatonutonu eni Sea. He ko e me‘a ko ē ‘oku ‘amanaki ke malanga ai ‘e malanga ai he‘ene lipooti.

Mo‘ale Finau: Ko e sipoti he lipooti.

Paula Piveni Piukala: Ka ‘oku ‘ikai malanga ia he lipooti ko ē.

Mo‘ale Finau: ‘Eiki Sea ko e sipoti he lipooti ‘a e *MIA* ‘oku kehe ia mei he sipoti ‘eku lipooti.

Sea Komiti Kakato: Fika 7 me‘a ki lalo hoko atu ho‘o malanga.

Mo‘ale Finau: ‘Eiki Sea ko e fakamalanga ‘a e motu‘a ni ko ‘eku fakahā ki he Minisitā ‘i he ngaahi ta‘u lahi ‘oku ‘i ai ‘a e kau sipoti mei Ha‘apai na‘a nau ha‘u pē kinautolu mei he ngaahi feitu‘u ‘oku ‘ikai ha mala‘eva‘inga ‘i ai ‘Eiki Sea. Te u fakatātā ko e tamasi‘i ko eni ko Malakai Fekitoa. Ko e ki‘i tamasi‘i ko eni ‘Eiki Sea ‘akapulu ‘i he ki‘i mala‘e mahalo ko hono lōloa hangē pē ko Fale Alea ni hala he kolo ‘aka fakahū, ha‘u pē ki‘i tamasi‘i mei ai hangatonu mai ‘o ‘alu ki he *All Black* ‘oku ‘i ‘Iulope he taimi ni.

Talu ē e ta‘ekolo fakahū ‘a e ki‘i mala‘e ko eni ‘Eiki Sea mei he kamata‘anga ‘o a‘u ki he ‘aho ni. Ko e ‘uhinga ia ‘Eiki Sea ‘eku fakamamafa ‘a e sipoti fakamolemole atu ‘Eiki Sea. ‘Oku tau lau he ‘aho ni ‘Eiki Sea ‘i he lau miliona ‘o e Patiseti mo e lau kilu ‘o e Patiseti ke *develop* ‘i he *community level* ‘a e sipoti ka ‘oku te‘eki ke ‘i ai ha kolo ‘aka fakahū ‘i he ki‘i kolo na‘e ha‘u mei ai ‘a e ki‘i tamasi‘i ‘o ‘alu ‘o a‘u ki he *All Black* ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea te u ngata pē ai ‘eku fakamalanga telia na‘a ku hanga ‘o maumau‘i ‘a e Fale ni. Ka ko u ‘oatu ‘a e poini ko eni ‘Eiki Sea ko u ta‘utu ‘o fanongo ‘oku ‘i fē ‘a e *outreach* pē ko e ala atu ‘a e potungāue ke a‘u ki he fanga ki‘i *community level* ko ia ‘Eiki Sea. Pea ‘i he‘ene pehē

‘Eiki Sea ‘oku lahi pē ‘a e ngaahi me‘a ka ‘oku ou pehē pē ke fe‘unga kole fakamolemole atu Sea ki he Feitu‘u na kapau ‘oku ou lue atu ‘i ho...

Sea Kōmiti Kakato: ‘Ikai ‘oku ou kole fakamolemole atu au ki he Feitu‘u na ‘a ho‘o tuputāmaki ai kia au.

Mo‘ale Finau: ‘Ikai ko e lele pē toto ‘Eiki Sea fakamolemole pē ka ko u ngata pē he sipoti ‘i he me‘a ko ē lahi pē...

<007>

Taimi: 1550-1555

Mo‘ale Finau: ... ‘omai ha ki’i me‘a. ‘Oku ‘i ai e ki’i me‘a ‘e taha ‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai e pa’anga ‘e 180000 ‘i he *MIA* na’e tonu ke vahe 3 mai ki he ongo Fakafofonga mo e Kōvana. Na’a mau fa’a kē ai he taimi ko ē ‘Eiki Sea he’eku kei Kōvana. Ko u faka’amu atu pē ‘oua ‘e toe fai ha kē ai ‘Eiki Minisitā. He ‘oku ‘i ai ‘a e 50000 ia ‘a e kau Fakafofonga ‘Eiki Sea ‘oku ma’u ia mei hē hala maua ia he ‘oku ‘osi ‘ave ia ‘e he Kōvana. Pea ko ia Sea ‘oku ‘oatu lahi pē fanga ki’i me‘a ia ka ko u pehē ka tau paasi ā ki’i lipooti ka tau hoko atu Sea ki ha me‘a. Ko e ngata’anga pē ia Sea e ki’i fakahoha’a. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me’a mai Fika 8. ‘Osi pē ia pea Fika 1 pea tau pālōti ē.

Vaea Taione: Tapu mo e Seá tapu mo e ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko ‘ene lava pē Fika 8 tau pālōti ē.

Fokotu’u ki he Pule’anga ke tokangaekina totongi nofo’anga kau ngāue toli ke taau mo e feitu’u ‘oku nau ‘i ai

Vaea Taione: Ko ia. Vave pē ia Sea. Ko ‘eku lave pē au ia ki he peesi 25 Sea ‘i he, kei nofo pē he kau ‘ova. Ko e ta’u foki eni ia ‘e 10 tupu eni ‘a e fai e ngāue ko eni Sea. Ko ‘eku fie tokoni pē ‘a’aku ia ki he Potungāue ki he Minisitā mo e Potungāue. Tautautefito ki he kau ngāue ko eni ko ē ‘i Nu’usila mo ‘Aositelēlia. Ko e totongi ko ē ko ē pē ‘oku nau ‘osi, taimi ko ē ‘oku nau me’a atu ai ‘o ‘a’ahi, pē ‘oku nau lava ‘o to’o mai e *payslip* ‘a e ki’i tokotaha ‘o me’a ki ai, pē ko e *contract* ko ē ‘oku ‘oange ‘e he ngāue ‘aki eni Sea. Ko e *rent* foki ‘i ‘Okalani ‘oku fu’u mamafa ‘aupito.

Ko ‘eku fakatātā ki he kau toli ko eni ko ē ‘i Katikati. Sai, fale loki 3 ‘i he 2019 pea u toki ha’u he 2020. Pa’anga ‘e 250-300 fale loki 3 ia. Fakanofu leva ki ai ‘a e tamasi’i ngāue toko 15 kau mo e *garage* ai. Meimei kātoa fo’i fale ‘e 10 tupu ko eni ko ē takatakai he fale ngāue pea kuo ‘osi kumi kātoa pē ia ‘e he ‘api ngāue ia kātoa ‘osi fakatau kātoa fanga ki’i fale ko eni. Nau nofo ai pa’anga ‘e 150 ‘a e tokotaha faka’uta ange ki he pa’anga lahi ko eni ko ē ‘oku to’o ‘e he kautahā mei he ki’i vahe ko eni ‘a e fānau ko eni.

Ko e toli ko eni ko ē ‘a e puluni (*prune*) mo e me’a kātoa ko eni ‘a e *kiwi fruit*, ko ‘ene ‘uha pē ‘ana ia pē ko e ki’i *moist* e pongipongi pea ‘ikai ke lava ha ngāue ia. ‘A ia ko nautolu pē ‘oku ngāue ko ē ‘i he *warehouse* ko nautolu pē ‘oku vahe. Pea te tau nofo ko ia ‘oku ‘osi totongi ai pē ‘oku to’o pē ia ka a’u ‘o māhina ‘e 1 to’o pē. Ko e me’a ko ē ‘oku to’o ko ia mei ai ‘oku fu’u lahi. ‘A ia ‘oku ‘ikai ke ngata ‘i he ta’efakalao ko ē ‘enau nofo, ka ko e ‘ai pē ko e ki’i tokoni pē eni ia ki he Minisitā mo ‘ene kau ngāue, ‘a ē ko ē ‘oku o ko ē ‘o ‘a’ahi. Ke nau fakatokanga’i ange ‘a e totongi fale ko ē ‘i he feitu’u ki ‘uta mo e totongi fale ko ē ‘i ‘Okalani ‘oku kehekehe. Pea fakatatau ki he me’a ko ia ‘oku nau nofo ai, kapau ‘oku ‘ova he toko 3 lipooti ke nau talanoa nau talanoa pea mo e *Hawk* mo e *Social Welfare* ki he nofo’anga ko eni e fānau. ‘E kau pē mo ia ‘i he tupunga ‘e hola ai e fānau ‘i he o ko ia ‘o toli.

Payslip ko eni ko *Mr. Abel* ko eni ‘i *Hasting* toko 8 ia ‘oku nofo ka ko e fo’i *dormitory* ia. ‘A ia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha loki ia pa’anga ‘e 165 he uike. Sea 165 he uike nau o ki tu’a he *bathroom* pea nau foki mai he momoko toe to’o atu mo ‘enau.. Me’apango pē ko ‘enau manavahē hono ‘omai e *payslip* mo ‘enau *contract* ke sio ki ai. Ka ko e fakamatala pē ia Sea ke lave’i pē ‘e he Minisitā mo ‘ene kau ngāue. Ko e taimi ko ia ‘oku nau o ai ‘o ‘a’ahi, nau o ‘o fakatokanga’i ‘a e me’a ko eni. Fakatokanga’i e *rent* ‘i he ki’i feitu’u ko ia, ‘o fakatatau ki he feitu’u ko ia ‘oku mamafa mo e feitu’u ‘oku ma’ama’a. Ko e faamá ia ko e fatongia ia ‘o nautolu ke nau totongi ‘a e *rent* ‘a e fānau.

Ko e ‘alu atu eni ‘etau fānau ‘o ‘omai hangē ‘oku tau toe foki pē ki he 70 tupu ‘enau o atu ‘o faka’ofa pea ‘osi pē ko ē fiema’u ‘a e faama,ma’u ‘enau silini ma’u mo e ki’i silini pea ha’u leva ‘etau fānau.

Ko ‘eku kole pē ‘a’aku ia ki he Minisitā taimi ko ia ‘oku fai ai e folau, ke nau fakatokanga’i ange e me’a ko eni he ‘oku lahi ange ‘a e kau holá ia he me’a ko eni Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Fokotu’u pea pou pou.

Taniela Fusimālohi : Sea kātaki. ‘E lava pē ha ki’i fo’i fehu’i faka’osi pē ‘e taha ki ai ‘oku ou tui ‘oku mahu’inga ‘aupito ‘a e ki’i fo’i fehu’i ko eni Sea. Ko e, ‘i he tēpile tatau pē ko ‘eku fehu’i ki he ‘Eiki Minisitā pē ko e hā ‘a e ngāue ‘oku fai ki he kau ‘ova. Ko e me’a eni ko ē ‘oku hā mai ko eni kiate au, ‘i he fika ko eni...

Sea Kōmiti Kakato : Ko e hā ‘a e me’a ‘oku fai ki he kau ha Fakafofonga?

Tokanga ki ha ngāue Pule’anga ki he kau Tonga ‘i muli nau fakalotoa kau toli ke mavahe mei he ngāue toli

Taniela Fusimālohi : ‘A ia ko e tēpile ko eni ‘a eni ko ē ‘oku lolotonga ‘i he *screen* ‘i he tēpile ko ia ‘A e kau ‘ova. Ka ko ‘eku fehu’i ko ē ki he ‘Eiki Minisitā he ‘oku hā mai ‘a e me’a ia ko eni Sea ‘oku ‘i ai ‘a e ...

<008>

Taimi: 1555-1600

Taniela Fusimālohi: ... kaunga ‘a e kau Tonga ko ē ‘oku nau nofo ‘i tu’apule’anga ki he tu’unga ko ē ‘oku ‘i ai e toli he taimi ni he na’e ‘i ai ‘a e lipooti he 2017 na’e pehē ‘oku te’eki ai ke hanga ‘e he kakai Tonga ia ko ē ‘i ‘Aositelēlia tautautefito ki ‘Aositelēlia ‘o mahino’i e polokalama toli. Pea ‘oku fa’a ‘i ai mahalo ‘enau ngaahi fale’i ki he kau toli ‘e nautolu ia ‘a e me’a ‘o maumau ai ko ē ‘a e visa ‘a ia ‘oku a’u ‘a ‘Aositelēlia ia ki he toko 588. Pea ‘oku tonu ‘aupito ‘a e fika ia pea ‘oku ‘ikai ke ngata ai ko e me’a ko eni ‘oku tau sio ai he *social media* ‘ene hanga ko ē ‘o veteki e ngaahi fāmili. Ka ko e tokanga he ko e ‘oku tu’u e me’a ko eni he fo’i ‘elito ko ē ‘o e me’a ko ē nau talanoa ki ai ‘anenai ko hotau faingamālie ē kapau te tau hanga ‘o maumau’i he kuo ‘osi mahino ia ‘oku holo e fika ia ‘a Tonga ni ko ē ‘i ‘Aositelēlia ‘oku ‘osi ‘alu hake ‘a Vanuatu ia mo Ha’amoā ki ‘olunga.

Koe’uhí ko u fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā he ‘oku ‘osi ‘i ai foki e *code of conduct* pē ko e tu’utu’uni faka’ulungāanga ke faka’ulungāanga’i ‘aki ‘etau kau ngāue. Pea ko u fakamālō pē au he kuo ‘osi ngāue’aki ke, he koe’uhí ko e lahi taha ‘o e palopalema ko e faka’ulungāanga ko e ngāue ‘oku sai ka ko u fehu’i pē ki he ‘Eiki Palēmia ki he ‘Eiki Minisitā kātaki ‘i he tu’unga ko eni pe ko e hā e ngāue ‘oku fai ki ai ko e hā ‘a e ngāue ‘oku fai ki he kakai Tonga ko ē ‘oku nofo holo ‘i he ngaahi ‘elia ko eni ‘oku o ki ai ‘a e kau ngāue he ‘oku nau fepōtalanoa’aki nautolu ia he taimi ki he taimi. ‘Oku ou lave’i ‘oku fu’u tokosi’i ‘aupito e kau *Liaison Officer*

‘oku ngāue’aki ‘i ‘Aositelēlia ke nau ō ‘o takai holo ki he kau toli he ‘oku lau afe ‘a e kau toli ‘i he *season* ‘e taha.

Pea ‘oku ou feinga ki he ‘Eiki Minisitā pē ko e hā e ngāue ‘oku fai ki ai he koe’uhí ko e hā e ngāue ‘oku fai ki he kakai Tonga ko ē ‘oku nau nofo holo ‘i he ngaahi ‘elia ko eni ‘oku ō ki ai ‘a e kau ngāue he ‘oku nau fepōtalanoa’aki nautolu ia he taimi ki he taimi ‘oku ou lave’i ‘oku fu’u tokosi’i ‘aupito e kau *Liaison Officer* ‘oku ngāue’aki ‘i ‘Aositelēlia ke nau ō ‘o takai holo ki he kau toli he ‘oku lau afe ‘a e kau toli ‘i he *season* ‘e taha pea ko u feinga ki he ‘Eiki Minisitā pē ko e hā ‘a e ngāue ‘oku fai ki ai he koe’uhí ko e hā e ngāue ‘oku fai ki he kakai Tonga ko ē ‘oku nau nofo ‘Aositelēlia ke nau mahino’i lelei e polokalama toli ‘oku ‘i ai hono ngaahi tu’utu’uni ‘oku ‘i ai e ngaahi aleapau pea ‘oku ‘i ai mo e Lao ‘a ‘Aositelēlia ke fai pau ki ai he koe’uhí ‘oku ‘i ai ‘a e taimi ‘e ni’ihi ‘oku hoko e kakai ko eni ko e fale’i ‘oku nau ‘oange fale’i mo e tokoni ki he’etau kakai pea ko u tui ko e tupu’anga ia ‘a e ‘alu ‘a e fika ko ē ki ‘olunga pea te ne uesia lahi ‘etau faingamālie ki he kaha’u. He koe’uhí ko eni ‘oku tau ‘alu atu eni mei he toli te tau manga ki he *PALM* ‘oku ‘alu ai ‘a e tamaiki ia ko ē ‘oku ako mo e ngaahi taukei ngāue ‘a ia ko e kau tufunga ‘oku ‘ikai ke u sio he’ene lipooti ‘oku ‘asi ai ‘a e ngaahi me’a ki he tufunga kau *age care* ko e tauhi vaivai ko e kau ngāue ki he ngaahi hōtele ka kapau te tau maumau’i ‘e tautolu ia he taimi ni ko ‘etau faingamālie ke ‘alu ki ai ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga, Fakafofonga ...

Taniela Fusimālohi: ‘E mole. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Tuku angé ki he Minisitā ke fai ‘ene ke tali ho’o fehu’i me’a mai ‘Eiki Minisitā ‘oku ke me’a pē ki he fehu’i ‘a e Fakafofonga ‘Eua 11?

Tali Pule’anga ki he lahi hola kau ngaue toli he ngāue ‘i muli

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ko ia Sea ne u tali pē ke kakato mai e ngaahi ‘ū fehu’i kae toki tali ke, tali hokohoko atu. Mahino pē me’a ‘oku me’a mai ki ai e Fakafofonga ko eni ko ē ‘o ‘Eua. Sea fekau’aki pea mo e kakai ko eni ko ē ‘oku nau hola kae tautautefito ki ‘Aositelēlia. Pea ‘oku mo’oni ‘aupito ‘a e fakahoha’ a ‘oku fai ko hono ‘uhinga toe ō mai pē hotau kakai ‘o kitautolu ia ‘o kole honau ngaahi fāmili ke nau ō ange ‘o fai ha’ane piliki pē ko ha’anau sima pea ‘osi ko ia pea li’aki kinautolu ia ko e ‘uhinga he ‘oku motuhia ‘a e aleapau ia pea mo e kautaha ko ē na’e ‘alu ai . Pea ‘oku mo’oni ‘aupito ‘a e ngaahi tafa’aki ko ia ko hotau kakai foki ‘oku hangehangē ko e taimi ko ē ‘oku nau sio atu ai ō mai kinautolu ‘o fetuku pea to’o mo ‘enau vahe ‘e ni’ihi ‘o ‘ave ia kae tuku e ‘a e tefito’i kaveinga ko ē na’a nau ō atu. Mo’oni ‘aupito ‘a e fakahoko ko eni pea ‘oku ‘i ai e fakalelei ‘oku fai ki he ngaahi tafa’aki ko eni kae’uma’ā foki ‘a hono fakasi’isi’i ange ‘a e tafa’aki ko eni ko ē fili hangatonu.

‘Oku ō mai pē tokolahi ia ‘o fili hangatonu ‘a e kau ngāue ko honau fāmili pē ko honau kolo ‘o ‘ave ‘o fakahoko ai ‘a e ngaahi palopalema ko eni tautautefito kia kinautolu kehe ia mei he kinautolu ko ē ko ē ‘oku ‘osi teuteu’i pea fai ‘aki ko ē ‘a hono ‘ave kinautolu ‘oku mahino ‘a e tefito’i kaveinga ko ia. Ka ko e fakahoha’ a ‘oku, ko e me’a ‘oku me’a mai ki ai e ‘a e Fakafofonga ‘o ‘Eua mo’oni ‘aupito kau foki hono kāinga he kāinga tokolahi faka’uli’ulia ‘alu he *option 2* nau folau ai ki ‘Aositelēlia nau ma’u mo’ui ai. Pea ‘oku fai ‘enau tokoni mai ai ki honau fonua ni. Ka ‘oku mo’oni ‘aupito e me’a ‘oku fakahoha’ a mai ki ai ‘oku ‘i ai e ngaahi ngāue mo hono fakalelei’i ko e tafa’aki ko eni ‘oku hoko pea ‘oku toe ‘i ai pea mo e tafa’aki lahi fai ki ai e ngāue ‘oku kau ki ai e ‘a e teuteu’i ko ia e kau, kinautolu ‘oku ngāue ki he kakano’i manu kae ‘uma’ā foki e teuteu ‘oku fai he *TTI* kae pehē ki ‘Ahopanilolo mo e ngaahi tafa’aki kehekehe pē ‘oku kau ki ai Potungāue Mo’ui ki he tafa’aki ko eni ko ē ko ē ‘o kinautolu kau toulekeleka pea mo ‘enau nofo ko ia ko ē ko ē ‘i he tokanga’i ...

<009>

Taimi: 1600 – 1605

‘Eiki Minisitā Ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... ‘a kinautolu vaivaí. ‘A ia ko e ngaahi ngāue ko ení ‘oku fai pē ‘e Sea. Pea ‘oku toe ‘i ai mo e fakalahi ‘e kau mai ki ai ‘a e to’utupu ‘o e fonuá ki he kaha’ú, ko e ki’i tali nounou pe ia Sea.

Tokanga ‘oku tokosi’i kau ‘ofisa fakafetu’utaki ke nau takai vakai’i ngāue kau toli ‘i ‘Asitelēlia

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko u tui ko e *Ministry* ko ení ko u tui ko e me’a ki he patisetí ‘oku fu’u *under resource* ‘aupito, ‘a e ‘ū polokalama ko ení. Ko ‘Aositelēlia mahalo ko e *Liaison Officer* pe mahalo ‘oku 2 pea toki fakatonutonu mai pē Minisitā. Ki he fu’u fonua lahi faufaua pehē sai ange ‘a Nu’usila kapau ko e 2. Ka ‘oku fiema’u ‘a e takai ia ko ē he ngaahi feitu’u ‘oku nau ō ai ‘o toli ke fai ma’u pē mo ō atu ma’u pē ke tau sio ma’u pē kia nautolu. He ‘oku nau ō ‘o nofo he ngaahi feitu’u ‘oku fu’u mama’o. Pea ‘oku ‘ikai ke nau anga nautolu ia ki ai.

Ka ko u fakamālō ki he fakamālō ‘aupito, ‘aupito au ia ki he ‘Eiki Minisitā ko eni he hoko atu e ngāue lelei ka ko ‘eku talanoa ko ē ‘anenaí ko e faingamālie eni e fonuá. ‘Oku ‘ikai ke tau toe ma’u ha ngāue ma’á ha taha he kuo kamata ō e kau ngāué ia ‘oku nau ma’u *Diploma* mo e *Certificate* he Polokalama Tolí. Ka kapau te tau hanga ‘o ‘ai eni ‘o lelei ko e makatu’unga ia ke tau ‘unu ai ki he ngaahi polokalama he kaha’ú hangē ko e *PALM* pea mo e me’a ko eni ki he ngaahi visa nofo fonua ‘i ‘Aositelēlia. Ko u tui ‘e ola lelei pea ko u fakamālō atu ‘Eiki Minisitā e ngāue lelei ‘oku fai ‘e he Feitu’u na. Pea pehē ki he Potungāué neongo pē pehē ‘a e lipooti ia ka ‘oku tau fepōtalanoa’aki pe he ngaahi ‘īsiu lalahí. Pea ‘oku ou tui ‘e tokoni lelei ki he ‘unu ‘a e me’a mahu’inga ko eni ‘i ho’o Potungāué ko e ma’u ngāué. ‘Oku kau ia he fo’i moto mo e me’afua lelei mo e me’a fua mahu’inga ki he Pule’anga lelei ko ‘ene hanga ‘o fai ha ngāue ke tuku ha fo’i mā he tēpile ‘a e ngaahi fāmili pea mo honau kaha’ú, fokotu’u atu Sea ke tau pālōti ā.

Sea Kōmiti Kakato: Fokotu’u pea pou pou ko ia ‘oku loto ke

Māteni Tapueluelu: Fakamolemole ‘Eiki Sea

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io me’a mai Tongatapu 4

Hoha’a pe ‘oku kei tokangaekina Pule’anga ‘a kinautolu na’e hiki fu’u mai mei ‘Atatā hili ange fakatamaki hoko he ta’u kuo ‘osi

Māteni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pea pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakatō. Ko e ki’i fehu’i nounou pe ia Sea te u fakahoko ‘i he peesi 28, *item 2.2.5*, Va’a Ngāue ki he Malu Fakasōsiale mo e Kau Faingata’a’iá.

Sea ko e polokalama ko ení, polokalama 5 ‘oku hā hangatonu pē ia ai ‘i he fakamatala ‘i ‘olungá. Na’e ‘i ai e tokanga makehe ‘a e Potungāué ko hono ‘uhingá ko e kakai na’e uesia ‘i he puna ‘a e Mo’unga Afi Hunga Tonga Hunga Ha’apaí. Pea fai ai ‘a e fehu’i ko ení Sea, pō Falaite kuo ‘osí, ofo hake he 9:00 po’uli. Ma’u ‘e he motu’á ni e fetu’utaki ke u lele ange mu’a ki he holo Siasi Tonga ‘i Kapetā. Pea na’á ku lele ki ai Sea pea u fetu’utaki pe mo e Fakafofonga Fika 5 ‘o fakamatala mai ‘e he kāingá ‘oku tu’usi ‘enau ‘uhilá.

Ko e konga eni e kāinga na’e uesia ‘i he sūnamí, ‘oku nau kei nofo ai. Ka na’e fakahoko mai ko e fāmili ‘e 7. ‘Oku ‘i ai e tokolahi kuo ‘osi fakahoko ‘e he Pule’angá ‘a e langa honau

ngaahi falé pea kuo nau ‘osi hiki atu ki ‘Atatā Si’i. Ko e fāmili ko ení ‘oku nau kei nofo ‘i he holó. ‘Oku nau laku ‘a e ngaahi pāleti ‘i tu’a pea ava ki ‘olunga meí he vaí ‘o langa ai e tēniti ‘o nofo ‘i tu’a.

Pea ‘oku nau pehē ko e tu’o 3 ia hono tu’usi ange ‘enau ‘uhilá he māhina ko iá. Pea ‘oku nau tokanga pe Sea ko hono ‘uhingá pe ‘oku kei hoko atu hono tokangaekina kinautolú. Pea na’á ku lele atu au ‘i he pō ko iá kuo toe hoko ange e ‘uhilá. Ka ko e ‘uhinga ‘enau fetu’utakí ko e tu’o 3 ē hono tu’usi ‘enau ‘uhilá. Ko e fehu’i Sea pe ‘oku kei tokangaekina e kakai ko ení pe ‘oku ‘i ai ha tu’utu’uni ia ke nau mātuku ā.

‘Oku ‘i ai pe ‘enau ongo mo ‘enau ngaahi fakamatala na’e ‘omai ki he motu’á ni. Ko u tui pe au ‘oku fai e ngāue ki ai ‘a e Potungāue Sea ka ko u ‘oatu pe fehu’i ko hono ‘uhingá ko ‘ene hā haké. ‘A ia ‘oku fakafuofua ki he fāmili ‘e 7 ‘oku pehē ko e falekaukau pe ‘e 1 hūfanga he fakatapú ‘oku nau ngāue’akí, nau kiu pe he po’ulí ki ai.

Pea ko e ni’ihi ko ē ‘oku ō ko ē ki Hihifó ki ha ngaahi ‘api fo’ou na’e langá. Ko hono ‘uhingá ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’anau me’alelé. Tuku mai e fānau ia ‘i he holó, fānau akó, ke nau kolosi ofi ki he akó. Ko ‘enau toe ‘alu hake ia honau tokolahí, toki foki faka-weekend pē. Ko e ‘uhingá ko ‘ene mama’ó ē, nau pehē, faingofua kapau te nau foki ki motu. Kapau ‘e ‘i ai ha vaka ke hoko ha faingata’á ‘oku lava ‘o leleaki’i mai ha taha ki Falemahaki. Ka ‘oku uesia foki e vaká ia talu meí he sūnamí.

Pea ko e ‘uhinga pē fehu’i Sea ko e vakai ki he ola ‘o e polokalama tokangaekina ‘o e kakai faingata’a’ia ko ení Sea. He ‘oku mo’oni ko e kakai ‘e sivi ‘aki kitautolú, ko e kakai faingata’a’iá Sea. Ko e kole pe ki he ‘Eiki Minisitā na’a lava ‘o fakalavelave mai ia ‘Eiki Sea, mālō ...

<010>

Taimi: 1605-1610

Sea Komiti Kakato: ... Ki’i, ko e *issue* ko ení Hou’eiki ko e me’a eni ia ‘oku hoko ē, hoko ia he ta’u ni. Ko ‘etau lipooti ko eni ‘oku ‘omai ko e lipooti ia 21/22 ka ko u tui mālie ‘aupito ho’o fakahū mai he Feitu’u na Fakafofonga Fika 4. Hou’eiki Pule’anga, ‘ai angé ha’amou tali. ‘Oku ‘ikai ko ha me’a eni ia ki he Feitu’una ‘Eiki Minisitā, ‘ai angé ha tali ‘a e Pule’angá ki he me’a ko eni ‘oku tokanga ki ai ‘a e Fakafofongá, hai e Minisitā *Public Enterprises*, ‘Eiki Minisitā ki he *MOI* ki he Ngaahi Ngāue Lalahí.

Mateni Tapueluelu: Fakamolemole pē Sea. Kātaki pē Feitu’u na Sea ko e ‘uhinga pē ‘eku hanga ‘ohaké he ‘oku ‘asi ia he polokalamá ko eni. Ko e kakai na’e uesia ‘i he puna ko ē Mo’ungaafi Hunga Tonga Hunga Ha’apaí. ‘A ia ko e polokalama fika 5 pe ia ‘a e potungāue ko ē ‘a e ‘Eiki Minisitā he taimi ní Sea ‘oku hā lelei.

Sea Komiti Kakato: Sai pē, ki’i me’a mai angé Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi.

Mateni Tapueluelu: Mālō.

Lord Tu’iha’angana: Sea ka u ki’i tokoni atu ki he me’á ‘e ‘Eiki Sea. Ko ‘eku, fehu’i mahu’inga ‘oku ‘ai hake he Fakafofongá ka ko u tui pē pe ko e hā ‘a e felālāve’i ko e ‘uhinga na’e tonu foki ke nau tā ki he tama ko eni na’e talamai he Minisitā he ‘ahó ko e *chief cook*, ka ko e hā e me’a na’a nau tā ai mama’o nautolu ki he Fakafofonga ko ē kae ‘ikai ke nau tā ki he *chief cook* ke ha’u ‘o fakakakato ‘ene fatongía?

Sea Komiti Kakato: Mālō. Sai pē, sai pē ‘Eiki Nōpele Ha’apai Fika 1 ka ‘oku fu’u fiema’u ke tau tokoni he ‘oku ‘omi e me’a ko ení ki he Fale ni ka ‘oku ‘omi ia he Komiti Kakató. ‘Io Minisitā ki he Ngāue Lalahi.

Kei tokangaekina Pule’anga mo hoko atu ngāue ki he kakai na’e hiki mai mei ‘Atatā

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō Sea. Tapu mo e Feitu’u na, tapu mo e kau Mēmipa ‘o e Fale ni. Sea ko e tuku pē mu’a ke u lave ki he kainga ko eni ‘Atatā. Na’e lava foki hono langa atu e fale ‘e 22 ki ‘Atatā pea kuo hiki atu e ngaahi fāmilí ki ai.

Sea Komiti Kakato: ‘E ‘Eiki Minisitā, tali mai angé ‘a e me’a ko eni ‘oku fiema’u he Fakafofongá fakamolemole. ‘Oua te ke toe fakaikiiki mai he te tau lōloa ka tau pālōti.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ‘oku fai e ngāue, mālō Sea. ‘Oku fai ‘a e ngāue ‘a e potungāué, ‘oku mahino foki ‘a e hiki mai ko eni ko ē ‘o e kainga ko ení pea ‘oku fo’ou e me’a kotoa, fo’ou e akó, fo’ou e lotú ‘i he ‘ātakai fo’ou ‘aupito. Pea ‘oku ‘i ai ‘a e komiti makehe ‘i he potungāué ‘i he langa ko ení ‘oku tataki ia ‘e Fe’ao Vakatā ko hono fakataukei’i kinautolu ke lava ke nau ō mai ‘o feohi pea mo e kakai ‘o e fonuá ni. Ko e ngāue eni ‘oku lahi pea ‘oku hokohoko pē.

‘A ia ko e me’a ko eni ko ē na’e lave ki ai ‘a e Fakafofongá ‘i he ‘api ko eni e Siasi Tongá ‘i Kolomotu’á ‘oku fai e ngāue ‘aupito kiate kinautolu. Pea hangē ko ‘ene laú ‘oku kei tokanga’i pē kinautolu Sea. ‘A ia ‘oku ‘i ai ‘a Sikula pea mo e kaingá pea ‘oku fai pē ‘a e pōtalanoa pea mo e potungāué ‘a ia ‘oku fai pē hono tokanga’i kinautolu. Koe’uhí ke mahino pē ki he kakai e fonuá ‘oku tokanga’i, ‘oku ‘ikai ke ngata pē he langa fale ‘a e potungāué ‘oku nau feinga foki ke toe tokanga’i mo e kakai ‘oku nau hiki maí tautefito ki he hiki fu’u pehé ni Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Me’a mai Tongatapu 1.

Faka’ohovale ki Tongatapu 1 tūkunga ‘i ai ki’i kāinga ‘Atatā ‘i he Holo Siasi Tonga ‘i Kapetā

Tevita Puloka: Mālō ‘Eiki Sea. Ko u tui mahalo ko e me’a ko eni ‘oku me’a mai ai ‘a e Fakafofonga Tongatapu 4 ‘oku fu’u faka’ohovale ‘aupito ia ki he motu’a ni. Ka ‘oku hangē ko ē na’a ne toki me’a mai na’e tokua na’a nau fetu’utaki mai ki he motu’á ni pea na’e mahalo ne u lolotonga folau au he taimi ko iá. Ko e ‘Ofisakolo ‘o Kolomotu’á ‘oku ne tokangaekina ‘a e kāinga ko ení ka ‘oku, ko e talanoa eni ia ‘oku fu’u faka’ohovale ‘aupito. He ‘oku fa’a fai ma’u pē ‘ema fa’a pōtalanoa mo e ‘ofisa koló he ‘oku ma ‘ofisi fakataha pē ki he lōua pē ki he ongo kaingá. ‘A eni ko eni mei Mango na’e nofo ia ‘i Longolongo pea ko e kāinga eni na’e nofo ko eni ‘i he holo ko eni ‘o e Siasi Tongá ‘i Kapetā.

Pea hangē ko e lau ko eni ki he tu’usi e ‘uhilá, ne ‘osi mahino pē foki ia ‘oku nau nofo he malumalu e si’i kāinga ‘o e kāinga lotu ko iá pea ‘oku mahino pē ‘oku tokangaekina. Ka ‘oku tokanga pē ha me’a ‘oku ta’efemahino’aki mo e kāinga ‘Atatā ‘oku ‘ikai ke nau lava ai ‘o fetu’utaki mo e ‘ofisakoló kae pehē ki he motu’á ni mo e ‘ofisi ‘o e Fakafofongá pea mo e kainga Kolomotu’á ‘i he mala’e va’inga Halaanó. Ka ‘e toe fai pē sio ki ai ‘e Sea mo e fakatahá mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Me’a mai ‘a Fika 5.

Veivosa Taka: Sea ki’i miniti pē ‘e taha ke tokoni atu ki he ...

‘Aisake Eke: Tapu mo e Feitu’u na ...

Veivosa Taka: Tapu mo e Feitu’u na Sea.

Sea Komiti Kakato: Ki'i 'oleva pē Fika 5. Ko e hā ho'o tokoní?

Veivosa Taka: Ko e tokoni atu pē ki he me'a 'a Tongatapu 4, 'i he 'aho ko ē na'e huufi ai 'a e fanga ki'i falé na'e foaki ai e vaka 'e 2 pea mo e misini. Na'a mau 'osi 'ilo ika mautolu ia mo e Palēmiá 'i he toutai 'a e kaingá ka 'oku 'ikai ke u lave'í pe ko e ...

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Veivosa Taka: Pe ko 'Atatā pe 'ikai. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Me'a mai ...

<002>

Taimi: 1610-1616

Sea Komiti Kakato: ... fika 5 pea hoko mai 'a fika 2 ē.

Fakahā Tongatapu 5 'e fai ngāue ke faitokonia kāinga 'Atatā nofo hili 'i Kapetā

'Aisake Eke: Tapu mo e 'Eiki Sea pehē ki he Komiti Kakato, Sea 'oku ou fakamālō pē au ki he tokoni 'a e fika 4, he tokoni mai, mo kimoutolu kotoa pē 'oku mou tokoni, ko e ki'i kāinga foki 'o e motu'a ni, 'oku ou tokanga'i 'a e kāinga ko eni, pea te u fetu'utaki au ki he 'ofisakolo koe'uhi ko e sio ko e hā, ha ngaahi me'a te mau fiema'u ke mau fetokoni'aki. Ko ia pē Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Ko ia, mālie pea ko u ifo'ia ke fai mo vave pē ka tau hokohoko atu ē. Fika 2.

'Eiki Minisitā Fonua: Sea fakamolemole ke u ki'i fakahoha'a atu ke fakatokanga'i pē.

Sea Komiti Kakato: Ki'i 'oleva pē Tongatapu 2 kae ki'i me'a mai angé ...

'Eiki Minisitā Fonua: Vave pē ia Sea. Ko 'eku tu'u pē 'aku ke fakatokanga'i kakato 'a e lipooti ni, mahalo ko e potungāue eni 'oku tu'otu'oni tatau ai 'a e lotu mo e ngāue fakasōsiale. 'Oku 'ikai ke fai ha lau tokāteline 'i he potungāue ko eni he tesi 'a e 'Eiki Minisitā. Ko 'eku fakamālō pē 'a'aku ko e ngaahi fakatamaki kotoa ko eni na'e hoko he fonua, potungāue eni na'a ne tataki 'a e ngaahi lotu hūfia he sunami, hoko mai ki he 'aukai he KOVITI, pea 'oku kei fononga pē potungāue ko eni mo 'ene tesi 'ene ngāue fekau'aki mo e fonua kakato he 'uhinga e lotu. Ka 'oku kei hoko atu pē lotu 'aukai neongo kuo tau faingamālie tau pehē tau lava 'o kapapuna, pea ko 'ene lave pē ha me'a ko Sīsū ke u mo'ui, ko e lotu pē te tau hao ai.

'Oku ou fakamālō heni ki he Minisitā mālō ho'o kei takitaki atu e 'uhinga e moto 'o e fonua, 'oku pukepuke ho'o potungāue 'ikai ko ha me'a fakaoli eni, 'oku kakato hotau Tonga ko 'etau kau mo e lotu, hangē ko e himi ko 'etau lotu ke tau lotu ma'u pē ke kau 'a e 'Otua 'i he'etau lotu, malu'i ai kitautolu mo hotau fonua, mo hotau hūfanga 'a e 'Otua.

'Oku ou fakamālō atu ki he lipooti lelei ko eni pea 'oku kau ai 'o mānava ai 'a e tokāteline kehe kotoa 'o e lotu, 'oku ngāue fakalukufua ma'a e fonua. Fakamālō atu Minisitā, ko e ki'i fakahoha'a pē ia Sea, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā Fonua, faka'osi mai Tongatapu 2.

Tapou ki he Pule'anga ke fakangaloku Lao Fefolau'aki Nu'usila hono fetuku atu kau ngāue toli pea taimi tatau fakafoki mai kau nofo 'ova ai

‘Uhila mo e Langi Fasi: Tapu mo e Feitu'u na Sea pea tapu mo e Hou'eiki e Komiti Kakato. Sea ko e ki'i me'a kehe eni ia 'oku ou tokanga au ia ki ai. 'Oku ou fakamālō lahi 'aupito ki he 'Eiki Minisitā, 'i he tautautefito eni ki he polokalama fetuku e kau ngāue ki Nu'usila pea mo 'Asitelēlia.

'Oku fakafiefia e malamalava 'a e tafa'aki ko ia 'o 'ave hotau kakai 'o ma'u ai 'enau ngāue mo 'enau mo'ui, pea 'oku ou tui 'oku fiefia 'a Nu'usila hono fetuku atu 'etau fānau 'oku nau kei talavou, nau kei iviivi'ia ke mapunipuni ai 'enau ngaahi fiema'u fakaleipa. 'I he taimi tatau pē 'Eiki Sea, 'oku tau fanongo 'i he ongoongo kuo nau toe hanga 'enautolu 'o 'ohofi holo 'a e kau 'ova 'o fakafoki mai ki Tonga ni, hangē ko ē 'oku 'ikai ke fetaulaki 'a e ongo fo'i me'a ko ia, nau fetuku atu 'etau kakai 'i he fa'ahi ko ē kae fakafoki mai 'a e fa'ahinga ko ē 'i he tafa'aki ko ē.

Ko e me'a 'oku ou tokanga ki ai pē 'e 'ikai ke lava 'o fai ha kole ki he Pule'anga Nu'usila ke fakangaloku 'enau lao ko ē ki hono fetuku mai e kau 'ova he ko e kakai ia 'oku nau lolotonga ngāue, nau lolotonga ngāue'i 'a e fonua ko ia. Hanga 'e nautolu 'o fetuku atu 'etau kakai kei talavou he, kae fakafoki mai 'a e kau 'ova he ē. Pē 'e lava ke fakangaloku kae fakangofua ai pē fa'ahinga ko ia ke nau nofo ai pē 'o hoko atu ai pē 'enau ngāue, fakatokolahi ai pē 'a e *labor force* 'a Nu'usila kae 'oua 'e toe fakafoki mai mo e faka'ofa, he 'oku nau lolotonga fai'a e ngāue 'aonga 'i he fonua ko ia. Ko e ki'i me'a pē ia 'oku ou tokanga ki ai 'Eiki Sea Mālō.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Tokoni Palēmia me'a mai.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko e palopalema ko ia ia ne fai ai 'a e feme'a'aki ai 'a e Palēmia mo e Palēmia Nu'usila 'i Lonitoni, koe'uhi ko e founga ko ē na'e fai'aki hono puke 'a e kau 'ova mo e me'a ke fakafoki pē ki he *normal*. 'Oua 'e fai 'a e 'ū 'ohofi ko ia, 'o pehē mei he Palēmia 'o Nu'usila, ne 'ikai ke 'i ai ha liliu 'a e *policy* ko e mahalo ko ha ngaahi tu'utu'uni ngāue pē ia 'i loto, ka 'e fai 'a e sio ki ai ki he 'uhinga ko ia ke 'oua 'e toe hoko atu. Mālō Sea.

Pāloti 'o tali Līpooti Potungāue Ngaahi Ngāue Fakalotofonua 2021/2022

Sea Komiti Kakato: Fokotu'u pea poupu ko ia 'oku loto ke tali 'a e Līpooti 'a e Potungāue ki he Sipoti pea mo e Kakai Fefine 2021 ki he 2022 fakahā 'aki 'a e hiki hono nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila mo e Langi Fasi, Māteni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Pīveni Piukala, Vaea Taione, Taniela Fusimālohi, Mo'ale Fīnau, 'Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Veivosa Life of Light Taka, Vātau Mefi Hui, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. 'Oku loto ki ai 'a e toko 21.

Sea Komiti Kakato: Ko ia 'oku 'ikai loto ki ai fakahā mai he founga tatau hikinima.

Kalake Tēpile: 'Ikai ha fakahā loto ki ai.

Sea Komiti Kakato: Fakamālō atu Hou'eiki, Hou'eiki 'oku ou pehē mu'a ke tau ki'i mālōlō koe'uhi ko 'etau taimi te tau hokohoko atu pē ki 'aefiafi kae 'oleva ke 'osi 'etau ngāue. Tau ki'i mālōlō.

(Na'e mālōlō miniti 'e 15).

<005>

Taimi: 1640-1645

Sātini Le‘o: Me‘a mai e Sea ‘o e Komiti Kakato.

Sea Komiti Kakato: Hou‘eiki mālō ho‘omou laumālie, laumālie ‘a e Tokoni Palēmia kae ‘uma‘ā ‘a e Hou‘eiki Kapineti, Hou‘eiki Nōpele kae ‘uma‘ā ‘a e kau Fakafofong ‘a e Kakai. Hou‘eiki tau hoko atu ki he‘etau lipooti. Kātaki ko e Fakamaau‘anga eni kātaki. Fokotu‘u pea poupou. Ko ia ‘oku loto ki ai fakahā loto ki ai hiki hono nima.

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki.

Sea Komiti Kakato: 11.

Taniela Fusimālohi: Sea ko u fie taki ‘etau tokanga ki he peesi 27.

Sea Komiti Kakato: Hou‘eiki ka ‘oku ‘i ai ha ni‘ihi ‘oku fiema‘u ke to‘o honau fetongi pea kātaki ‘o....

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea kole mu‘a kau ‘oatu pē ki‘i fakaikiiki nounou ko eni kae toki hoko atu ‘a e Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: Lelei ‘aupito me‘a mai.

Kole pē ‘e lava ke tomu‘a alea‘i Lipooti ‘A‘ahi Fale Alea kau Fakafofonga kae toki alea‘i Lipooti Fakata‘u Fakamaau‘anga

Paula Piveni Piukala: Sea ko ‘eku ki‘i kole pē ‘a‘aku ia, pē ‘e fēfē ke fetongi ‘etau ...ke holomui hifo ‘a e Lipooti ‘a e Fakamaau‘anga ka tau ‘alu hake ki he ‘ū lipooti ko eni ‘a e kau Fakafofonga he ko hono ‘uhinga Sea he ‘oku ‘osi mahino ‘oku kei malava pē ke tau talanoa he lolotonga ‘a e Patiseti. Ko e anga pē ‘eku ki‘i kole na‘a ki‘i *efficient* ange he ‘oku kei lahi ‘a e ...he ko e lipooti ‘a e Fakamaau‘anga ‘oku ‘i ai mo e ngaahi me‘a foki ia ai.

Sea Komiti Kakato: ‘E tali pē he Feitu‘u na.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sai pē Sea kapau ‘e tali ā ia kae toki ‘omai pē ha ngaahi fehu‘i ia he lolotonga ‘a e Patiseti.

Paula Piveni Piukala: Sea ‘oku ‘i ai pē fanga ki‘i me‘a he ko u ‘ilo au he ‘ikai ke ‘osi ia he fo‘i taimi ko eni ‘oku tau toe ai, ka ko e anga pē ia e kole ke ki‘i fulihi pē.

Sea Komiti Kakato: Laumālie lelei pē ‘a e Feitu‘u na. Ko moutolu pē ka u hoko atu au.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ha pē ha me‘a ‘a e tu‘utu‘uni ‘a e Fale ni Sea

Taniela Fusimālohi: Sea na‘a tau tukuhifo ‘a e lipooti ki he Komiti Kakato ke tau talanoa ai, ka ko e me‘a ia ‘uhinga ‘etau tukuhifo ko eni, kapau ‘oku ‘ai he taimi ni pē ‘oku toki ‘ai ‘a efiāfi ange pē ko ‘apongipongi ka ‘e ‘ai pē, he ko e ‘uhinga ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi me‘a ia hē ke fai ki ai ha talanoa mo ha sio.

Sea Komiti Kakato: Mahalo ‘oku sai ke tau ki‘i liliu ‘etau nota e Fale.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Fēfē Sea fakataha pē he poo ni kae ‘oleva kuo tali ‘eku lipooti ka tau lele tautolu ia he ‘ū lipooti ‘a e ngaahi vāhenga.

Sea Komiti Kakato: ‘Io sai pē ia ‘io.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ka tau toki ‘alu hifo ki ai kapau te tau ‘alu hifo he 5:00 ‘auhu sai.

Sea Komiti Kakato: Lelei ‘aupito.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou‘eiki tau foki mu‘a ki he lipooti ‘a e kakai ‘a ē ko ē na‘e fai ‘a e ‘a‘ahi. Ko u pehē 17 te u ‘oatu ho faingamālie ke ke fika ‘uluaki. Tau kamata pē meia 17 ‘o faai mai ai. Me‘a mai 17.

Vātau Hui: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea ‘o e Komiti Kakato tapu pea mo e...

Mo‘ale Finau: Ki‘i fakatonutonu Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Io fakatonutonu.

Mo‘ale Finau: Mālō ‘Eiki Sea ‘oku totonu ‘Eiki Sea ke tau ‘alu pē mu‘a he fakahokohoko ko ē. Ko 17 ia na‘e toki lau pē ‘anenai, toe holomui ‘a ...

<007>

Taimi: 1645-1650

Mō‘ale Finau : ... tuku ia kimui ka mau lele mautolu..

Vātau Hui : ‘E toe faitu‘utu‘uni ia ‘i ho‘o tu‘utu‘uni Sea.

Sea Kōmiti Kakato : ‘Ikai mo me‘a pē moua ki lalo. Sai pē kau ‘ai atu pē au. Fakamālō atu ‘e 12 ‘i ai pē ho‘o mo‘oni ka ko u pehē ‘oange mu‘a kia 17 he na‘a ku muimui folau ai. Na‘e ‘i ai e me‘a ia na‘a ku fakatokanga‘i faingatā‘ia tautautefito ki Niuafo‘ou mo Tafahi. Fu‘u fakavavevave ‘aupito koe‘uhi ka ne me‘a mai ‘aki. Sai pē Feitu‘ú na ia he ‘oku ‘osi mahino te u tokoni atu ki ho‘o fosoa.

Mō‘ale Finau : Fakafeta‘i Sea pe‘i foaki ā taimi Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. 17 me‘a mai.

Lipooti ‘A‘ahi Fale Alea Vāhenga Fili Ongō Niua

Vātau Hui : Mālō Sea pea ko u kole ke u fakamalumu atu he ngaahi tala fakatapu kuo fa‘a aofaki he Fale ‘Eiki ni tapu mo e Kōmiti Kakato ni kae tuku mu‘a ke u fakakakato atu ‘a e lipooti ko ia ‘a e Vāhenga Fili ‘a Niua 17. Ko u tui pē Hou‘eiki Mēmipa kapau te mou me‘a hifo ki he fo‘i ‘ata ko ena ‘oku ‘omai ke mou me‘a ki ai, ko e *cover* ia pē ko e peesi ‘uluaki ia ‘o e Lipooti ko eni. ‘Oku ‘i ai e fa‘u ‘a Molitoni ‘oku pehē Sea: ‘Oku ai si‘a tangi he ‘u fonua kotoa, ki ha taha Mafi ke tokoni. ‘Oku kei fai ai pē ‘a e fakamo‘ulalao ‘Eiki ‘Eiki foki mei he Langi, he ‘oku vaivai ‘a e fai ‘a ho Siasi.

Sea, ko e Tama Pilinisi ena Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili na‘e laumālie lelei ‘o me‘a ‘i he ‘a‘ahi ko eni. Na‘e laumālie ‘a e Tama Pilinisi ke me‘a ke ‘ai hano ‘imisi tā ‘i he uafu. Konga ena ‘oku nofo pē ‘i he loto ‘o e kāinga ko ia mei Tokelau Mama‘o hono ‘atā ena. Pea ko u tui Sea ‘oku toka pē ‘i he loto ‘o e kāinga ko ia ‘o Niuafo‘ou talu mei he 2020 ha‘u ai. Na‘e ‘i ai pē ‘a e fanga ki‘i fakatamaki ka ko e nofo ‘a e fo‘i faingata‘a ko ē pea mo e kāinga ‘oku nau kei nofo pē mo ia a‘u ki he ‘ahó ni. Pea ko ia ai Sea ‘oku ‘uhinga ai ‘a e fakahoha‘a ‘a e motu‘á ni ‘i he Lipooti ko eni ko e koloa‘ia ko ia ‘a e kāingá ‘i he fakakoloa ‘o e folau ko eni ko e koloa ka ko ha koloa.

Fiefia lahi ‘e Sea ‘a e kāinga ‘i he fe’iloaki pea mo e Fakafofonga Nōpele ‘o e Vāhenga Fili Niua 17 ko Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili fuofua taimi eni ke si’i fe’iloaki ai pea mo e kāinga Sea. ‘Ikai ko ia pē Sea na’e laumālie lelei pea mo e Feitu’ú na foki ke ta muimui folau he folau ‘a e Tama Pilinisi pea ‘oku ou tui ko e mata’ikoloa ia ma’a e kāinga, koe’uhi ke mau a’u tonu ke me’a ‘a e Tama Pilinisi ki ai, kae ‘uma’ā ‘a e ‘Eiki Nōpele Sea ‘o e Kōmiti Kakato – Lord Tu’ilakepa pea mo e motu’a ni ki he faingata’a ‘oku lolotonga tofanga ai ‘a e Vahefonua ‘o Niuafo’ou. Ko e ngaahi me’a na’a ku fa’a fakatangi ki ai kimu’a ka ko u tui na’e hoko ko e koto noa pē. Ka ko e ‘ahó ni kuo me’a tonu ki ai ‘a e Tama Pilinisi kae ‘uma’ā ‘a e ‘Eiki Nōpele.

Sea, na’e faingamālie foki heni ke kau atu pea mo e Pule Lahi ko ia ‘o e Pa’anga ko ē ‘a e Fale Alea Nanuma Kafatolu mahalo ko e toki fuofua taimi eni ke ne kau atu ‘i he folau ko eni ki he Tokelau Mama’ó ke ne fai ai ha fakama’ala’ala ‘o e Pa’anga Vāhenga ko ia ‘a e ongo kāinga, pea na’e fu’u tokoni lahi ‘aupito pea fiefia ‘a e kāinga. Na’e fakalele ai mo e fanga ki’i ako, kau lahi ki ai pea mo e ‘Ofisa ..

<008>

Taimi: 1650-1655

Vātau Hui: ... ‘Ofisi Fakavāhenga ‘o e Ongō Niua 17 ki he ngaahi ako ki hono tokoni’i ‘a e founa ke mau ngāue’aki ‘a e Pa’anga Fale Alea.

Fiema’u vivili ‘a Niuafo’ou ke fakalelei’i ke hoko honau taulanga ke a’u ki ‘uta

Ko Niuafo’ou Hou’eiki Mēmipa ‘oku ‘i ai ‘a e kolo lalahi ai ‘e 8. Hangē ko e me’a ‘oku mou mea’i me’apango ‘oku ‘ikai ke ‘asi e tā ko ia heni ‘oku motu kehekehe ‘e ua. Niuafo’ou, Niuatoputapu. Ko Niuafo’ou eni na’e ‘uluaki fai ki ai e ‘a’ahi pea ‘oku ‘i ai e kolo ai ‘e 8. ‘Esia, Kolofo’ou, Sapa’ata, Fata’ulua, Mata’aho, Mu’a, Tongamama’o pea mo Petani.

Pea ‘oku ‘i ai ‘a e kau lesisita fili ai fakakātoa ko e toko 353. ‘Oku na kehekehe pē ‘a e lesisita fili ko ia ‘o Niuafo’ou mei Niuatoputapu. Ko Niuatoputapu ‘oku ‘i ai ‘a e kolo ai ‘e 3 pea mo e motu ‘e 1 ko Tafahi. ‘A ia ko Hihifo, Vaipoa, Falehau pea mo e motu ko Tafahi. ‘Oku ‘i ai ‘a e ni’ihi ‘a e kau lesisita fili ai fakakātoa ko e toko 896 ‘i Niuatoputapu.

Sea na’e ta’imālie ‘a e kāinga ‘i he vahevahe na’e fai ki he pa’anga ko ia ‘a e Fale Alea pē ko e Pa’anga Vāhenga ko ia ki he Ongō Kāinga na’a mau ngāue’aki ‘a e founa vahevahe ko e vahevahe tatau pea mo e vahevahe taau. Vahevahe tatau pea mo e vahevahe taau ‘o fakatatau ki he tokolahi ‘o e kau lesisita fili ‘o e vāhenga ko ia. Tatau pē ‘a Niuafo’ou pea mo Niuatoputapu.

Na’a mau hanga ‘o ‘oange ‘a e, na’e fai e vahevahe ko eni ‘o ‘oange ‘a e pa’anga ‘e 4000 ki he fo’i ‘ulu pē ko e tokotaha lesisita fili mei Tafahi ‘o a’u ki Hihifo mei Petani ‘o a’u ki ‘Esia. Pea ‘osi ko ia pea toki vahevahe taau leva na’e ‘ilonga heni Sea ‘a e ‘ilonga hangē ‘e ngali fu’u lahi ange ‘a e vahevahe ki Niuatoputapu pea na’e toe fai pē ‘a e tu’utu’uni ‘a e motu’a ni ke ki’i fakalelei’i kae fakakakato ke tuku ‘o ‘i ai pē ‘a e ki’i pa’anga talifaki.

Sea, ko e founa na’e ngāue’aki ‘i he ‘a’ahi ko eni Sea ‘oku ‘i ai e lea na’e fakatalutalu ‘aki he taimi na’a tau ‘i ai ‘i he Funga Vailahi fa’a me’a ‘aki he kāinga pea na’a nau me’a ‘aki pea hangē pē ko e Fakafofonga Pule’anga ko e ki’i lea ‘oku pehe ni “Tuku pē ā ke mau nofo faingata’a’ia pehē pē mautolu” Ko e lea hono uá “ Ka hongē vaka ‘oua ‘e kai ‘aki ho’o ‘ilo pē ko e ifó kai pē me’a ‘oku ma’ú.” Sea ‘oku ou tui ko e ngaahi lea eni ‘oku ongo pea mahalo na’a ke me’a ‘aki pē fuofua taimi eni ke ke ‘a’ahi ai ‘i he ‘A’ahi Fale Alea ko eni.

‘I he peesi 7 ‘oku ou tui ‘oku fakamā’opo’opo kātoa e ngaahi fiema’u ‘a e kāinga ko ē ‘o Niuafu’ou kapau te mou me’a hifo ki ai mei ‘Esia pē ‘o a’u ki Petani pea a’u ki he fakataha ko ia ‘a e Fakafongā Pule’anga pea mo e kau ‘Ulu’i Potungāue, Pule Fakavahe pea mo e kau ‘Ofisakolo me’a pē eni ‘e taha na’a nau tangi ki ai ke hoko mu’a honau taulanga, kae lava ke fakakakato ‘a ‘emau ngaahi fiema’u kae lava ke hoko atu ‘a e ngaahi fakalalakala ke a’u ki Niuafu’ou.

<009>

Taimi: 1655 – 1700

Vātau Hui: ... Sea ko u tui ko e le’o ē pea mo e tangi ‘oku fai meí he até. ‘Eiki Palēmia, Tokoni Palēmia kae ‘uma’ā e Houe’iki Pule’anga, Houe’iki Kapineti kae ‘uma’ā e Fale Alea. Ko e talu eni e toka ‘a e motu e uafu ko ení meí he 2020. Na’e toe hoko mai pē ngaahi fakatamaki, langa honau uafu. Kae si’i tokoto pe kafó, ‘oku sai pē ‘a e mu’a uafú, ha’u ai. Ko e me’a ‘oku nau tangi ki ai ko e motu ko ē ‘a e uafú ke hoko ki ‘uta. ‘Ikai ke toe lava ha me’alele, ka tau atu e vaká ‘e fakahifo ‘i mu’a uafu. Pea kia tangata mei ai ‘o ō mai ‘o toe fakahifo hē, te te hifo ki lalo, hoko atu ai, toe kia mei ai ki ‘olunga.

Ko u tui Sea ‘oku ongo tatau pe eni ki hotau ngaahi lotó koe’uhí he ‘oku ongo he ko e lea, ko e tangi meí he faingata’a’ia. Sea ‘oku ‘amanaki ke fakahoko e faka’ali’ali ngoué ‘i he ta’ú ni. ‘Oku ‘ikai ke mau ‘ilo pe ‘e fēfē’i e uafu ko ení kapau ‘e ‘ilo angé ‘oku ‘ave ha me’alele ha me’alele ‘a e hā’elé. Ko u tui ko e ngāue eni ‘e mātū’aki mahu’inga ‘aupito, ‘aupito ke tokoni ki he faka’ali’ali ngoué ‘o e ta’u ko ení ‘oku fakahoko ‘i Siulai.

Ngaahi fiema’u vivili kehe vahefonua Niuafu’ou

Ko e fika 1.2 Sea fekau’aki pea mo e fetu’utaki telefoní. Kolo pe ‘e 3 ‘oku ‘inasi ‘i he netiueká. ‘Esia, kolomu’á ia, Kolofo’ou, Sapa’ata ko e toenga e kolo ‘e 5 ko ē mo’oni e lea ko ē ‘a e motu’a mei Funga Vailahí, kai loa, kala ‘iloa. Ko e pongipongí, taimi ko ē ‘oku ‘omi ai fānau akó ki he akó. ‘Oku nau si’i heka mai ai, ō mai ke ma’u ke nau tā mai ki he ngaahi fāmilí. Tā mai ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi fekau, ma’u ha ongoongo meí he ngaahi fāmilí ‘i Tongá ni kae ‘uma’ā e ngaahi fonua mulí.

Ko ‘enau fakatangí, me’a ní he ‘ikai lava ke ‘oange ha fu’u pou ‘e 2 nai ki he 3 ke lava ke nau fehā’aki ke a’u ki Petani, ko e kolo taupotu tahá ia. Toe fakaloloma ange Sea kapau ‘e ‘ilo angé ko ‘enau ha’u ko ē ki he Taulanga Futú ‘oku ‘ikai ke a’u mai e netiueka ia ki ai. Peá ka mole ha fakamoimoi pe ko e hā ha koloa ‘oku ‘oatu. ‘E kala toe fanongo he taha ia, ko e toe foki ki ‘uta ki kolo ke ‘alu ke ma’u mei ai, ke tā mai ko e hā e me’a na’e ‘oangé. Sea, ‘oku tupunga ‘emau faingata’a’ia ko ení Sea meí he te’eki ke a’u ange ‘a e ngaahi tokoni ko ‘ení. Pea ko u tui na’á ke me’a tonu pe ki ai pea mo e Tama Pilinisí.

Halapule’anga mo e ako

Ko e hala pule’angá na’e kole kotoa pe ia pea mo Niuafu’ou ki ai. Ke fakalelei’i mo tanu honau hala pule’angá. Ko e akó Sea, kātoa e ngaahi kolo ko ē ‘i Niuafu’ou na’a nau kole kātoa fekau’aki pea mo e Ako Mā’olunga ko ia ‘o Niuafu’ou. Fakafeta’i na’e loto tō ‘Eiki Sea ‘o e Kōmiti Kakatō ...

<010>

Taimi: 1700-1705

Vātau Hui: ... ke foaki ‘a e pa’anga ‘e 10000 mo e *laptop* ‘e 22 ke tokoni ki he ako ‘a e fānaú, mo e tangikē filita vai ‘e ua taki lita ‘e 10000.

Sea ‘oku ou tui pē ‘oku ‘i ai e ki’i fakatātā hena ko e ki’i fakatātā ko iá ko e fakatātā ia ‘o e si’i nofo tēniti ‘a e fānaú ako ko ia ‘o Niuafu’ou. Kapau te mou me’a hifo pē ki ai he peesi 14 na’e hā ai e maama pe na’e vela ‘a e holo ko eni e ‘apiakó pea ko e tu’unga totonu ena ‘oku a’u ki ai ‘a e fānaú. Ko e ki’i tēniti ‘oku nau *assembly* ki ai. Ko e ki’i tēniti ‘oku fai ai e akó. Fakafeta’i he na’a ku fanongo ‘aneafi, tō mai e koloa mei he ‘Eiki Palēmiá ‘e hanga ‘e he sōtiá ‘o fai e langa ko eni pea u pehē ‘aneafi Sea, ‘alu ‘alu ‘i Mala ‘o ‘alu tau ki Monū, ‘eku fiefia noa ai pē ai. Ka ko e faka’amú ko e vave tahá ko e sai tahá ia.

Kole toketā nifo ki he tu’unga mo’uilelei e kāinga

Sea na’e ‘i ai pea mo e kole na’e fai mei Sapa’ata pea mo Fata’ulua koe’uhí ke ‘i ai ha toketā nifo. Sea ko e nofo ‘a e ki’i kaingá ‘oku nau nofo pē ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha toketā nifo ia. ‘Oku ‘i heni kotoa ‘a e kau toketā nifó ia. Ko e me’a mamahi ‘a e taimi ko ē ‘oku langa ai e nifó Sea. Ka ‘oku mau kole, kole e kaingá heni ‘e ‘i ai nai ha faingamālie mei he Potungāue Mo’uí ke ‘ave ha toketā nifo, nofo pē ā ha fo’i mahina ‘e tolu pea fetongi. ‘Alu atu he kuata ko ē ko hono ‘uhingá pē ko e tu’unga mo’ui lelei ‘a e kaingá.

Sea ‘oku ‘i ai pea mo e kole mei he kaingá koe’uhí ko ha ki’i me’alele ke fetukutuku’aki ‘a e fānaú mei Pētani he taimi ko ē ‘oku ‘uho’uha aí, ‘oku nau si’i viviku pē he ko e ki’i veeni ‘ikai ‘i ai hano fale. Pea ko ‘enau kolé na’a ‘i ai ha ki’i veeni fakaminipasi nai pe ko ha ki’i pasi ke lava ke nau malu ai Sea ‘i he la’ā pea mo e ‘uha ke fai ai e fetukutuku Sea.

Talanoa kole pē he me’a tatau, ‘oku ‘i ai e pou letiō ‘oku fokotu’u ‘i Tongamama’o, na’a lava ke fakapipiki ai ‘a e ngaahi naunau faka’ilekitulōnika ko ia ‘a e *TCC* ka nau lava ‘o ngaue’aki, hei’ilo na’a ‘ilo angé kuo nau lava ‘o fetu’utaki mai ai ki Tonga ‘eiki ni pea mo honau ngaahi fāmilí.

Tokanga ki he tu’unga hiki totongi koloa & ngaahi fiema’u vivili kehe pe

Sea ko e fakataha ko ia ‘i ‘Esia pea mo Kolofo’ou na’a nau kole ai ki he ‘Ofisi ‘o e Pule Fe’ungá koe’uhí ko e totongi ‘o e koloá. Ko ‘enau kolé ke ‘ai pē mu’a mo lava ange ha ‘ofisa mei Tongá ni ke ki’i a’u ange ke vakai’i ‘a e tu’unga ko ia ‘o e koloá he ‘oku ‘alu ia ‘o a’u ‘o meimei toe liunga ua pē totongi ia ‘i he ‘ū falekoloá ‘i hono totongi fakamoveteveté. ...

<002>

Taimi: 1705-1710

Vātau Hui: Na’a ku tā ‘aneafi Sea ‘o ‘eke ki he ‘Ofisi Vāhenga ko ē ‘i Niuafu’ou pea ne fakahoko mai na’e pa’anga ‘a e 100 ‘a e puha moa ia ‘ia nautolu. Pea kuo holo hifo ‘o 95, pea holo hifo eni ‘o 90. Sea ‘oku ou tui ko e ngaahi feliliuaki ko ia, na’e fai ‘a e fema’a’aki pē ki ai ka ko e tūkunga ia ‘oku mau a’u mautolu ki ai Sea. Pea mahalo na’a ke me’a tonu pē ki ai.

Na’e ‘i ai pea mo ‘enau toe kole ‘e taha Sea koe’uhí ke ‘oange ha Toketā hoko, koe’uhi ke fakahoko fatongia mai mei he kāinga ko ia mei Funga Vailahi. Na’e ‘i ai mo ‘enau fokotu’u ‘e taha Sea na’e fakaloloma ‘aupito mahalo na’a ke me’a pē ki ai ‘i he ‘aho na’a tau tau atu ai ko e fa’a ‘omai ‘e he kau pāsese mei Niuafu’ou pea fakahifo ia ‘i Vava’u. ‘Omi mei Niuafu’ou, fakahifo ‘i Vava’u, fakaheka ‘a e kakai ia ‘o Vava’u ‘o ha’u kae si’i tukuange kinautolu ke nau li’ekina ai. Ko ‘enau kolé ka ‘oku ‘omai ha pāsese mu’a mei Niua tukuange pē mu’a ke nau a’u mai ki Tonga ni, ko e vaka pē ia ‘e taha ‘oku folau ‘oku puna ki ai tu’o 2 ‘i he uike, ‘oku folau tu’o, ‘osi ‘a e uike ‘e 2 pea toki folau pea toki puna ‘a e vakapuna ki Niua.

Na'e toe kole 'a e 'ofisa ko ia' o e mala'evakapuna ke 'oange mu'a ha 'Ofisa 'o e Lulutai ki Niuafou 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha ngāue ia 'i he kautaha ai ke ne fai 'ene ngāue ko ia 'i motu, mālō mo e tokotaha ko ia 'oku ngāue ia 'i ai pē, ka ko e ngāue ia 'i he mala'evakapuna, te'eki ai ha 'ofisa ngāue 'a e Lulutai. Pea kapau na'e pehē kae 'oange pē 'a e vahe ke ma'u 'e he ki'i kaunanga ko eni. 'Oku ne fai pē 'a e ngāue ko eni 'i he'ene loto lelei ki ai.

Sea na'e fakahoha'a heni 'a e Fisi, ko e ki'i fefine faiako ko e Fisi, na'e kole ke 'alu 'o ngāue 'i he Potungāue Ako 'i Niuafou faiako *kindergarten*, ko 'ene kole 'oku te'eki ke ma'u 'ene vahe, na'e fakaloloma kia kimautolu pea 'oku ou tui na'e mea'i pē 'e he Sea 'o e Komiti Kakato si'i tangi na'e fai 'e he Fisi ko eni. Koe'uhi ko 'ene 'ofa 'i he ki'i fānau ko ia, 'o e Funga Vailahi.

Ko e maama sola Sea, talu eni 'ene mate 'a maama sola ia ko e ta'u 'aki eni ia 'e 2 mo e tāngulu 'a e ngaahi maama sola kotoa he maama hala, pea 'oku ou tui Sea, ko e 'aonga e fetu'utaki pea mo e fononga holo 'i he faitu'u tokatāmaki ke 'i ai pē e maama, (*'ikai ha ongo he ngaahi lau sekoni*) 'a e Fakafofonga Pule'anga, na'a nau kei kau pē 'i he taukave'i homau taulanga, na'a nau toe fokotu'u foki ke fokotu'u mu'a ha kau ngāue tu'uma'u ke *staff* mei Tokelau Mama'o ke ngāue 'i he *MOI*, ko e tokolahi taha 'ia kinautolu 'oku nau kei ngāue leipa pē, ki'i tokosi'i pē 'oku nau ngāue tu'uma'u pē 'oku hoko ko e kau staff. Ko 'enau kole 'oange ā mu'a ha ki'i faingamālie ma'a nautolu ke nau a'u hake 'o *staff* he potungāue 'oku nau 'i ai.

Ko e mala'e ...

<005>

Taimi: 1710-1715

Vātau Hui: ...vakapuna, 'oku 'i ai e mīsini palau, kapau te mou me'a hifo ki he tā ko ena he peesi 15 ko e mīsini palau ena 'i Niuafou ena hangē ha fu'u tangikē tau, 'ohovale pē 'oku lele, feinga'i 'e toki... 'ikai ke u 'ilo 'e au pe te u fakalea fēfē 'a e fu'u mīsini ko ena. Ka ko u tui 'oku 'omi e tā ko ena ke mou me'atonu ki ai mo e faka'amu na'a 'i ai ha mīsini 'e tokoni ki he mala'e vakapuna koe'uhí ki hono kosi ko e teuteu ke tō atu ko ia 'a e vakapuna.

Ko e kole ko ē mei he Potungāue Ako na'a nau toe kole ke 'oange ha'anau me'alele *shuttle* ko u tui me'a eni 'a e Minisitā Ako 'ikai ke ne me'a heni 'e tokoni mo eni ki he fetukutuku 'o e fānau ako 'i he taimi ko ē 'oku 'uho'uha ai 'oku toki lele pē me'alele ko e ki'i me'alele *double cap* 'oku ngāue'aki fetukutuku mai kinautolu.

'Oku 'i ai mo e kole Sea koe'uhí ko e faiako ko e ki'i 'apiako ko ia ko Tongamama'o 'i Niuafou 'osi tuku 'aupito e ako ia Sea, tāpuni e faleako 'ikai ke toe 'i ai ha... 'oku 'ikai ke 'i ai ha faiako ia ke faiako ai, 'omi kotoa kinautolu he pongipongi 'o nau heka fakataha mai mo kinautolu 'oku ako he kolisi omi pē 'o ako fakataha 'i 'Alele nau toki foki pē he efiāfi.

Sea na'e lava he taimi ko ē 'o 'ave kau faiako ha e me'a 'oku 'ikai ke lava ai he 'aho ni ke 'ave ha faiako ke nofoma'u ai pea tokoni ke ako'i 'a e ki'i fānau ko ia 'i he lautohi pule'anga. 'Oku te'eki ke 'i ai ha faiako ia pea tu'utu'uni leva he 'ofisa ako ai ke nau ha'u katoa pē 'o ako fakataha 'i 'Alele.

Sea ko e Potungāue Ngoue na'a nau faka'amu ke 'ai mu'a ha 'ā puaka mo ha 'ā moa pālangi faka'amu ke 'oange mo ha fanga moa 'oange mo ha fanga puaka pālangi koe'uhí 'oku toe lalahi vave ange pea toe vave ange 'ene tupu koe'uhí kae tufa ki he kakai, kole mo ha ki'i filita vai ke fu'ifu'i'aki 'a e ngaahi lulunga vesitapolo 'oku fa'a ngāue'aki ke tufotufa ke ma'u mo'ui ai 'a e kakai.

Sea ko u tui ko e kole eni 'e taha mei he Potungāue Mo'ui 'oange mu'a ha'anau 'aisi mate 'oange pē 'o tau ai he 'e 'aonga ki he fakatolonga 'o ha pekia. Pea 'oku ou tui 'e tokoni mai 'a e Potungāue Mo'ui ki he kole ko 'eni.

Sea ko e kole ko ia 'a Niuafou'ou ki he kautaha sola ke tokoni ange mu'a he 'oku lahi ange sola ko ē 'oku maumau pea 'e fu'u mātu'aki tokoni 'aupito 'o kapau 'e fai ange ha tokoni ki he kāinga.

Ko e kotoa e 'ūuni lipooti na'a ku 'oatu ko ē ko e ngaahi faingata'a'ia ia 'oku tofanga ai 'a e kāinga ko ia 'o e Funga Vailahi ko Niuafou'ou.

Ngaahi fiema'u vivili 'a Niuatoputapu

Sea te u 'oatu mo e lipooti ko ia mei Niuatoputapu. Na'a na lipooti kehekehe pē tau e folau ko eni ki Niuatoputapu pea kamata'aki 'a e fakataha 'i he 'Ofisi 'o e Fakafofonga Pule'anga fakataha ki ai 'a e kau 'ofisakolo, pule fakavahe mo e kau 'ulu'i potungāue pea na'e 'ohake ai 'a e ngaahi fiema'u....

<007>

Taimi: 1715-1720

Vātau Hui : ... mahu'inga 'aupito ko hono 'uhinga he 'oku fa'a felāve'i pea mo e 'u vaivai'anga mo e fiema'u vivili 'oku tofanga ai 'a e kāinga.

Ko e ngaahi me'a mahu'inga eni ne feinga ke fakamahino'i ki he kāinga 'o e Vāhenga Fili 'i he 'A'ahi na'e fakahoko. Ko e feinga ke vahevahe 'a e tokoni faka-Fale Alea ki hono Vāhenga Fili. Fakafeta'i he na'e tokoni lahi 'a e 'Ofisa Pule ko ia 'o e Pa'anga 'a e Fale Alea ki hono vahevahe 'o e patiseti ko ia 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'oku vahe'i ma'a Niua 17. Na'e mahino mei heni 'Eiki Sea 'a e mahu'inga'ia ke ngāue'aki 'a e ongo mafu 'o e Temokalati 'a hono vahevahe 'o e sēniti fakavāhengá koe'uhi ke vahevahe tatau pea mo vahevahe taau ke 'inasi e kolo kotoa pē 'i he fa'ahinga vahevahe fakatatau ki he tokolahi 'o 'enau lesisita fili. Ne toki mahino heni ki he kāinga 'a e fiema'u pea mo e mahu'inga ke 'ave 'a e to'utupu ke o 'o lesisita koe'uhi ke kau 'i hono lau he taimi ko ia 'oku fai ai 'a e vahevahe taau.

Sea ko e Vahefonua Niuatoputapu ko 'enau ma'u'anga mo'ui pē 'oku takimu'a pē ai 'a e lālanga 'a e kakai fefine. Ko e ngoue 'ikai siva'u ia, ka ko e toutai pē pea mo e lālanga 'o e la'i lou'akau tukukehe 'a e ngaahi ki'i sēniti mei he ngaahi fāmili 'i muli. Pea 'oku ou tui 'oku totonu ko e feitu'u eni ke fai 'a hono fakalalakaka'i he 'oku 'ikai ke fai ai ha ngaahi langa fakalalakaka tu'uloa. Neongo 'oku lahi ai 'a e ngaahi mātanga faka-Takimamata ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha Takimamatá ko e makatu'unga ia ko e 'ikai taau 'a e uafu. Ko e tō'anga ko ia 'o e vakapuna 'oku kei musie pē. Ko e ngaahi halanga fakalalakaka eni te ne lava ke ne hanga 'o to'o atu 'a e faingatā'ia ko ia 'oku tofanga ai 'a e kāinga mei motu.

Sea ko e kolo lalahi ko e kolo ko eni 'e 3 pea mo e motu ko eni ko Tafahi na'a mau toe fai pē mo e vahevahe tatau 'o e pa'anga 'i he vahevahe taau mo e vahevahe tatau 'i he vahevahe tatau mo e vahevahe taau. Sea na'a nau 'omi pea mo e kole koe'uhi ko e vaka ko ia 'a e kāinga pē 'o e Ongō Niua ko e *MV* Kelesi ke fakaa'u atu honau le'o ke ki'i tukutukuhifo e totongi na'a nau pehē pē 'oku ki'i mamafa. Sea, ka ko e 'ai ke toe fēfē. Sea, na'a mau ta'imālie heni he ako na'e fai ki he kāinga. Ko e ngaahi ta'u mai ko ē na'e 'ave pē pa'anga 'ikai ke fu'u mahino hono ngāue'aki, ka na'e ma'u faingamālie ke fai 'a e fanga ki'i ako ki he anga hono ngāue'aki ko ia 'o e kole 'o e ngaahi poloseki, 'omi mo e miniti 'ai pea mo hono ngaahi founa ke ngāue'aki ai. Sea, na'e kole 'a Tafahi na'a ke me'a pē ki ai he taimi na'a tau 'a'ahi ai ki Tafahí 'oku 'i ai 'a e la'itā mahalo 'oku 'asi heni ko e toho vaka peesi 21...

<008>

Taimi: 1720-1725

Vātau Hui: ... na'a ke me'a pē ki ai Sea 'etau folau atu 'oku 'ikai ke 'i ai ha ki' i kāinga ia ai ke tali tautolu. Ko e Pule Fakavahe eni, 'Ofisakolo ko e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato he faha' i 'e taha mo au pea mo e ongoua tangata na'a mau 'alu ko e feinga ke toho ki 'uta ko e me'a faingata' a he na'a ke me'a tonu pē ki ai. Nau kole na'a lava ma'u ha me'angāue fakaeonopooni ange ke toho 'aki e vaka 'i he taimi ko ia 'oku tokosi' i ai he tau atu ai 'oku 'ikai ke lava 'o 'o toho e vaka.

Na'a nau toe fokotu'u heni ke kau mu'a pea mo ha ki' i pou telefoni ke tokoni ki he 'enau fetu'utaki 'i Tafahi 'oku nau nofo nautolu 'o hanga ki Ha'amoā kae hanga mai 'a e ngaahi

ngoue ia ki Niuā pea kau ako te nau toki hifo ki tahi ke toki lava ha ki' i fetu'utaki ai. Ko si' enau nofo noa ai pē hē 'o 'ikai 'ilo ko e hā e me'a 'e hoko ka 'iloangé 'oku ai ha fakatamaki 'e hoko ki he ki' i kāinga ko eni. Pea nau kole 'Eiki Minisitā *MOI* kei manatu lelei pē 'a e motu'a ni ki he taimi ko ia Hu'akavameiliku he taimi na'e Minisitā ai ki he Ngaahi Ngāue Lalahi na'e ngaahi e sitepu na'e fokotu'u mo hono pamu 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha pamu ia he taimi ni he 'oku tokoni ia ke te piki ai 'o kaka 'i he fo' i sitepu 'e 164 ki 'olunga ko ē ki he koló.

Pea ko 'emau kole na'a ai ha faingamālie ha momo 'i ho'omou potungāue ke ai ha pamu ke fokotu'u ke tokoni ki he hake ko ia 'i he sitepu ko u tui na'e me'a pē 'a e Tu'ilakepa ki ai pea mo e kau folau na'a mau folau atu ki a' i ki he tu'unga na'e 'i a' i.

Sea ko e kole 'e taha na'e fakahoko ma' i koe'uhí ko e tu'unga ko ia 'o e Taulanga Pasivūlangi na'a nau fiema'u pea mo e kole ke toe tata mu'a mau toe kole pē heni ki he 'Eiki Minisitā ko e taimi ko ē 'oku mamaha ai e tahí pea kuo toka e Kelesi ia he 'oku tau fakalavalava ia he uafú 'o 'ikai hangē ko ē ko e tau 'a e 'Otuanga' ofa ke lī mai e taumu'a ki uafu.

Pea ko 'enau kole na'a lava mu'a ke tata 'a e ki' i uafu pea fokotu'u ha ngaahi fu'u pou koe'uhí ke tau ki ai 'a e taula mui pē ko e ngaahi maea ko ē 'i mui 'i he 'oku ha' i mei he vaka. Mau toe kole atu pē 'Eiki Minisitā *MOI* fakamolemole pē 'a e Feitu'u na ko e fakatangitangi 'oku fai mei he Kāinga mei Tokelau Mama'o.

Sea, ko e ma'u'anga mo'ui 'a e ki' i kāinga ko eni mei he 'enau ngoue ka koe'uhí ko e 'oku 'āfonua 'a Hihifo, Vaipoa, Falehau na'e kole ai e ki' i kāinga 'o Falehau mahino 'oku tu'u tata pē pea mo Vaipoa mo Hihifo ke fakalelei' i mu'a honau 'āfonua 'uhí ko e hū 'a e fanga puaka. Pea ko e matapā hū ko ia ki loto 'oku pamu 'o laku ki he ki' i matapā.

Sea ko e ngaahi tu'unga eni 'oku a'u ki ai 'a e fiema'u vivili 'a e kāinga ko ia 'o Niuatoputapu. Na'e lava pea mo e 'a'ahi atu ki he ngaahi potungāue Sea ko e taha e kole 'a e Fale Pa'anga 'oku 'ikai malu e 'ofisi. 'Ikai ...

<009>

Taimi: 1725 – 1730

Vātau Hui: ... tu'u he tu'unga malu e 'ofisi he 'oku 'i ai e seifi. 'E faifa' i pea ha'u ha taha 'o kaiha'asi pē 'a e seifi fakataha mo e ki' i tangata le'ó. Ko 'enau kolé ke toe 'ai mu'a ha 'ā 'oku malu ange pea mahino 'e malu 'i loto 'a e seifi ko ia 'oku 'i ai e pa'anga ko ia 'a e fonuá.

Na'e kole he 'Ofisi ko ia 'o e Fakafofonga Pule'angá ha mīsini 'uhila *generator* ki he 'ofisi ke toe lahi ange koe'uhi ke lava 'o fakakakato'aki e ngaahi ngāue ko ia 'a e Pule'angá he 'ofisi.

Na'a nau toe kole heni koe'uhí ko e TA ko ia 'a e 'Ofisa Kolo ko ē 'oku fa'a folau mei Tafahi ki he'enua ngaahi fakataha fakamāhiná ke 'ai mu'a 'ai ha'ane ki'i TA, mo e ki'i vaka ko ē 'e folau hake ai.

'Oku 'i ai mo e Kalake lau 'aho heni Sea he 'Ofisi Fakafofonga Pule'angá, 'oku nau kole mai heni. Ka lava ha faingamālie ke 'oange ha'ane faingamālie ke ngāue tu'uma'u ā Sea. Ko e Potungāue Mo'uí ko 'enua misini generator, ko e mīsini mālohi pea toe lahi ange. 'Oku 'ikai ke lava, ko e mīsini ko ení 'okú ne lava lelei 'o fakalato 'enua ngaahi fiema'ú ki he ngāué. Ko e maama 'uhila ka 'oku tamate'i pē ia he 11 po'ulí pea 'oku fakapo'uli leva e toenga 'o pō ko iá. Ko e neesi ko ē 'oku ngāué ko 'ene ki'i kasa pe 'oku huluhulu holo'akí ki he kau mahakí.

Ko 'enua fakamatalá 'o pehē 'oku hanga 'e he mīsini ko ení ia 'o lele'i meimei talamu tisoló ia 'e 7 'i he māhina ki he 9. Ko 'enua faka'amú na'a 'i ai ha ki'i mīsini generator pē 'e toe ki'i holo hifo ai ke ne hoko atu ā meí he 11 ki he 'aho.

Na'a nau kole heni ke 'i ai ha 'aisi lahi koe'uhí ke fe'unga pea mo hono fakamokomoko e ngaahi 'ota ko ia 'o e faito'ó. Fa'a 'ota fakafuofua pē 'o fakatatau ki he ki'i 'aisi 'oku nau tuku fakamokomoko ai 'a e ngaahi faito'ó. Peá ka 'ilo angé 'oku tuku vakā, mo'oni e lea 'a e finemotu'a mei motú, ko te poho ē, ko te poho ē.

'Oku 'i ai pe mo e kau ngāue lau 'aho 'i he Potungāue Mo'uí. Ta'u eni 'e 7 – 8 mo si'enua kei ngāue lau 'aho pē. Ko u tui pē Sea, faka'amu pe ke fakatokanga'i koe'uhí ko e ngaahi tangi eni 'oku fai meí he Vahe Fonuá.

Ko e Potungāue Akó 'oku lahi e matemate ko ia 'a e netiueka pea palopalema ai 'a e ngaahi fekumi fakaako ko ia 'a e fānaú. Ngaahi ngāue lalahí nau faka'amu koe'uhí ko ha me'a ngāue ki he hala pule'angá. Fu'u fiema'u ha me'a ngāue lelei ki hono fakalelei'i 'o e hala pule'angá. Na'a nau ki'i tokoni hono ngaahi 'o e hala pule'angá 'o monomono'aki 'a e valitā, ki'i talamu valitā na'e 'i ai.

'Eiki Minisitā, mau kole atu ka 'oku kei toe mu'a ha ki'i talamu valitā. 'Oku 'alu e kelesi 'apongipongi na'a lava ke tuku atu koe'uhí ke nau si'i hoko atu'aki 'enua ki'i ngāué.

Ko e kole meí he MEIDECC, ko e Va'a ko ia MEIDECC ai koe'uhí ko e ki'i me'alele 'oku 'i aí. Me'alele faka'ofu'ofa ia na'e ngāue'aki 'e he 'Eiki Sea e Kōmiti Kakató ke tuku ai pē ā 'i Niua 'a e ki'i me'alelé he ko hono 'uhingá 'oku 'aonga, lolotonga ngāue'aki 'e he ki'i motu'a 'oku fakahoko fatongia mei aí. He 'oku teuteu ia ke fakafoki mai ki Nuku'alofá ni, ko e anga ia 'o e kole 'a e ki'i motu'a ko eni 'oku fakahoko fatongiá ke tuku ai pē mu'a e ki'i me'alelé ke nau hanga ke tokoni ki he ngaahi ngāue pea mo e ngaahi kau folau 'a e Pule'angá 'oku nau folau angé.

Potungāue Polísí, Sea ko e tu'o fiha eni 'emau folau ki ai mo 'eku fakatangi pe he me'a ko ení koe'uhí ko e Pilīsoné. 'Oku 'ikai ha Pilīsoné ia ...

<010>

Taimi: 1730-1735

Vātau Hui: ... ke malu ai 'a e kau faihia ko ia 'i motú. Ko e 'eke atu ko ē he pilīsoné ko e ngaahi fu'u 'akau 'oku tu'u ko e fu'u fau ko e fu'u tavahi 'oku fa'a 'ave 'o loka'i ai nautolu pea kai ai pē nautolu 'e he namú ai hūfanga he fakatapú pea a'u pē ki he pongipongi 'oku nau 'osi poto 'aupito nautolu he konā. Ka 'oku nau kole pē ke 'oange mu'a ke 'ai pē 'o langa ha ki'i pilīsoné. 'Oku 'i ai e 'api 'a e Pule'angá 'oku 'osi ma'u pē 'i Niuatopotapu na'a lava 'o langa ki ai koe'uhí 'oku kau fakataha ia pea mo e me'a na'e hoha'a ki ai 'a e Fakafofonga

Pule'anga ko ia 'o e Vahefonua Niuatoputapú na'a lava 'o langa ā ha 'api 'a e Pule'angá ke nau fakataha kátoa ki ai 'i he tu'u'anga ko ia ofi ki falemahakí.

Kautaha Fetu'utaki ko ia 'a Tongá, 'oku nau kei fiema'u pē 'a e pou telefoni ke tu'u ki Falehau. Koe'uhí pē ke lava mo e kolo ko ení ke nau ngāue lelei 'aki he ka 'ikai te nau ha'u ki uafu kae toki ma'u lelei 'a e netiuoká aí. Na'e toe kole heni 'e he Potungāue Ngoué ha konga kelekele hoko mai 'i he 'api ko ia e potungāué, fiema'u e ki'i kelekele ko iá ke hoko atu ki ai 'enau ngoué. Sea ko eni 'a e ngaahi fiema'u kuo 'omi 'e he kakai ko ia 'o e ongo vahefonuá, ko e taumu'a 'o e lipooti ni ko e kakaí pē, ngāue kotoa pē fakamu'omu'a pē kakaí.

Ko hono fakakātoá na'e hā mai heni 'a e fiefia e kainga ko ia 'o e vahengá koe'uhí ko e 'a'ahi fakakoloa na'a mau 'i ai 'o taki atu ai 'a e Tama Pilinisi 'i he vahefonua Niuafó'ou pea pehē ki he Vahefonua Niuatoputapú ko Lord Tu'ilakepa ka ko e 'Eiki Sea ia 'o e Komiti Kakató. 'I he a'u tonu ki he ngaahi feitu'u matū'aki vivili 'aupito ke fai ha ngāue ki ai hangē ko e uafu 'o Niuafó'ou. He 'ikai lava ha langa fakalalakaka kae 'oua kuo lava 'a e uafú hono fakalelei'i. 'Oku hā mai 'a e toe faka, 'a e felāve'i ai pē 'a e ngaahi fiema'u vivili pea he 'ikai lelei 'a e tu'unga faka'ekonómika 'a e ngaahi fāmilí. Fiema'u foki ke ako'i 'a e fānaú ke tupulaki ai e me'a kotoa pē faka'ekonómika mo fakasōsiale foki.

'Oku kei palopalema pē foki 'a e fefononga'akí 'i he ongo motu ni kae fiema'u ke fakalelei'i. 'I he'ene pehē 'oku fokotu'u atu Sea tau tali mu'a e lipooti ni pea ke hoko atu e Pule'angá ha ngāue ki hano fakahoko ngaahi fiema'u 'a e Vahenga Fili Niua 17, hangē ko ia ko e uafu 'o Niuafó'ou. Sea ko e kotoa ia 'o e lipooti mei he ongo vahefonua mama'o taha mo li'ekina taha 'i he tu'u fakasiokalafi ko ia 'a Tongá. Ko ia pē Sea mālō e ma'u faingamālie.

Sea Komiti Kakato: Fakamālō atu ki he Fakafofongá 17 pea 'oku fakamālō atu kau Fakafofonga homou fie fanongo kae tautautefito ki he Pule'angá fekau'aki pea mo e palopalema ko ení. Na'a ku muimui foki 'i he folau ko ení 'o hangē ko e lipooti ko ia 'a e Fakafofongá. 'Ikai ke u fa'a lava 'o fakamatala 'a 'eku sio mo 'eku a'usia he ki'i uike 'e 2 pe uike 'e 1 'a 'eku feohi mo e kakai mo 'enau faingata'a'ia. Na'a mau feinga pē ke fakalelu pē e tu'unga 'oku 'i ai ka ko e kolé ē mei he Fakafofonga ke tali.

Hou'eiki Pule'anga mou hoko atu ā e ngāué. Fai e kole ki he, ko e me'a mālie ho'o me'a mai Fakafofonga ki he toketā nifó, ta ko ē 'oku te'eki ke me'a e Minisitā Mo'uí 'oku 'i ai e fale nofo'anga lelei 'i Niuafó'ou. Na'a ne me'a mai kimu'a pea folau, toki me'a atu e Palēmiá 'o fakamo'oni'i ki ai 'io 'oku 'i ai e nofo'anga ke 'ave ha toketā nifo ki Niuafó'ou pea ko u fakamālō ai. Ko u fakamālō ki he 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō na'e fai 'a e kole ki ai koe'uhí ko e tu'unga ko ē 'oku 'i ai ko ē uafú ko e fakahifo ki vaka, vaka ki he fo'i konga la'isima, la'isima ki lalo pea toki 'alu ai ki 'olunga. 'Ikai ke fa'a lava ke fakamatala'i pea 'oku fiema'u ha misini palau mo ha fu'u *trailer* pea 'oku tali he tafa'aki e Hou'eiki Nōpele ...

<002>

Taimi: 1735-1740

Sea Komiti Kakato: ... ke nau fakapa'anga e me'a ko eni ke tokoni ki Niuafó'ou. Lahi 'aupito 'aupito 'a e ngaahi me'a heni Fakafofonga tokoni atu ki he Feitu'u na, pea 'oku 'ikai ke u fa'a lava 'o fakamatala te mātā e fofonga 'o e kakai, faka'ofa 'aupito 'aupito, tau fiema'u ke tau tokoni'i he vave taha, mahalo ko e me'a vivili lahi taha pē ko e uafu, halapule'anga, pea mo 'enau fetu'utaki Hou'eiki Pule'anga.

Ka 'oku ou pehē Hou'eiki 'oku 'i ai ha taha 'oku fie me'a ki he me'a ko eni, ka 'ikai pē pea tau tali kae fakahoko ki he Pule'anga.

Taniela Fusimālohi: Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Io me’a mai ‘Eua 11, hoko mai leva ‘a 5, pea hoko mai ‘a 7, hoko mai ‘a 12 kae pehē foki kia 13. Me’a mai.

Tokanga ki he fu’u fuoloa talu mei he 2016 te’eki fai ha ngāue ke fakalelei’i Taulanga Niuafo’ou

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ‘oku ou fakamālō ki he līpooti ko eni pea ‘oku kau eni he līpooti faka’ofa mo’oni ‘i he anga ‘ete ongo’i hifo ki he ngaahi me’a ‘oku fai ki ai ‘a e vivili, pea ‘oku ou kau fakataha pē mo Niua 17 ‘i he ongo’i ‘a e līpooti ko eni koe’uhi ko e ngaahi me’a ‘oku hā mai, ka ko ‘eku fie fehu’i pē koe’uhi ko e me’a ko eni na’e hoko foki e me’a na’e hoko ki he taulanga ‘i he 2016. ‘A ia ko e ta’u eni ‘e 6 mei ai pea ko e tā ko eni ‘oku hā mai ko ē ‘i he līpooti, ‘a ia ko ‘eku malanga atu, fakamatala atu pē eni ‘i he peesi 7 ‘a e fakamatala, ka ko e tā ko eni ‘o e uafu ‘i he, kātaki Sea, ‘i he peesi 10 e.

‘A ia ko e ta ko eni ‘oku ‘ikai pē, te’eki ai pē toe liliu ia mei he’ene tu’u ko ē ‘i he 2016, ‘a ia na’e maumau’i foki ‘e he fo’i peau lahi ‘i he ta’u ko ia, pea na’e a’u mai ki he tūkunga na’e fai ‘a e fakakaukau ‘e lava ‘o fai ‘a e ngāue ki he uafu ko eni ‘i he 2019. Pea na’e ‘i ai e ‘uluaki fakakaukau ke ‘ai ha me’a fakataimi pē, koe’uhi ko e tu’unga ko ē ‘o e motu, mo e ivi fakapa’anga ko ē ‘i he taimi ko ia, pē ko ha me’a pē tu’u pē ‘i ha ta’u pē ‘e 10 pea toe fakafu’ou.

Ka na’e a’u mai ki he tu’unga na’e pehē ke ‘ai ā ha me’a tu’uma’u ia pea na’e mahino mai ‘oku ‘alu hake ‘a e fakamole ia ki he lau miliona. Ka ko ‘eku fie fehu’i pē ‘a’aku ki he ‘Eiki Minisitā MOI kae tokoni mai pē mahalo ‘a Tongatapu 1, ‘oku maheni ‘aupito mo e motu ko eni he ngāue ki ai.

Pea ko hono ua Sea ko e me’a ko eni ki he halapule’anga. Ko e mahino foki ko eni ‘a e halapule’anga ‘o Niua ‘o e ongo Niua ‘oku kehe foki ia ‘oku sima’i, pea ‘oku ‘ikai ke kau foki eni ia ‘i he polokalama tanu hala lahi ko ē ‘a e Pangikē ‘a Māmani. Ka ko e a’u eni ‘a e tu’unga ko ē tanu hala ‘oku ‘ikai leva ke toe kau ia ‘i he me’a ko ia ‘oku foki mai leva ‘a e fa’ahinga tanu hala ko ia ia, pea hangē ko e tanu hala ko eni ‘i he līpooti ‘a e Ha’apai 12, ‘e foki mai ia ko e fatongia ia ‘o e Pule’anga koe’uhi he ‘ikai lava ia ‘o fou ‘i he fa’ahinga founa ko eni ke piti mai ha ngaahi kautaha ki he tanu ‘o e ngaahi hala ‘i he ngaahi feitu’u pehē koe’uhi he ‘oku ‘ikai ke ma’u ha’anau me’a ‘anautolu ai. Pea ‘oku fakafatongia ‘aki leva ‘e he Pule’anga ke a’u ki ai ‘o fakahoko ‘a e tanu hala ko ia.

Ka ‘oku ou tokanga Sea ko e, fu’u fuoloa hono tuku e taulanga pea koe’uhi ko e fo’i kī foki eni ki he me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a e Fakafofonga ke a’u ‘a e ngaahi me’a kehe ki he langa ‘a e ‘apiako. Ko e tanu ‘o e hala ‘e ‘ave e ngaahi mīsini, ka ko ‘eku sio hifo ko ē ki he tā ko ‘eku ma’u ‘a’aku ia ‘oku ‘ikai pē ke toe liliu e fo’i fakatātā ia ko ia pē ia.

Ka ko ‘eku mahalo pē na’e ‘i ai ‘a e me’a ia fekau’aki mo e *contract* na’e ‘ikai ke lava ai ‘a e *contractor* na’e ‘i Niuatoputapu ‘o fai ‘ene ngāue ki he uafu ko ia. Pea fakamolemole pē ‘e ‘Eiki Minisitā mahalo na’a ke mea’i pē ‘i he taimi ko ia na’a tau fetohi’aki ai, na’e ngaahi fakafuofua pē foki uafu ia ‘ikai ke ‘ilo ‘e he *project* ia mo e *MOI* ‘e ‘omai ‘e he Feitu’u na ia ‘a e vaka ia ‘oku tokoto fakalōloa pehē, na’e ‘uhinga pehē ki he ‘Otuanga’ofa mo e ‘Onemato ‘oku nau tokoto hangatonu ko ē ki he funga uafu, pea ‘oku mo’oni ‘a e Feitu’u na ia, kuo ha’u foki ho vaka ‘ou ia’oku lī fakalōloa ia ‘o toka ‘a e ongo taumu’a mo e taumuli ko e kongaloto pē ia ‘oku e’a.

Ka koe’uhi kapau na’a ke talamai ‘e koe kimu’a na’e fai ha talanoa ‘i he taimi ko ia mo e *World Bank* ke ‘ai ke kau ‘a e tākoto fakakolosi pehē he ngaahi ‘o e uafu, ka ‘oku ou tui ka tau tuku

pē ki he *MOI* mo toki tokoni mai ‘a Tongatapu 1 he na’e ‘i ai foki ngaahi ‘a e Taulanga Pasivūlangi he na’e ‘ikai ke fakakaukau ia ki he, ‘e ‘i ai mo e vaka ‘i ha ‘aho ‘e tokoto pehē.

Ka ko e ‘uhinga ko u tokanga lahi ki he taulanga he ko e fo’i matapā ia ki ho motu ‘o solova ai ‘a e ngaahi tangi ko eni ‘oku ke fakatangitangi. ‘Oku ongo kiate au ‘eku sio ki he fānau ako ‘oku nau kei nofo tēniti ‘i he līpooti ‘a’au, ka ‘oku mahino kia au ko e fo’i kī ia ‘oku pau ke ngaahi homou uafu ke sai he ko fefononga’aki ko eni mo e ‘ave uta ko ē ki he, ki Niuafou’ou ...

<005>

Taimi: 1740-1745

Taniela Fusimālohi: ...Ko e me’a pē na’a mau sio ai he 2018 ‘o lele mai 19 ko e ha’u pē vaka ‘o lī mai ‘a e tāpuni hē lele mai ‘a e ki’i *forklift* ‘o tuku mai ‘i he mui’i uafu maumau ko ē ‘o toki ‘ave tangata pē ko e holomui atu pē ‘a e ngaahi me’alele ki hē ‘o ‘ave ka ‘oku fu’u fuoloa pea ‘oku ou tui ko ‘eku kole pē ko e fakama’ala’ala ange ‘Eiki Minisitā *MOI* na’a ‘i ai ha tokoni mai mei he Tongatapu 1 ki he ongo fo’i palopalema lalahi ko eni ‘a e ongo motu ko u fakamālō atu ki he lipooti lelei ‘oku fai mai ‘e Niuu 17.

Sea Komiti Kakato: 5 Tongatapu 5 me’a mai.

‘Aisake Eke: Tapu ki he Feitu’u na pehē ki he Hou’eiki Komiti Kakato Sea fakamālō ‘aupito ki he lipooti ko eni Sea. Ko ‘eku ki’i ‘eke pē ‘a’aku ia ki he Fakafofonga. Ko e ‘ai ko ē ‘ene fiema’u ‘oku kalasi ‘e tolu ko e ngaahi me’a ia ‘e lava pē ‘o fai mo fai pē he taimi ni sio ange ko e ki’i me’alele nau ki’i me’a ki he maté ‘aisi mate ‘oku ‘i ai ‘a e fanga ki’i me’a ‘oku lava pē ia ‘o fai pē he taimi ni ‘oku ‘i ai ‘a e fanga ki’i me’a ‘e fai lolotonga he ta’u ‘e taha, ‘i ai mo e ngaahi me’a ‘e ki’i ta’u ‘e ua hangē ko e uafu.

Ka ko u ‘eke pē fakamolemole pē Fakafofonga ta’u fiha eni ho’o ‘i ai 3, 4 ho’o ‘i Fale Alea ni. Ko ‘eku ‘eke atu ko e ngaahi me’a ko ē ‘oku ke ‘omai ko eni ‘oku ‘i ai ha me’a ko e talu pē ‘ene ...ko e me’a pē foki koe’uhí ko ‘etau ma’u ‘a e ngāue ko ē ‘oku fai. Ko fē me’a heni ‘oku ke pehē na’e fakalaka na’e ‘i ai ‘a e ngaahi me’a na’e lahi pea kuo holo. ‘I ai ha me’a ‘oku ‘alu hake ki ‘olunga. Ko ‘eku ‘uhinga pē ‘oku ‘ikai ke pehē fakamolemole ‘e Fakafofonga koe’uhí ko ‘etau tokanga ke ‘uhi ke ‘oua te tau toe si’i foki mai he me’a, ka ko e ‘ai pē pē ‘oku ‘i ai ha fakalalakalaka ko ‘eku ‘eke pē ‘oku ‘i ai e me’a ‘oku lava pē ‘o fai he taimi ni, fai he ta’u ko ē ka hoko ko e ‘eke pē ia he ‘oku faka’ofa ‘aupito ‘a e kāinga ia mālō.

Vātau Hui: Mālō Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: Fika 17 me’a mai.

Vātau Hui: Sea na’e lava foki ‘o fai ‘a e ngāue ia heni ko hono ngaahi ko ē halapule’anga ka na’e fua pē ia ‘e he ki’i kau ngāue ko eni ‘a e *MOI* pea ki’i tokoni hake pē mo e kāinga ki ai ‘o mau lava lele’i pē ‘a e hala ko ē mei ‘Esiā ki Sapa’ata ‘o sima ia. Ko ‘eku fika ‘a’aku Sea ki he fo’i ngāue ko ia kapau ‘e lele’aki ia ‘a e fo’i tō ko ē ‘e ‘osi e ta’u ia mahalo ‘e 20 pea toki kakato kātoa ‘a Niuafou’ou. Na’a mau takai mautolu ‘i ai pea na’e me’a tonu pē ‘a e Sea ‘a e Komiti Kakato ki ai pea mo e Tama Pilinisi na’a mau ō ‘o na me’a tonu ki he feitu’u ko ē na’e vela makamaka ko ia. Pea ko u talaange ko ‘ene ha’u pē ha fu’u mīsini lalahi ko ena ko e hā katapila koā pē ko e pulutousa ko ‘ene ki’i luelue pē ‘a’ana momo ko ia tata ia ‘omai ‘o valitaa’i’aki e hala ko ‘ene ‘osi ‘a’ana ia. Ko u tui ‘e vave ange ia he sima ko eni ‘a eni ko eni ‘oku lau ko eni pea ‘asi pē mo hano ki’i fakatafe ‘o’ona he tafa’aki.

Sea ko e si’i tokoto ko ē ‘a e uafu ko ē na’a ku kole pē he taimi ko ia na’a ku kau foki he Pule’anga ko ia ko e kamata ai ‘a e Pule’anga pea na’e ‘i ai ‘a e ngaahi uafu ia na’e mu’a mai ia ‘o fokotu’utu’u atu pē ‘o kamata ka u si’i tangi atu pē mo kole ke kau na’e kei mu’omu’a pē

‘a e fanga ki’i uafu ka ko e ‘aho ni ko u tui na’a ku fakahoko pē ‘alu pē ‘a’ahi Fale Alea mo e kole pē. Pea toe a’u eni ki he ‘a’ahi ko eni pehē mai e kāinga ia ko ho’o ha’u ko ē kole atu ke ngaahi e uafu pea ke ha’u koe ko e toe ‘alu atu ko eni kole pē he me’a tatau ‘oku te’eki pē ke fakahoko e ngāue ia.

Sea na’a mau fanongo tonu foki ko e *World Bank* pea na’e ‘osi ‘alu ange ‘a e tokotaha ko ia ‘o ‘a’ahi pea fai e ki’i mahalo hei’ilo pē ko e hā, ko u tui ‘e mea’i lelei ia he ‘Eiki Minisitā ko ē *MOI* pea ko u tui ‘anenai ko u fanongo he ki’i ongoongo ‘anenai ko e o ē ke fai e fakamaau’i faka’osi koe’uhí kae lava ke hoko atu e kautaha ko ē ke fakahoko e ngāue.

Sea kuo ‘osi kamata ke ho’ata mai e fo’i maama he taimi ni kiate au mo e kāinga pea ‘oku hangehangē ka ngali lava ai pē he ta’u ni, pea ko u tui ‘e fiefia lahi ‘a e kāinga kae ‘ilo ange kuo hoko. Ko hono tu’usi pē ‘a mu’a ko ē kae hoko mei ‘olunga ko ‘ene tataha pē mei he hala ko ē ha’u mei ‘uta ha’u ‘a e hala ‘o tokoto mai hili mai ki he funga uafu ki hē mo’oni e lau na’a ai pē ‘a e Taulanga ko ‘Ifea ia. Ka ko u tui te mau si’i tangi pē tangi pē ki he tokoni ha ivi fakapa’anga ke fua’aki eni ko ia pē Fakafofonga faka’amu pē kapau ‘oku...

<007>

Taimi: 1745- 1750

Vātau Hui : ...tali atu ho’o fehu’i.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Fika 7 me’a mai, hoko ‘a 13, 12 pea 8 ē.

Paula Piveni Piukala : Mālō Sea. Tapu mo e Seá. ‘Oku ai e fiefia mavahe mei he motu’a ni he’eku fakatokanga’i hake ‘e Sea tā ko e Fakafofonga Niua mo e Feitu’ú na ko e PTOA pē he oku mo ‘ohake e fofonga ‘o e kakai ‘o ma’olunga. Ko e fakakaukaú ka na’a ku pehē ‘e au kuo mo paka ka ‘oku mahino kiate au.. Ko e anga pē fakahua Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Fakafofonga, Fakafofonga, Fakafofonga, fakamanatu atu pē ki he Feitu’ú na ‘oku ‘ikai ko ha naunau ia ‘a e PTOA naunau pē ia ‘a e taha kotoa pē ke ‘ofa mo tokoni.

Paula Piveni Piukala : Ko ia, mālō Sea. Ka ko ‘eku ‘ohake e me’a ko eni Sea he ‘oku ‘uhinga kia au ia ‘oku ‘ikai ko e palopalema pē eni ia ‘a Niua palopalema eni ‘a e fonua, ‘i he ‘ikai ke ‘ohake ‘a e fofonga ‘o e kakai ke ma’olunga. Kapau te u ‘oatu pē ‘eku ki’i tokanga ko eni ki he peesi 20 *bullet point* 2.2.4 ko e fale fakataha’anga fakakolo ‘o Hihifo ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fale pehē. Fale fēfē? Fale fakafiemālie. Sea na’a ku lele atu he ki’i hopo he falehopo ‘i Mu’a, langalanga hoku kete na’a ku fiema’u ‘a e fale pehē pea u fakahoko ange ki he Polisi he Fakamaau’anga ‘oku ai ha fale pehē heni? Ko e fakahoko mai eni ‘e he Polisi ‘oku ‘i ai ‘a e fale pehē ka ‘oku loka pē ia ko e fale pē ia ‘a e Fakamaau. ‘Oku loloto e palopalema ko eni Sea. ‘Oku loloto eni ia ki he *mindset* mo e *attitude* ko e ‘uhinga pē ‘eku ‘ohake ke tau fakakaukau loloto. ‘Amanaki ke tau seti ‘e patiseti te ne hanga ‘o *attack* ‘a e palopalema ‘oku fekumi mo e fonua.

Issue fika 2 ‘oku ou fie talanoa ki ai Sea *issue* ko eni ‘a e tangi mai mei he ngaahi lautohi. ‘Uluaki pē ko e ‘apilauohi ke langa, 2 kau faiako, 3 ma’u’anga vai. Sea ‘oku tofuhia ‘a Vava’u 14 kātoa pē mo e ngaahi vāhenga. Ko e ‘uhinga ‘eku fakatalanoa ki ai pē ‘oku ‘uhinga lelei ‘etau fa’u lao he Fale ni ke tau tali ke tau langa ‘univesiti lolotonga ko ia ko e *foundation*. Ko ‘eku ‘uhinga pē ‘eku fakatalanoa ki ai ke tau fakakaukau ki ai ‘amanaki ki he patiseti.

Sea Kōmiti Kakato : ‘E Fakafofonga ko u kole atu ki he Feitu’ú na ē ‘oua ‘e kau e ‘univesiti he’etau feme’a’aki. Me’a pē Feitu’ú na ia he ‘apiako lautohi ko u pou pou atu ki he Feitu’ú na.

Paula Piveni Piukala : Sea ko u manatu ki he'eku kei si'i ko mautolu ko eni kai ko ē he taunga pī mo e taunga hone mau ō mai mautolu 'o tutu 'a e fu'u saafa ko ia. Tangutu pē 'emau kuí he lalo fekika, lalo mangó 'o fakatumutumu he 'ikai ke fua 'e niu mo e fua e mango. Ta ko ē ko mautolu ia 'i he ta'ema'usia Sea.

Ko e lāunga ko eni fekau'aki mo e *communication* tōnounou ai 'a e telefoni tōnounou ai 'a e *research* 'a e fānau tonounou kātoa ko ia Sea, mou 'ilo kapau na'e tali 'e he Fale ni e Kasifiki solova e palopalema ko ia 'o a'u pē ki he motu 'a e *Cable* he 'aho ni. Tā ko e tōnounou ia ta'ema'usia 'a e 'ikai te nau fakahoko e me'a ko ia. Lāunga e ngaahi feitu'u ngaahi vāhenga ko e 'uhinga ko e hā ko e 'ikai ke 'i ai e sēvesi na'e mei lava 'i he fo'i a'usia ko ē 'o solova. He 'ikai toe lava ko u fakapapau'i atu Sea, ke 'ilo'i 'a e palopalema ko eni 'a Niua he *communication* 'e 'ikai toe lava ia 'o solova. Ka kapau na'e fokotu'u 'a e Kasifiki, 'o fakatatau ki he fale'i 'a e motu'a ni, ke fakapotopoto koe'uhi ko e kaha'u ko e lī ia e maea lalo ke mafuli ko ē vaka hangē ko e motu 'a e *Cable* 'oku hao e fonua. Ko e poini ia 'oku ou ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea fakamolemole ko e ki'i fehu'i pē ki he Fakafofonga.

Sea Kōmiti Kakato : Ke tali pē 'a e fehu'i Fakafofonga Fika 7?

Paula Piveni Piukala : Faka'ofa'ofa pē ia Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Pe'i me'a hifo ki lalo.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea ko 'eku ki'i fehu'i ko e motu'a ni 'oku 'ikai ke u lave'i 'e au 'a e Kasifiki pea mo e, pē ko e aleapau mo hai ke fokotu'u eni. Ke fakamaama mai pē. Ko hono mo'oni 'oku 'ikai pē ke u lave'i ia 'e au pē na'e 'i ai ha aleapau ke ...

<008>

Taimi: 1750-1755

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... 'o kapau na'e fokotu'u ...

Sea Komiti Kakato: Sea sai pē ki'i me'a 'e 'Eiki Minisitā ka u fakahoko atu pē ke mea'i he Fakafofonga koe'uhí ko e toki hū mai 'a e Fakafofonga ki he Fale ni na'e te'eki ai ke 'omai ha me'a pehē ki he Fale ni fakamolemole Fakafofonga. 'I he manatu 'a e motu'a ni ko e me'a ia ko eni na'e 'i he Kapineti pē ia. Na'e ngata pē he Kapineti. Fakamolemole.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u manatu'i pē na'e 'i he Kapineti e Feitu'u na he taimi na'a nau faitu'utu'uni ai ke fakangata 'a e aleapau mo e ...

Sea Komiti Kakato: Sai pē ka u, ka u kole pē ki he Feitu'u na foki mai ki hē kae 'oua te ke tukuaki'i ke pehē he Kapineti ko e me'a ko ē 'oku ou 'ilo 'i he Kapineti ko e mo'ua 'i he Kasifiki ke totongi 'e he Pule'angá ko ia pē.

Paula Piveni Piukala: Sea na'e 'i ai e fakamatala 'o pehē na'e mo'ua e Pule'anga he ki he kau tanu hala. Ka ko e fakatonutonu ko ia 'oku 'ikai ko ha mo'ua ko e tohi mo'ua mai he ngaahi kautaha e 1.9 pea ko e tu'usi 'i he Fakamaau 'oku fakavalevale ia ko e 800000 pē. Ko 'eku poini eni 'oku pehe ni 'oku 'ikai ko ha mo'ua 'a e Kasifiki ko e fokotu'utu'u ngāue ke totongi he fonua ni e 5.7 'Amelika kae hanga 'e he kautaha ko eni 'o 'omai e sēvesi 'i he *latest technology for the next 15 years* ke ne hanga 'o solova e palopalema ko eni 'oku fekuki mo e fanga ki'i motu mo e fanga ki'i motu iiki *remote island*.

Sea Komiti Kakato: Sai ...

Paula Piveni Piukala: Ko e 'uhinga ia.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ko u kole atu ki he Feitu'u na tuku ia he ko u lave'i pē 'e au 'oku ke mata'itohi he anga ko ē fetu'utaki tekinolosia ko ē 'oku kole ko ē 'e Niua.

Paula Piveni Piukala: Ko e 'uhinga pē 'eku lave ...

Sea Komiti Kakato: 'Oku 'i ai 'a e me'a ia 'e mahalo 'e fai e hopo ai mo e 'ū fakatonutonu 'a eni na'e fai 'i he feme'a'aki ko ē 'i Fale Alea foki mai pē ki he 'etau lipooti fakamolemole ki he Feitu'u na. Hā ha me'a te tau tokoni ki he ...

Tui ke fakamu'omu'a mo mahu'inga faitu'utu'uni Fale Alea makatu'unga he ngaahi me'a uesia kakai

Paula Piveni Piukala: Ko ia. Ko e 'uhinga foki he 'oku talanoa ki ai Sea 'a e mahu'inga 'a e 'omai e fiema'u vivili ka koe'uhi ko e ta'ema'usia ko e pī mo e hone 'oku ne fakafua e mangó tutu ia he kauleka ko e 'uhinga ko 'enau mamahi'ia 'o 'ikai ke, 'ikai ke lava ai 'o a'usia 'a e me'a te ne solova ē. He ko e fakakaukau 'a e motu'a ni ko e Fale ni tuku pē ke u 'oatu e 'a e Tō Folofola he 'oku mahu'inga e me'a ko eni Sea kiate au. He ko hono 'uhinga he 'oku 'ikai ko ha palopalema pē eni ia 'o Niua.

Tō Folofola eni e Sanuali 22 ko ia kuo mahino 'a e ngaahi pole 'o e To'u Fale Alea ko 'eku 'uhinga 'eku hanga 'ohake ko e pole eni 'oku 'omai. Ko e hā e ngāue 'a e Pule'anga ke talifaki 'aki 'a e ngaahi pole ko eni 'oku totonu ke alea'i ia mo fa'ufa'u ke maau 'a e ngaahi founa ki hono fakahoko 'i he Fale ni 'a ia ko 'eku 'uhinga 'eku 'eku fakatalanoa ke kamata 'etau talanoa ki he *issue* ko eni he 'oku 'amanaki ki he 'osi pē he uike kaha'u tau talanoa ki he patiseti ke ne solova e palopalema 'oku fekuki mo e fonua. 'A ē ko ē 'oku ke toutou 'ohake ke mahu'inga pea ma'olunga 'a e fofonga 'a e kakai he faitu'utu'uni 'i he Fale ni.

Ko e 'uhinga pē 'eku fakalave ki ai he ko e *issue* ko eni na'e 'osi 'ohake 'e Vava'u 14 nau kole ke tukuhifo tatau pea mo e lipooti 'oku 'omai ko eni ko e sio ko ē 'a e motu'a ni kapau te tau kei nofo pē he pule filifilimānako he 'ikai ke a'usia eni ia. Ko u sio ki he 'ata ko eni 'a e uafu, kia au kapau te u faitu'utu'uni 'e mu'omu'a e uafu ko ē he uafu 'o Afā. Ko u fakapapau atu 'oku 'ikai ko ha 'uhinga eni ia ke tukuaki'i ha taha ka ko e *priority*. Sea na'a ku folau ko u foki mai ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ki'i ki'i fakatonutonu atu pē Sea ...

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu. Me'a hifo pē mālie 'aupito pē ho'o me'a Tongatapu 7 fakatonutonu me'a mai.

Fakatonutonu mei he Pule'anga lolotonga fai nau ngāue ki he ngaahi poloseki kau ai uafu Niuafo'ou

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea kae pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato Sea ko e ko e ngaahi me'a ko eni 'oku 'ohake ko eni 'i he lipooti ko eni fekau'aki pea mo e ako fekau'aki mo e uafu 'oku lolotonga ngāue ki ai e Pule'anga pea 'oku 'i ai mo e tokoni 'a e Pangikē 'a Māmani 'oku lolotonga fakahoko e ngāue ki ai ke a'usia e taumu'a ko ia. Ko e ako 'oku 'i ai e polokalama ki he *safer school* pē ko ha ngaahi 'apiako lokiako 'oku malu ange pea ne lava 'o matu'uaki e saikoloné mo e matangí 'oku tofuhia kātoa 'a Tonga ni he ngāue ko ia ka 'oku 'alu atu eni ki he a'usia 'a e faka'osinga e ngāue ko ia kae fakahoko. Ko e me'a tatau ki he uafu 'oku 'i ai e Komiti 'a e Pule'anga ki he ngaahi *project* tokoni 'a ia 'oku fakahoko mai ko ē mei he ngaahi fonua muli 'oku mēmipa ai e motu'a ni pea 'oku mau fakataha ma'u pē ko e talanoa ke fai mo teke ke a'usia 'a e ngaahi taumu'a ko eni.

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā fakatonutonu ko e hā e hala e Fakafofonga Fika 7?

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e halá Sea 'oku pehē 'oku 'ikai ke fakamu'omu'a 'a e ngaahi ngāue ia ko eni pē kapau 'oku 'ikai ko ha fakatonutonu ke mea'i pē 'e he Fakafofonga 'oku ...

Paula Piveni Piukala: Sea ko u fakatonutonu atu e Minisitā.

<009>

Taimi: 1755 – 1800

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... fai e ngāue ki ai

Sea Kōmiti Kakato: Ki'i me'a hifo ki lalo Fika 7

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'A ia 'oku pehē he malanga 'a e Fakafofongá 'oku 'ikai ke fakamu'omu'a'i pea 'oku 'ikai ko ha *priority* ia 'a e ngaahi ngāue ko iá 'oku filifili manako. Ko 'eku fakahā atu pe 'e au ia ke mea'i pe 'e he Fakafofongá 'oku lolotonga lele 'a e ngāue 'a e Pule'angá ki ai, 'i he tokoni 'a e Pangikē 'a Māmaní pea mo e ngaahi kautaha tokoni kehé. Na'a mau fakataha 'a e Kōmiti ko ia 'i he 'aneafi pea 'oku hokohoko atu pē. Ko e teke ke fai mo a'usia he 'oku 'ikai ko Niua pē. Kau ai e vāhenga e motu'á ni, vāhenga 14. Kau ai e 'Otu Ha'apaí, kātoa Sea. Ka ko e 'ai pē ke mea'i 'e he Fakafofongá 'oku lolotonga fai e ngāue ki ai.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e me'a pē 'Eiki Minisitā, 'io 'oku mo'oni pe ho'o faka'uhingá. Ko e me'a ko ē 'oku me'a ki ai e Fakafofongá ia, 'io 'oku 'osi langa e uafu ia ko ē. Hā me'a na'e langa ai e uafu ko ē kae 'ikai ke fai mo langa e uafu ko ē. 'A ia 'oku vivili angé, 'a eni ko ē 'oku hoha'a mai ai Fakafofongá ē. Ka ko u pehē pe mu'a ke tuku pe ke hoko atu e malanga 'a e Fika 7.

Paula Piveni Piukala: Ke tuku ke hoko atu mu'a 'eku malanga.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Fakafofonga

Tokanga ke 'oua ngali filifilimanako tokoni kae fakatefito he palopalema fehanganhangai mo e kakai

Paula Piveni Piukala: Ko e 'uhinga pe 'eku lave 'aku he 'oku loloto e palopalema ia ko ení meí he me'a fakapa'angá. 'Oku 'ikai ke u tui au ko ha vaivai fakapa'anga 'a e 'uhinga 'oku kei *under developed* ai 'a Niua. Na'a ku folau Sea ko u foki mai ki hoku 'Ofisi Vāhengá nau talamai nau 'osi fokotu'u e fo'i sola 'e 5. Ko e taimi ko ē na'a nau pehē mai 'oku 'i ai e solá ko u talaange ta'ofi, sola ko ia ke 'ave ia ki motu. Pea ko 'eku 'eke atu pe 'oku 'i fē solá, talamai 'oku 'osi fokotu'u ia 'e nautolu.

Na'a ku 'alu 'o kemipeini 'i Tofoa na'a ku lue he fo'i hala 'e taha. Maama hala hē, sola maama hē. 'E Sea ko e 'uhinga ia 'oku tau palopalema ai pea palopalema ai 'a Niua. Ko 'etau 'omai 'etau *self interest*, filifili mānako, sio fakapukupuku kae 'ikai ke tau fakakaukau'i. Ko au 'oku ou 'ofeina 'i he fakakaukau ko ení, neongo 'oku pe 'oku 'i ai ha feitu'u 'oku fakapo'uli 'i Tongá ni, Tongatapu ni. Ka 'oku 'i ai e ngaahi 'ata, me'angāue, me'angāue kehe te tau ala ngāue'aki. Ko motu, faka'ofa ia, ka kia au he 'ikai te tau lava tautolu 'o solova e palopalema ko ē kapau he 'ikai ke 'uluaki liliu 'etau *mindset*.

Ko e 'ikai ko ē ke 'i ai ha fale pehē 'i he fale fakakoló he fu'u 2023. Kātaki pe Sea ko u fo'ou au, 'ikai ke u 'amanaki au ki he me'a ko eni ko u sio he lipooti ko ení. Ka ko e mahu'inga hono 'ohaké Sea koe'uhi ko e Minisitā Pa'angá mo e 'amanaki ke patisetí. Ko e me'a ko ē ko u, te u fakapapau atu 'ū me'a kātoa ko ē kapau he 'ikai ke *intervene* 'a e Feitu'u na Sea pea mo

e Falé ni. Ko e palopalema ko ení ‘e toe ha’u pe he lipooti e ta’u fo’ou *without the doubt*. Ko u fakapapau atu, ko e ‘uhinga ia ‘oku ‘ohake ‘ū ‘īsiū ko ení ke tau fakakaukau fakafonua lahi mu’a, kae tuku ā ‘etau nofo pē.

Talu ‘eku hū mai ‘aku ki Falé ni ‘ikai ke u fie kole ‘e au ha me’a ki hoku vāhengá. He ko e anga ‘eku fakakaukau ‘oku lahi ange e matavaivai he ngaahi feitu’u kehé. Ko e hā ha ki’i lelei lau ia ko e pōnasi. Ka ‘oku ‘ikai ke u fakakaukau au ‘oku a’u ‘a Niuá ki he fu’u tu’unga ma’ulalo. Pea ko u fiefia na’á ke ha’u ‘okú ke hoha’a. Na’e ha’u e faifekau, sio ki he kafó, ‘alu. Ha’u mo e Hou’eiki, sio ki he kafó, ‘alu pea toki ha’u pē Samēliá ‘o sio ki ai pea langa hono fatú he ‘ofá. Pea ko e fo’i langa ia ‘oku ou pehē ai Sea ‘oku ‘ikai ke u ‘amanaki au ‘oku tau kau.

Ka ko u ‘ohake pe ‘e au ‘īsiū Sea ke ‘oua te tau fakapukupuku ko e ‘īsiū ení ‘a Niuá. ‘Ikei ke u tui ‘oku totonu ke hokohoko atu e faingata’a’ia ko ení ‘oku fetaulaki mo e kāinga Niuá he fu’u taimi maama pehé ni. Ko ‘eku fehu’i pe ‘aku ia ki he Fakafofonga Niuá. Ko u ‘ilo mahalo ko e ta’u ení ‘e 13 ho’o ‘i Fale Alea, ta’u ‘e 8. Ko e hā ho fakafuofua fakapa’anga ke ne solova ‘a e matavaivai ko ení. Ko e anga foki Sea ‘a e ngaahi feinga ‘a māmaní ke ‘ohake katoa ‘a e ngaahi fonua matavaivai ke nau, ‘a ia e me’a ‘oku ui ko ē ko e *on the mark*. Ko Niuá ‘oku *far behind the mark*.

Ko e fakakaukau ke ‘i ai ha *intervention* mavahe ia, *base* pē ‘eku faka’ofa’ia he’eku sio ki he lipooti ko ení Sea. Ko ‘etau tāngutu ‘atautolu ko ení ‘oku fiamālie hotau ngaahi vāhengá. ‘Oku kei feinga mai ‘a Niuá ia ke a’u mai ki he feitu’u ‘oku tau ...

<010>

Taimi: 1800-1805

Paula Piveni Piukala: ... ‘i ai ke ‘i ai ha tokanga mavahe ka tau fakamā’opo’opo mu’a ke tau ‘unu fakataha *and leaving no one behind*, ke ‘oua ‘e ‘i ai ha taha ‘e li’ekina. Ko e anga ia ‘eku fakakaukau Sea pea ‘oku ou faka’amu pē ‘e lava he Fakafofonga Niuá ‘o ‘omai ha’ane fakafuofua fakapa’anga. He ‘oku ‘ikai ke u tui au ko e *issue* ko ení ko ha tōnounou fakapa’anga ē, tōnounou faka-*mindset* ē, tōnounou faka’ofa ē, tōnounou fakatokangaekina mo ‘ohake e fofonga e kakai ‘o Niuá ‘o mahu’inga ‘i he’etau siokita. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō, Fika 13. ‘Io ki’i ‘oleva pē Fakafofonga ē kae ki’i tuku ange ha faingamālie ki he Minisitā e Ngaahi Ngāue Lalahi, tokoni ‘aupito ia ki he lipooti ko ení. Me’a mai.

Fakahā Pule’anga vave ni mahino kautaha nau fai ngāue ke fakalelei’i Uafu Niuafou’ou & malava ai ke tanu nau hala

’Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō Sea. Tapu mo e Feitu’u na, tapu mo e kau Mēmipa ‘o e Falé. ‘Oatu ení e fakamālō ki he Fakafofonga ‘o Niuá 17 lipooti lelei. Sea ko e tu’u hake pē motu’á ni ia ke fakama’ala’ala e ki’i me’a ‘e ua. ‘Uluakí Sea ko e tanu halá pea mo e uafú. Ko e ngāue ko ē ki he uafú ‘oku lolotonga faka’osi’osi hono fili e kautaha ko ē ke nau fai e ngāue ko iá koe’uhí ke mahino ‘oku ngāue pē Pule’angá ki ai pea ‘oku fakapa’anga ia ‘e he *World Bank*. ‘A ia ko e uike taha, uike ua mei heni kuo mahino e kautaha ko iá pe te nau hoko, fakahoko atu ‘enautolu ‘a e ngāué.

Ko e me’a ko ē ki he tanu halá mahalo ‘oku ‘osi ‘i ai pē ‘a e femahino’aki pea mo e Fakafofongá ki he kaha’ú pea ko e sai pē ‘a e uafú ko e ‘alu ia ‘a e ngaahi misini ko ē ki Niuá.

Tui Pule’anga tonu pe ke fakahoko mai ki he Pule’anga kapau palopalema he fetu’utaki ngaue’aki tekinolosia

Na’e ‘i ai foki pea mo e ngaahi tokoni pe ia ‘a e Pule’angá kimu’a Sea ki he ngaahi *disk* na’e ‘omai ‘e *Elon Musk* mei ‘Ameliká ‘oku lolotonga ngaue’aki ‘e Niua. Mahalo ko e me’a ko eni ko ē ‘oku fekau’aki pea mo e ngaahi *communication system* ko iá Sea kātaki pē he fo’i lea fakapālangí, ‘oku tonu ke lipooti mai pe ‘oku kei ngāue pe ‘oku ‘ikai ke ngāue. He koe’uhí ko e tui ko eni ‘a e Pule’angá ko e me’a ko iá ‘oku totonu ke ngāue ‘o ngāue lelei ‘i Niua.

Sea ko e ngaahi ngāue ia ‘oku fai ‘e he Pule’angá ki he ongo motu ko eni pea ‘oku mahu’inga ‘aupito. Ko e me’a ko ē ki he ngaahi fakalea ‘oku ‘ikai ke tokanga ‘a e Pule’angá ki he ongo motu ko eni Sea ‘oku ou tui ‘oku tonu ke fakatatafe ia he ‘oku fai pē ngāue lahi ‘aupito Pule’angá koe’uhí ko e kakai eni e fonuá. Pea mahalo ‘oku nau mo’ui lelei ange nautolu he ongo motu mama’ó ‘ia tautolu ‘i Tonga ní. Mālō.

Fehu’ia fē fua ngaahi tisi satelaite fetu’uaki ‘e 50 meia *Elon Musk*

Taniela Fusimālohi: Sea ‘e lava pē ‘o fai ha ki’i fehu’i he fo’i poini ko eni Sea. Ko e, ‘oku ne ‘omai e fo’i me’a fo’ou ‘oku tau nofo ‘o fiu fakakaukau pe ‘oku ‘i fē ‘ia e me’á. Tā ko eni kuo ne talamai ‘e ia ka ‘oku ‘ikai ke tau ‘ilo atu ‘etautolu pe ‘oku ‘i fē fua ‘a e ngaahi fo’i *slot* ko eni ko ē na’e ‘omai ‘e *Elon Musk*. Ta ko ē ko e fo’i taha ē ‘i Niua. Ko e fo’i me’a ‘e 50. Ko e palopalema ko eni ‘oku ‘asi mai ‘i he lisí, ‘ikai ke, matemate ko ē netiueka. ‘Oku ‘i ai e faka’amu ke fai, ko e me’a ko ē poini ko eni ‘oku ‘omai ko ē ‘e Tongatapu 7 ‘oku ‘i ai hono ongo mo’oni ‘ona ia he ‘oku hangē ‘oku, na’e ‘osi fai e tohi ‘o ‘eke pe ‘oku ‘i fē’ia fua e 50 ko iá ‘oku te’eki ke tali mai.

Sea Komiti Kakato: Sai pē, tuku atu Minisitā ke ne tali mai ē.

Taniela Fusimālohi: Ka ko e fehu’i ki aí ta ko ē ko e netiueka ē ka ‘oku, Minisitā ‘oku ke ‘ilo ‘oku ‘i fē’ia e toengá he ‘oku tali mai mo ‘Eua mo Ha’apai, mahalo mo Vava’u ki ha’anau ngaahi fo’i me’a ke ‘ai ‘aki e akó. Ko e me’a tatau pē ‘oku ‘uhinga ki aí ka ‘oku, ko u toki ‘ilo eni he ‘aho ni kuo ‘osi tufa ia ka ‘oku ‘i ai e fo’i taha ia ‘i Niua ‘oku, ‘oku tufá ka hai fua he ‘oku tau fiema’ú ‘oku tatau pē. Ka ko ē ‘oku tufa e fa’ahinga kae hala e fa’ahinga, ‘oku hangē ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku mo’oni ai ‘a Tongatapu 7 ia ‘oku hangē ‘oku ki’i lele fakaponé nai pe ‘oku hā ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga, Fakafofonga 11. ‘Io me’a mai ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘Eiki Sea ko e, te u fakapapau’i atu au he taimi ni ‘oku ‘i ai e fo’i ua ‘i Niua pea na’e tufa eni ia Sea ‘i he taimi ko ē na’e tō mai ai e sunamí. Pea na’e ‘ave ia ki he ngaahi feitu’u ‘oku mahino ‘aupito ‘oku pelepelengesi koe’uhí ko e fiema’u ia na’e lahilahi.

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki ko ‘eku fakatonutonú. Kapau ko e tufa ki he feitu’u sunamí, ko ‘Eua ena na’e kau he sunamí.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘Eiki Sea ko e netí ia ‘oku mo’ui pe ia ‘i ‘Eua Sea. Na’e ‘ave ia ki he ngaahi ‘otu motú ka ko e *detail* ‘o e feitu’u ko ē na’e ‘ave ki aí Sea ‘e toki ‘omai ia. Ka na’e, ka ko e me’a ko u ...

Taniela Fusimālohi: Sea ko ‘eku fie fehu’i ‘a’aku ki aí ka ‘e ‘omai fakakū ‘a e fo’i netiueka ko ē ‘a ‘Euá kapau ko e ...

Sea Komiti Kakato: Fakamolemole ...

Taniela Fusimālohi: Kapau ko e *criteria* ki he tufa ko e sunami ...

Sea Komiti Kakato: Ki'i fakamolemole Fakafongga Fika 11 ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko e fo'i netiueka ...

Sea Komiti Kakato: Fakafongga Fika 11, ki'i fakatokanga'i pē 'etau Tohi Tu'utu'uní ko 'eku pehē atu pē Fakafongga Fika 11 pea ui atu ho hingoá pea te u 'oatu leva 'etau ngāué ke faí ē. 'Oatu leva ho'o, 'oatu ho'o pale. 'Oku 'ikai ko ha fale hopo eni. Fehu'i pē pea tali mai he Hou'eiki Minisitā pea ke toki hoko atu ki ha 'aho kehe hono fekumí. Me'a mai.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ka u faka'osi atu ai pē au Sea mālō. Ko e fo'i netiueka ia ko ē ngaahi fonua lalahi Sea ...

<002>

Taimi: 1805-1810

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko e *TCC* mo e *Digicel*. Ko e ngaahi me'a ko eni na'e 'omai ko eni mei 'Amelika ia Sea na'e 'ave ia 'i he ngaahi feitu'u 'oku 'ikai ke ngāue ai 'a e ongo kautaha ko eni, pea 'oku tonu ke mahino 'aupito 'a e feitu'u na'e tuhu, ko e *detail* ko ē feitu'u 'oku 'ave ki ai 'e toki 'omai ia 'e he Feitu'u na Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. 'Io, malanga mai fika 13. 'Osi pē pea 12, 8 pea 'uluaki, pea 'oku ou tui mahalo 'oku fe'unga ka tau pālōti ē.

Poupou Ha'apai ke tokangaekina ngaahi fiema'u mei he ongo Niua kau ai tafa'aki ki he ako

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Fakatapu atu ki he Hou'eiki Nōpele, fakatapu atu ki he Palēmia Le'ole'o kae pehē foki ki he kau Hou'eiki mo e Fale 'Eiki.

Sea ko e ki'i me'a si'isi'i pē eni ia 'e 3 'oku ou ki'i lave ki ai, peesi 13, peesi 11, peesi 16. 'Eiki Sea ko e kongga ko ē 'oku ou lave ki ai ko e ngaahi faingata'a ko eni 'oku tofanga ai, pea 'oku ou tui ko e tokotaha ko ē 'oku faka'ofá ko e tokotaha ia 'oku tonu ke tau hanga 'o tokanga'i, pea 'oku ou kole ki he Hou'eiki Pule'anga ko e 'aisi maté ko e me'a mahu'inga taha ia, 'i he ngaahi kolo kotoa pē kae tautautefito ki he ngaahi kolo 'oku mama'o ia mei he feitu'u 'e lava 'o ma'u mei ai ha ngaahi tokoni.

Ko e uafu 'Eiki Sea, te u pehē ko e palopalema fakafonua eni he 'oku tofanga ai pē mei Tonga 'Eiki ni 'o a'u ki Niua, pea 'oku ou tui te u toki tali pē au ke u malanga ki he uafu ko ē 'o Ha'apai, ka 'oku ou poupou atu Sea ki he me'a 'oku si'i me'a ki ai 'a e Fakafongga.

Ko e palau, ko e ngaahi feitu'u 'oku tau fetu'utaki ai 'Eiki Sea ko e, ko uafu pea mo e 'ea, pea mo e halapule'anga.

'Oku ou tui ko e ngāue mahu'inga eni 'oku fakahoko 'e he mīsini *tractor* ke ne lava 'o fakahoko e ngāue ki hono fakakakato e ngāue fekau'aki pea mo e mala'e vakapuna, ka ko e me'a pē 'oku ou pehē 'oku ki'i saisai pē he 'oku tu'o 2 pē vakapuna he māhina, ki he, 'uhinga 'e kosi pē ia pea 'osi pea toki 'i ai. Ko e me'a pē 'oku vivili ange mo faka'ofa 'Eiki Sea, ko e 'ikai ke 'i ai ha faiako 'a e ako tokamu'a, pea 'oku ou tui ko e kole ia 'oku poupou atu ki he Hou'eiki, Pilinisi kae 'uma'a 'a e Fakafongga ke tau tokanga'i he ko e hako tupu eni, ko e hakau eni 'i he 'aho ni, ko e fonua ia 'apongipongi. Pea 'oku ou tui 'Eiki Sea ko e ngaahi me'a kotoa 'oku lave ki ai 'oku fiema'u pea hangē ko e me'a 'a e 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, he na'e tonu ke 'uluaki me'a hake 'a e Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi 'o fakakakato 'ene ngaahi me'a fekau'aki pea mo e langa ki Niua. Ka 'oku ou fakamālō atu 'Eiki Sea, ma'u e faingamālie pea

‘oku ou poupou kakato atu ke tau tali ‘a e fakamatala ko eni, kae ‘oange mu’a ki he kau Hou’eiki ‘oku laumālie lelei ki ai, ka ko ‘eku hangē pē ‘oku lavea hoku loto ‘Eiki Sea, ko e fakamu’omu’a mai ‘a e me’a ‘a e Pilinisi ‘i he līpooti pea ‘oku ‘i ai ‘a e fu’u tokanga lahi, kae ‘uma’ā ‘a e Feitu’u na, ‘oku ou ki’i fua’a pē Sea, ko ho’o me’a holo pē kae ‘ikai ke ke me’a ange ki he ‘eta ki’i feitu’u ka ‘oku ou ‘ofa atu, mālō ‘aupito ‘Eiki Sea.

Lord Tu’ilakepa: Sai pē ‘e Ha’apai 13 ‘e fai pē a’u atu ka tau vakai lelei pē ki he ‘ū me’a ko eni ‘oku faingata’a’ia, me’a mālie ‘oku ke me’a ki ai, na’e ‘i ai ai ‘a e kongā heni ‘o e ‘apiako lautohi ka u ‘oatu pē ke mou me’a ki ai, na’a ku ‘ohovale lahi au ‘i he’emau hū ‘i he ‘apiako lautohi, ‘oku mau lue ‘ete’ete ‘i he ‘apiako lautohi, avaava, kapau te mou me’a ki hē, me’a pē ‘oku ki’i fakapōpō’uli ‘a e tā, ka ‘oku ou, na’a ku pehē sai ange ke foaki ‘a e sēniti na’e ‘omai ‘e he Fale Alea ke fakalelei’i ‘aki ‘a e me’a ko eni ‘a ia ‘oku ke tokanga ki ai he fika 7. ‘A ia ‘oku fe’unga mo e 27000, tatau pē mei ‘olunga, kapau te mou me’a, ‘ikai ke u fa’a lava au ‘o fakamatala’i ‘a e faka’ofa ‘etau fānau ka ko e kaha’u ia ‘o e fonua.

Kole ke ‘oange vahe matāpule ‘oku ne tokanga’i mala’e vakapuna Niuafo’ou talu ‘ene ta’evahe mei he 2010

Ko e ki’i me’a pē ‘e taha Hou’eiki Pule’anga pē ko hai ‘oku ‘i ai ko ē ‘oku ne tokanga’i ‘a e mala’e vakapuna, ko e ki’i motu’a ko Masi, ka ‘oku ‘ikai ke u ma’u pē ko e ha hono fakaiku, talu ‘ene ta’evahe ‘i he 2010.

Vātau Hui: Kilisimasi Kolesi Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko Kilisimasi Kolesi ...

<005>

Taimi: 1810-1815

Sea Komiti Kakato: ...Ko u kole pē ‘Eiki Minisitā *MEIDECC* ko e ‘oatu pē ke mou mea’i pea mou fakatokanga’i fakamolemole mou foki mu’a ‘o ‘ange totongi fakafo’i vakapuna pē he ‘oku hangē ko e me’a ko ē ‘a e Fakafofonga Fika 13 meimei vakapuna pē ‘e ua he māhina, ka ‘oku ongo ‘aupito ‘aupito, ka ko e ongo taha ‘enau folau mai ko ē mei Vava’u ‘o fakahifo nautolu mei Niua ‘o fakahifo nautolu ‘i Vava’u kae fakaheka kau pasese ‘a Vava’u ia ‘o ‘omai ki heni. Pea ko e ongo taha ka u sio atu ki ha fefine ‘e ua mo ha ongo leka ‘ikai ke u fa’a lava ‘o fakamatala’i ka ‘oku ongo ‘aupito ‘aupito ‘a e me’a ko ia, ka ko u faka’amu pē ke tau fakatokanga’i ‘a e kakai ‘o e fonua ‘oku mahu’inga ‘aupito ‘aupito ia. 12 me’a mai.

Mo’ale Finau: Mālō ‘Eiki Sea. Sea fakatapu atu ki he Feitu’u na tapu atu ki he Hou’eiki Mēmipa. Sea ko e lipooti ko eni na’e ‘ikai ke ...ko hono mo’oni ‘Eiki Sea ‘oku to’oa homau loto ‘i ho’omo me’a atu toe to’oa lahi ange ‘i he fu’u veesi folofola na’e lau mai ‘e he Fakafofonga, hanga ‘e he veesi ‘o tongi hotau loto Sea na’a mo au te u loto au ke foaki atu ha’aku Patiseti ‘a’aku ‘o ‘oatu ia ke fakalava. Kae tuku mu’a ‘Eiki Sea ke u hanga ‘o talaange ‘a e me’a te u fakalava. Sea te u toki lave ki he’eku lipooti ‘anai lolotonga ngaahi ‘a e fōsoa ‘a e Tu’i Ha’apai. Ko e ongo ‘enisia mei ‘Amelika *code* ‘enisia ‘Amelika fa’u fōsoa mo e uafu. Ko ia Fakafofonga mai ho’o 400000 ka mau ō atu mautolu ‘o faka’osi e ki’i fo’i mu’a uafu ko ē 400000 ko ‘ena ko ē pa’anga Fale Alea kapau te ke loto ki ai mau heka atu mautolu he uike kaha’u.

‘Eiki Sea ko e ‘uhinga ko e laumālie ‘o e fokotu’u ‘Eiki Sea ‘oku pehē. ‘Oku ‘i ai e me’a ‘oku tau malava ke tau ala tautolu ki ai. ‘Ikai ke tau toe tali tautolu ‘Eiki Sea ‘oku pehē ‘oku ‘i ai e me’a ‘oku tau malava ke tau ala tautolu ki ai ‘ikai ke tau toe tali. Sea ko e ‘atu e fakatātā ko eni ko e ‘aisi mate ‘oku pa’anga ‘e 10000 ko e taha kilu ko e ‘aisi ia ‘e 10. ‘Ikai ke u ‘ilo au ‘Eiki

Sea ko e hā 'oku toe tali ai e Fakafofonga ha 'aisi 'e 10 'oku ou ma'u 'e au 'Eiki Sea 'a e māketi ko eni 'i Tonga ni pē, ko ia 'oku ou fokotu'u ki he Fakafofonga 'omai ho 100000 'oatu ho'o 'aisi mate 'e 10 'atu pē 'apongipongi.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga fēfē ke ke 'omai ka mau toki totongi atu ke 'ave ki homau vahefonua. 'E sai pē? Ko u 'ilo pē au ko e me'a 'a e Feitu'u na ka 'oku hangē 'oku ke ..

Vātau Hui: Sea kole fakataha atu ai pē 'omai ha ki'i 'aisi ke takitaha e ongo kāinga ka mau toki totongi atu he vahe hoko.

Mo'ale Finau: Ko e poini 'oku ou vahevahe 'oku lototo 'oku 'ikai ko ha poini eni 'oku ou talaatu 'oku 'i ai 'a e 400000 'oku 'ia tautolu 'oku lava 'o ngāue'aki. 'Oku 'i ai 'a e taimi lahi 'oku tau ...tau fakatātā pē Sea ko e palau.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea fokotu'u atu 'etau lipooti 'oku hoko e 6:00 mālō Sea.

Mo'ale Finau: 'Eiki Minisitā. 'Oku 'ikai te ke mahino'i 'e koe 'a e loloto 'eku malanga. Kapau 'oku 'ikai te ke mahino'i pea fononga atu koe kitu'a.

Vātau Hui: Sea ki'i vakai'i e Fakafofonga toe laka hala pē 'etau Tu'utu'uni.

Mo'ale Finau: 'Oku ke fu'u ta'elotu 'aupito 'Eiki Minisitā ta'engali ia mo ho'o lotu 'oku ke ha'u koe 'o fu'u ta'elotu 'aupito. Te u ki'i faka'osi atu ...Ko hono mo'oni 'oku ou loto au ke paasi 'a e me'a ko eni faka'amu ange pē na'e, ko hono mo'oni kuo 'ova he lau miliona e lipooti ko eni 'Eiki Sea mahalo 'oku fai atu he 7 miliona kapau na'e 'i ai ha *calculator* 'a e Fakafofonga ke ne takai pē mo ne ki'i lomilomi ko 'ene 'ova pē he 5 pea tuku mai ā ha toenga, ka neongo ia ko e anga foki ia 'a e tangi 'a e mātu'a motu mama'o, ka 'oku ne hanga 'o fafangu kitautolu 'Eiki Sea ke tau hanga kotoa pē ā ki he kakai hangē ko e me'a na'e me'a ki ai 'a Tongatapu 7, he ko e konga lahi 'o e lipooti ko e fatongia ia 'a e Pule'anga. 'Oku fehu'ia ia he 'aho ni pe na'e anga fēfē 'a e 'ikai ke malava pea 'oku tali mai pē ia he 'Eiki Minisitā 'osi 'i ai 'a e me'a 'oku fai ta ko ē na'a na fe'ilongaki pē mo e Fakafofonga ha'u e Fakafofonga ia 'o toe talamai pē me'a tatau ka tā ko ē na'e 'osi talaange pē he 'Eiki Minisitā ke langa e uafu.

Sea Komiti Kakato: Tokanga pē ki homou me'a ke ki'i fakahouhou'eiki pē he ko moutolu ko e kau Hou'eiki.

Mo'ale Finau: Ka ko hono fakakātoa 'Eiki Sea 'oku faka'ofa e lipooti ko eni. 'Oku 'ikai ke toe kehe eni ia mei ha lipooti te u 'oatu 'e au 'eku lipooti Sea 'i he natula tatau pē 'e 'alu atu pē ko e fiema'u pē 'a e kakai, ka ko e ki'i me'a na'a ku lave ki ai 'anenai 'Eiki Sea 'oku mo'oni te'eki ke u fanongo au 'oku fakahā mai he Fakafofonga 'oku 4000 'a e fo'i 'ulu 4000 'a e fo'i 'ulu, 'ikai ke ne hanga 'e ia 'o liunga'i pē 'e lava ha 'aisi mate ai, ka u 'oatu pē 'eku ki'i tokoni Fakafofonga na'a 'oku 'i ai pē ha ki'i founa ange ke ke lava pē koe.

Vātau Hui: Sea ki'i fakatonutonu atu pē mu'a Sea 'a e Fakafofonga 12. Tuku pē mu'a 'a e fika 'a Niua ke fe'unga pē mo Niua kae 'ai pē 'e ...

<007>

Taimi: 1815-1820

Vātau Hui: .. 12 ha fika 'a 12, pea tuku pē mu'a 'aisi mate 'a 12 ke tauhi pē ai pea kapau 'e 'ikai ke lava 'omai ha'amau ki'i 'aisi mate ka mau toki totongi atu he vahe hoko pea 'oua te ke toe me'a ki ai. Ko 'eku fakatonutonu pē ia Sea.

Mo'ale Finau : Mālō Sea, ko e tali ē 'oku 'omai 'e he Fakafofonga tali lelei Sea ka 'oku ou faka'apa'apa lahi ki he Lipooti mo e fu'u veesi Folofola na'e 'omai. Fakatauange pē Fakafofonga 'e a'usia hano tali vave ni mai 'a ho'o ngaahi kole neongo 'ene pa'anga lahi mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Ki'i kātaki pē Hou'eiki Fakafofonga hokohoko koe'uhi ko u ki'i fakatokanga'i pē tafa'aki e tēpile 'a e Hou'eiki pea te u ki'i 'oange hanau ki'i faingamālie foki atu kia moutolu ē. 'Io me'a mai 'Eiki Nōpele Ha'apai Fika 1.

Lord Tu'iha'angana : Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea pea tapu mo e Hou'eiki Kōmiti. Hangē ko e ngaahi feme'a'aki kuo 'osi 'ohake 'e he kau Fakafofonga mo e Lipooti kuo 'omi 'e he Fakafofonga Niua 17 kae 'uma'ā 'a e Feitu'ú na 'Eiki Sea. Pea 'oku fai ai 'a e fakamālō ho'o me'a atu. Mahino pē 'Eiki Sea 'oku toe tofanga pē foki he taimi tatau he ngaahi faingata'a pehé ni. Ka 'oku meimei ngaahi faingata'a ko eni 'oku hoko 'i Niua meimei vāvāofi ia mo e fanga ki'i 'otumtu 'i Ha'apai. Pea 'oku mo'oni pē foki ko u tui ko e tokolahi 'o e Hou'eiki Mēmipa e Fale ni 'oku te'eki ke nau a'u ki he Ongō Niua. Pea hangē ko ē ko ho'omou fakalea ho'omo Lipooti 'oku hangē ko ē ko ē 'oku fu'u faka'ofa pē 'oku nau tukuhausia.

Sea na'e lava atu na'e 'osi lava 'a e motu'a ni ki he Ongō Niua ko eni, pea 'uluaki 'a'ahi ki Niuafo'ou na'e kole Kalake Tēpile ko eni pē na'e kau ho'o folau 'a Tupou na'a mau 'a'ahi ko ē ki Niuafo'ou. Na'e te u ke mau taimi ko ē na'e 'ai ke mau polokalama ki ai toe kaniseli e vakapuna pea mau meimei māhina 'e taha ai. Ka ko 'eku 'uhinga 'aku 'Eiki Sea. Kau eni he fonua mo hono kakai fofonga fiefia mo 'enau fiefia pē nautolu he'enua nofo 'i he fonua. Taimi ko ia na'a mau 'i ai ai, neongo e ngaahi faingata'a ko eni 'oku 'ohake he na'e 'osi 'i ai pē ia he taimi ko ia. Ka ko e fonua eni ia ko honau kakai 'o nautolu 'oku nau fiefia ange nautolu 'ia tautolu heni. 'Aki 'enau mo'ui ai neongo ko e fa'a fakafalala 'a e me'a ni'ihhi he koloa mei he ngaahi vaka ko ia 'oku ō ange mo e ngaahi tukuvakā laumahina ka 'oku nau mo'ui pē nautolu he 'oku nau fafanga pē 'enautolu 'enau ki'i monumanu, 'oku 'i ai 'enau ki'i ngoue. Meimei māhina 'e taha na'a mau 'i ai Sea, na'a mau nofo he 'api 'o e motu'a na'e Pule Fakavahe he taimi ko ia ko Lama 'Okusi.

Sea na'e 'ikai ke u toe fie foki mai au mo e 'Eiki Nōpele na'a ma 'a'ahi ki ai. 'A 'emau ma'u me'atokoni pē 'amautolu mei he ngoue puaka pē he 'aho fetongitongi pē ia he puaka tunu he 'oku hūfanga he fakatapu 'oku fanga puaka pē motu'a ia pea 'oku mei pehē pē mo e 'api kātoa 'i Niua, 'o fahi pea fakamasima mo me'a. Mau fetofetongi ai pē 'emau kai pea mo e me'a kehekehe. Kae kehe Sea ko 'eku 'oatu 'e au mei he tafa'aki ko ia. Ko e fonua fiefia eni ia mo e feohi pea hangē pē ko ē ko e ngaahi me'a ko ē ko e taimi 'o e vaka me'a tatau pē ai. Kātoa ki tahi 'a ia pē eni ia 'oku hoko. Me'apango ia ko eni 'oku maumau 'a e uafu ko e mei ta'u eni 'e 6 pē 7 kae fai e... Ka 'oku nau 'osi anga pē nautolu ki he'enua mo'ui Sea pea 'oku mahino pē ia. Ko e ngaahi me'a ia ko eni ke 'oatu ka ko e poini ia ko eni 'oku ou 'oatu mei he tafa'aki 'e taha Sea 'oku 'ikai ko ha fonua eni ia 'oku tukuhausia hangē ko e fakalea ko eni 'o pehē 'e he Hou'eiki ko eni 'oku nau 'osi malanga 'oku nau hangē ko e 'u feitu'u tukuhausia ko ia ngaahi lea na'e fai. 'Ikai fonua eni ia 'oku nau mo'ui fiefia nautolu pea 'oku nau sai ange nautolu 'ia tautolu ko eni 'i heni. Pea 'oku nau ma'u me'atokoni nautolu mo mo'ui 'i he ngaahi me'atokoni 'oku mo'ui lelei ange ia.

Me'a tatau pē 'i Niuatoputapu ko e ta'u kehe ia. Me'apango ia mahalo na'e pehē pē toutou 'a'ahi 'a e motu'a ni ia ki he.. Na'e polokalama ko ia ki he uike 'e 2 na'e 'ai ke fai ai e folau toe tuku vakā ai toe mei māhina 'e taha ai. Ko e me'a tatau pē 'a e kāinga ko eni 'enau mo'ui mo 'enau ..

Paula Piveni Piukala : Sea ki'i fakatonutonu atu mu'a e 'Eiki Nōpele ko eni.

Sea Kōmiti Kakato : 'Io ki'i me'a hifo 'Eiki Nōpele.

Paula Piveni Piukala : Ke ‘oua te ne fua’aki ‘a e ‘ofa ‘a e kakai he Hou'eiki ‘o tauhi lelei nautolu ko e anga ia e mo’ui ‘a e kakai. Ko e Fakafofonga ē kuo ne fakahoko mai pea pehē ki he Feitu’u na ‘a e fiema’u vivili. Hangē ‘oku ne fakasi’isi’ia ‘aki ‘ene fakakaukau ko e ‘ofeina ia ‘e he kāinga ko e tu’unga mo’ui ia ‘a e kāinga. ‘Oua ‘e va’inga ‘aki ‘a e ‘ofa ‘a e kakai he ko e me’a ia ‘oku tolonga ai ‘a e lea ko ia ko e me’avale he fonua ni ko e ‘ofa vale ‘a e kakai he Hou'eiki ...

Lord Tu’iha’angana : Sea fakatonutonu. Sea ko e hā ‘a e fakatonutonu.

Paula Piveni Piukala : ... `kae ‘oua ‘e ngāue’aki ‘enau ‘ofa ko e vale.

Sea Kōmiti Kakato : ‘Ikai Fakafofonga ē.

Lord Tu’iha’angana : Me’a ki lalo...

<008>

Taimi: 1820-1825

Lord Tu’iha’angana: ... ‘ikai ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ke u fakasi’isi’ia ko ‘eku talanoa atu ‘a’aku ia mei he tafa’aki poini ‘e taha ki he mo’ui ‘a e kakai ko eni ‘ikai ke u ...

Paula Piveni Piukala: Sea ko ‘ene poini ‘a’ana ia he anga e ‘ofa ‘a e kakai ‘i ai ko e Hou’eiki ko e poini ia ko ē ‘a’aku.

Sea Komiti Kakato: ‘Ikai.

Paula Piveni Piukala: ‘Oua te ne ‘omai e me’afua ko ia ko e me’afua totonu ia ki he tu’unga fiema’u vivili ‘a e kakai.

Lord Tu’iha’angana: Sea tuku mu’a ...

Paula Piveni Piukala: ‘Oku ou ongo’i ‘e au ‘oku ne manuki’i ‘e ia e kakai ko eni Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Ikai.

Lord Tu’iha’angana: Me’a ki lalo kae tuku ho ‘ai, toki malanga koe ha’o taimi ‘o ‘ai ho poini tuku ‘eku malanga na’a ke ‘osi malanga koe mo ‘omai ho’o poini tukuange ‘eku malanga ‘a’aku ke u ‘ai ke ke pule fie pule pē koe he Fale ni ‘ai fakalelei ho’o me’a Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: Ko u fakatonutonu atu Sea ko e ‘uhinga ‘eku lau he ‘oku ou ongo’i ‘oku ne manuki’i e kakai ko ‘eku ongo’i ia.

Paula Piveni Piukala: Fakafofonga ki’i fakatonutonu.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ko u kole atu ki he Feitu’u na ‘oua te ke hanga ‘o ngāue’aki e ngaahi lea ke mamahi ha taha he Fale ni ko ‘etau Tohi Tu’utu’uni ‘a eni ko ē na’a ke kole fakamolemole ai kupu 53.

Paula Piveni Piukala: ‘Eiki Sea kātaki pē Sea ‘osi e fakamalanga mai ‘e he Fakafofonga ko ia ‘oku ne fakafongga’i mai e kakai ...

Sea Komiti Kakato: Sai me'a hifo koe ki lalo me'a ki lalo. 'Oku ai ha taha 'oku, ki'i 'oleva pē 'Eiki Nōpele ē Ha'apai ka 'i ai ha taha 'oku 'i ai ha'ane malanga pea ki ha me'a ko 'ene tui pē ia 'a'ana. Ko e taimi pē ko ē 'oku ke me'a ki 'olunga 'o faka'uhinga'i e malanga ko ia 'o fakatatau mo ho fiema'u 'e tonu ia kia koe mo e ni'ihi 'oku ke tui ki ai ko e kakai tauhi fonua eni pea 'oku ou kau mo au ia he'eku ongo'i he'ene me'a mai he koe'uhí nau kau au he folau.

Sio ko e me'a ia nau hanga 'o fakatokanga'i ai kapau 'e sivi 'a Niuafou ko e hau nautolu he mo'uilelei, mo'uilelei 'aupito nautolu ko e faingata'a'ia ko ē 'a Niuafou ia ko e nifo pea 'oku 'ikai ke 'i ai ha toketā nifo pea ko e me'a ia 'oku 'uhinga ai ko ē fakatangitangi ko eni ko e uafu 'oku kovi e uafu. Ko e telefoni 'oku kovi e telefoni mo e hala ka ke fakamolemole pē 'Eiki Nōpele me'a mai pē Feitu'u na ho'o faka'uhinga ka 'oku sai pē ho'o faka'uhinga 'a 'au.

Poupou ke faitokonia ange ngaahi fiema'u 'a e ongo Niua he'enau lipooti 'a'ahi

Lord Tu'iha'angana: Ko u tui pē au 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke u faka, ko 'eku malanga atu 'a'aku ko eni nau 'osi fakahoko atu pē 'e au 'oku tau 'uhinga he 'oku tau palopalema tatau pē tautolu ia he 'ū me'a ko eni pea 'oku mahino kiate au nau 'osi pehē atu au ia 'oku mahino 'a e ngaahi faingata'a'ia ia ke fai ha ngāue ki ai mo tokoni'i ko e me'a ia nau fakahoko atu he kamata 'eku malanga. Ka ko u 'oatu e poini 'e taha mei he fetāngutu'i 'a e kāinga ko eni. 'A eni ko eni ne nau 'i ai na'e 'ikai ke pehē ia na'e tauhi makehe na'a mau ko e fokoutua eni 'a'aku ia he 'api pē ia ko eni ko ē taautaha ko ia ko e meimei ko e nōmolo ia ko eni ko ē 'a e *life* ko ē 'a e 'api ko ia 'a ia 'oku meimei pehē 'a e 'api kotoa. Ko 'eku talanoa ia na'e 'ikai ke pehē ia ko e tauhi ange kimautilu ko e mo'ui angamaheni ia ko eni ko ē 'i he taimi na'a mau 'i ai ai 'a eni ko u talanoa ki ai Sea ko e me'a pē ko u faka'amu pē na'a pehē ko 'eku malanga 'a'aku ia ko u pehē 'oku 'ikai ke u poupou au ki he me'a ko eni pea hangē ko e fa'ahinga faka'uhinga 'a e Fakafofonga ko eni na'e toki hanga 'e he 'Eiki Sea 'aneafi 'o faka'ilo ki he'ene fa'ahinga faka'uhinga pē 'a'ana ki he me'a 'oku tui ki ai mo e me'a 'o pehē 'oku ou manuki pē te u siolalo au ki hē.

'Eiki Sea ko e hā ho'o mea'i 'oku ke ongo'i koe kapau 'oku ke ongo'i 'e koe 'oku ngali 'uhinga pehē ko u fakamolemole 'oku 'ikai ke pehē. Nau talanoa pea ko ē 'oku me'a mai pē 'a e Fakafofonga Niua 'oku poupou mai ki he'eku fakamatala'i 'a e tafa'aki 'e taha e nofo 'a e kāinga 'Eiki Sea. Pea ko ia 'oku ou, pea nau tu'u 'o 'uhinga 'eku fakahoha'a he ko e 'uhinga 'oku 'i ai e fa'ahinga heni tokolahi 'oku te'eki ke nau a'u ki he ongo fonua ko eni. Pea ko ia 'Eiki Sea 'a e ki'i vahevahe pē ko ē 'a'aku ko ē nau talaatu kau eni he ki'i kāinga mo'ui fiefia pē ia a'u ki Niuatoputapu 'alu ki Tafahi me'a fakafiefia ia 'emau a'u atu ki Tafahi kaka he sitepu 'e 100 tupu ko ē lolotonga 'emau fakataha ko ia ko u tui pē 'e Fakafofonga 'oku kei tauhi pē he ki'i kāinga ko ia pea mo e me'a tatau ko ē ...

Hoko pē 12 kuo tā e fafangu 'a ia ko e tā e fafangu feitu'u pē 'oku te 'i ai he ki'i motu manatu'i pē ko e fungavaka 'oku lahi taha he kāinga ko eni ko e Katolika 'a ia ko e mahalo ko e fo'i ouau pē Katolika ko 'ene tā pē fafangu talamai mau fakalongolongo kātoa kae fai 'enau ki'i ouau ko ē 'a nautolu ko eni ko ē he hoko e 12 ko u tui pē Fakafofonga 'oku kei hoko atu pē ia pea tauhi e ki'i motu ko ē ko Tafahi. Pea ko 'eku fakahoha'a pē 'a'aku Sea mei he hangē ko ē pehē ko e fu'u faingata'a ko ē mei he tafa'aki ... ka 'i he taimi tatau 'oku tau poupou kātoa tautolu ke fakalelei'i e ngaahi me'a ko eni pea 'e mei natula tatau e ngaahi faingata'a ia ko eni ...

<009>

Taimi: 1825 – 1830

Lord Tu’iha’angana: ... taulanga mo e ngaahi me’a pehē mo e ngaahi motu ‘i Ha’apai, ko Fotuha’a mo e ngaahi motu pehē. ‘Oku fiema’u ke fai e tokoni ki ai ka ‘oku mau fakaongoongo pē ki he taimi mo e ngaahi polokalama mo e ngaahi me’a ko iá ‘Eiki Sea.

Pea ko ia ‘e ‘Eiki Sea ‘a e ki’i sio pe ia me’i he tafa’aki ‘e taha ko u pehē ‘e au ‘oku tonu, ‘o nofo fakataha mo e kāinga ko ení ‘i he ngaahi taimi lahi mo e anga ‘enau mo’ui mo e anga ‘enau, mau toutou ma’u’anga kelesi. Uike eni ‘e 3 mahalo pe 4 na’a mau ‘i ai, feohi e anga ‘enau feohi ngaahi me’a kehekehe. Neongo ‘enau nofo mama’ó ‘oku nau ofi ange nautolu ki Ha’amoā.

Ka ko e ‘uhinga ia ‘eku fakahoha’á ‘Eiki Sea, ‘oku ‘ikai ha ‘uhinga ‘e taha ke nofo pē ‘a e Fakafofonga ia ko ē ‘o fai’aki ‘ene faka’uhinga mo ‘ene pehē. ‘Ikai ke ‘i ai ha me’a pehē pea ‘oku ou tui ko e feme’a’aki ia ‘i he Falé ni ko e fai’aki ‘a e laumālie. Pea ko e me’apango ia ke hanga ha taha ‘Eiki Sea ‘i Falé ni ‘o fai’aki ‘ene fakakaukau mo ‘ene tui ‘ana ke ne hanga ‘o tā palasia ‘aki ‘a e totonu ‘a e Hou’eiki heni. Pea fekau ke tuku ‘aupito ia, kae tuku ‘ene fa’ahinga ‘ai me’a pehē ‘ana hē ‘o fai atu ha feitu’u kehe, mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Tau foki ki he ‘etau ngāue ē, ‘io me’a mai Fika 8 ‘osi pe ko iá pea hoko mai leva ‘a Fika ‘uluaki ē, Tongatapu 8

Fakalotolahi Tongatapu 9 ki he Fakafofonga Ongō Niua lahi pe founa lava ke faitokonia ongo motu mama’o

Vaea Taione: Tapu mo e Seá, Tapu mo e Hou’eiki Kōmiti Kakatō. Ko e līpooti ko ení he’eku tangutu ‘o fanongo ki ai ‘e Sea ‘oku mo’oni ‘aupito. Ko hono kehekehe pe ia ‘o’ona ia mo ‘emau līpooti ko eni ‘i Tonga ní ko e mama’ó. Ko e feitu’u ko ē ‘oku nau me’a ko ē ki ai, ko e me’a ‘oku ou tokanga au ki ai Sea. Ko u ako ‘e au e me’a lahi mei heni ko e ‘uhinga ia Sea ‘ete pole ai ke te ha’u ki he Falé ni ke te ha’u mo e ngaahi fakakaukau lelei kātoa te te lava ‘o fai ki hoto vāhengá ‘o fai kātoa e me’a ko ia heni.

Neongo ko ‘ete ha’u ‘o līpooti mai peá te hanga ‘o ongo’i. Ko e taimi ia ko ē ‘oku lahi ai hoto lotó ke te hanga, ko e hā ‘ete fa’ufa’u ‘oku faí. Te te fua’aki pe taimi ko ē ‘okú te ‘i heni ai. Tangi ki he Pule’angá, tangi ki fe’ia, ko e nofo ko ení ko e nofo pē ‘a kāinga. Lahi e founa ia ke fai’aki e me’a ko ení pea ‘oku ‘ikai ha me’a ia ‘oku lahi. Ko ‘eku ha’u pe au ‘o fakalotolahi pe ki he Fakafofonga ko ení. Pea pehē ki he taha kotoa pē heni, na’a tau fakakaukau ‘e hanga ‘e he Pule’angá ‘o solova e me’a kātoa. Kuo tau ‘osi lave’i pē ‘oku hanga ‘e he Pule’angá tokanga’i e ako mo e me’a kātoa, ‘oku ‘ikai ke lava ia.

Ko e pehē pe ‘e he Tongá ke laku pa’anga he kolisi tutuku, ‘io, ‘alu, lotu ‘io, miliona, miliona. Me’a leka eni ia, ‘o tatau kātoa pe mo e ngaahi vāhengá. ‘Oku fiema’u pe, ko e taimi ia ‘okú te ‘asi ai ke te hanga ‘o pole’i e ngaahi me’a ko ení ke te hanga ‘o fai. Sea ka ‘ikai ke u lava ‘e au ‘o fai ha me’a ki hoku vāhengá, ha fo’i pole ko u ‘osi fai. Ko ‘ene ‘osi pe me’á Sea ko u lava atu ai pē au Sea.

Kaikehe ko ‘eku fakalotolahi ia ko ‘etau ha’u ko ‘etau ngāue fakataha. Lahi e feitu’u ia ke fai ki ai e kolé. Ō ki muli, ko ‘ete ‘alu ko ē, fele ‘a e feitu’u ‘oku ‘ikai ko e Pule’angá pe ‘e taha. ‘Oku pehē pe ‘eku fakaloto lahi ‘a’aku ia he efiāfi ni Sea. Ko e ‘uhinga ia ‘ete ha’u ki he Falé ni na’a te pole mai ki he me’á ni pea ‘oku lahi e founa ke te fai ai ha ngāue ke lava e me’a ‘okú te faí, mālō Sea ko ia pē.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, Tongatapu 1 me’a mai

Fakamahino ‘ikai ko ha ngāue faingofua ke fai ki he Taulanga Niuafo’ou & ongo Niua

Tevita Puloka: Tapu pea mo e Sea mo e Fakataha ‘Eiki pea ko u lave’i pē ‘oku ngali ‘oku maa’ulolola. Sea ko e hangē pe ko e me’a ne toutou me’a’aki ‘e ‘Eua 11 ‘o fokotu’u mai ki he motu’á ni ke u tu’u ‘o fai ha fakahoha’a ‘o fekau’aki mo e ongo motu ko ení.

Ne talu e fekau’aki ‘a e motuá ni mo e ongo motu ko ‘ení lolotonga ‘oku ou kei faifatongia ‘i he *MOW*. Ko e taha mo’oni eni ha ongo motu ‘i he kuonga ko iá na’e monū’ia ‘aupito. Pea telia na’a ngutu tamulea ‘eku fakahoha’á. Ko e Tama Tu’i he ‘aho ko iá mo e ‘Eiki Minisitā ‘o e *MOW* he ‘aho ko iá mo e kau ngāue. Ko u tui ‘oku mea’i lelei pe ‘e he ‘Eiki Minisitā ‘o e *MOI* he ‘aho ní, ‘a hono tokangaekina makehe he ‘e he Tama Tu’í he ‘aho ko iá ‘a e ongo motu ko iá ‘o a’u ‘o fakaheka e ‘Eiki Minisitā he fu’u vaka tahi mo e kau ngāue. Ko e ō ko e tanu hala mo tokangaekina ‘a e ongo motu ko iá, kuo ‘iloa ko Tokelau Mama’ó.

‘Osi atu e kuonga ko iá, pea ‘i ai mo e ngaahi me’a fakaoli ia na’e hoko, ō atu ia ‘oku te’eki ai ke lava e ngāue ia tanu halá. ‘Amanaki ko e Tama Tu’í na’e hā’ele ‘o ‘a’ahi e halá ...

<010>

Taimi: 1830-1835

Tevita Puloka: ... pea a’u ki he 2009 kuo hake fo’i sunami ‘i Niuatoputapu. Na’e faingamālie ‘a e kautaha ‘a e motu’a ni ‘i he ‘aho ko iá ‘o fengae’aki mo e kautaha Kolea makatu’unga ‘i hono talamahu’inga *international* ‘i māmani he Pangikē ‘a Māmani e langa ko iá. Pea na’a mau ō ‘o fai e fatongia ko iá, nofo he malumalu ‘o e *PMU* ‘a e *World Bank* kae pehē ki he Potungāue *MOW*. ‘Oku ou fiefia he talanoa ki aí he ‘oku me’a heni ‘a e ‘Eiki Palēmia ‘o e ‘aho ko iá pea me’a heni mo e ‘Eiki Minisitā ko eni ‘a eni ko eni ‘o e Fefakatau’akí. ‘Oku ou tui ‘oku ke manatu’i lelei pē ho’o me’a ‘i he ‘aho na’a ku foaki ai e kī ‘o e langa ko iá ki he fakafongia e *World Bank* kae foaki ki he Pule’angá. Ko e me’a ko ē ‘a e ‘Eiki Minisitā Fefakatau’akí ‘i he ‘aho ko iá kuo laka ange tu’unga fakanofa ‘a Niuá ia ‘ia maoutolu ‘i Vava’ú. Ko u tui te ke manatu pē ki ai ‘o makatu’unga ia ‘i he langa ko iá pea na’e ‘i ai pē, na’a ma ‘i ai pē mo e ‘Eiki Minisitā e *MOI* ko eni ‘o e ‘aho ní ko ia na’a ne tokanga’i e langa e halá ‘i he malumalu ‘o e *MOW*. Tau kei Niuatoputapu pē.

Hoko mai Sea ‘o tokoni ‘a e *EU*, ‘Iunioni ko ē ‘a ‘Iulopé ‘o langa e falemahaki. Ko e kautaha ‘a e motu’á ni na’a ne toe ma’u mo e talamahu’inga fakavaha’apule’anga ko iá. Langa e falemahaki ‘o Niuá. Ko e falemahaki ia ‘oku tala he lipooti ‘a e *EU* ko e falemahaki faka’ofo’ofa taha ia he Pasifikí ‘i he’enu ‘ū *project* na’e langá. Hoko mai pea mo e ngāue na’e toe fakalelei’i e ngāue na’e fai pe ia kimu’a. Ko u tui ‘oku mou mea’i pē na’e fai hono ngaahi ‘o e taulanga ‘o Niuá, Taulanga Pasivulangí ‘i he tokoni ‘a ‘Aositelēlia ‘o tautautefito ki hono fakaava ke ava lelei ki he fononga ‘o e ngaahi vaka lalahí ki he taulangá. Ko e ngāue na’e toe fakakaungatāmaki pē ai ‘a e kautaha ‘a e motu’á ni ko e fakalelei’i e uafú ‘i he maumau he fu’u peau ko eni na’a ne haveki ‘e ia ko eni ‘a eni e tā ko eni mo e ‘imisi ‘oku mou me’a ki aí fakataha pea mo hono toe fakalelei’i ‘o e hū’anga vaka ki aí ke toe tonu ange ‘a e anga ‘alu ‘a e vaká ‘o ‘i ai e maama kamo pea mo e poe ai. Toe langa pea mo e fale nofo’anga talitali’anga kakai ‘i he Taulanga Pasivulangí kuo ‘osi’osi kakato e ngāue ko iá.

Ko e aleapau ngāue na’e fai ki he fakalelei’i ko ia ‘o e uafu pea mo e taulanga ‘o Niuatoputapú na’e *contract* pē ia ‘e taha fakataha mo e ki’i ngāue fakalelei ki he uafu ko eni ‘oku mou me’a ki ai ‘oku ‘asi mai ko eni he ‘imisi. Na’e ‘osi pē saina e aleapau pea kamata e ngāue ko ē ‘i Niuatoputapú kuo hake e fu’u peau ko eni ‘o haveki ‘a e uafu ko eni ‘o Futú ‘a eni ‘oku mou me’a ki aí ‘i he tūkunga ko ē ‘oku a’u ki ai he ‘aho ní. ‘Oku ‘ikai ko ha me’a faingofua ‘a hono liliu mo toe fokotu’utu’u ‘a e ngāue ‘a e Pangikē ‘a Māmani pea ‘oku mea’i lahi ia ‘e he Fakafongia ‘o ‘Eua 11 kae pehē ki he ‘Eiki Minisitā hano *procure* fo’ou ha fa’ahinga ngāue

pehē. Pea na'e 'i ai pē mo e ngaahi me'a fakatekinikale ia na'e hoko 'oku hoko pē ia 'i he anga 'o e langá.

Pea ko hono 'uhinga ia ne pehē ai 'oku hangē kuo toloi fuoloa 'o ta'etokangaekina 'a e ngāue ko eni ki Niuafu'ou pe ko e taulanga ko eni. Na'e toe fili, 'oku 'i ai 'enau *process* ki hono fili 'o e toe 'enisia fo'ou ke ne toe tā fo'ou e mapé, te nau toe kumi taimi ke o ki ai 'o fai 'enau savea, ngāue fo'ou.

Ko e taulanga 'a eni kuo 'iloa pē ko e fu'u Taulanga ko 'Ifea 'a eni 'i Futú. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'e pau ai ha o 'o fakahoko ha ngāue ki ai. Na'a ku kei ngāue 'i he *MOW* na'a ku fa'a lele atu 'i hono tokangaekina mo hono supavaisa e ngāue ko eni 'a ē langa ko ē mo e langa lahi ko eni 'o e Potungāue Ngoué ai 'o e 'ofisi mo e fale nofo'anga kae pehē ki he māketí. Pea 'oku makehe mo faingata'a fau 'a e ngāue ko eni ki Niuafu'ou pea 'oku fu'u faingata'a pē ngāue ia ko iá. Pa'anga lahi 'e fakamole ia ai ko e pa'anga ko ē he *logistic*, fetuku koloa ko ē ko hono 'uhingá he ...

<002>

Taimi: 1835-1840

Tevita Puloka: 'Oku 'ikai ke 'i ai ha me'a 'e pau ko 'ene toki pau pē ha tū'uta ho'o koloa ki 'uta, pea ko 'ene toki pau pē ha 'osi 'a e ngāue, ko e ngaahi me'a kotoa ko ia 'oku tānaki ia 'o fakamahu'inga'i fakapa'anga 'o kau 'i he taimi ko ē 'a e talamahu'inga.

'Oku ou tui lahi pea hangē ko e me'a 'oku, 'oku ou tui 'aupito au ki he me'a ko ena Sea na'a ke me'a ki ai, pea mo e me'a na'e a'usia 'e he Fakafofonga Nōpele mei he 'Otu Ha'apai. 'Io, 'oku mo'ui lelei ange 'a e kāinga 'o Niua, he 'oku 'ilonga pē he taimi ko ē na'a mau lue holo ai he faikava, lue lalo ko ē mo e mātu'a 'oku liunga 2 honau ta'u 'ia kita 'oku te hōhō kita 'oku nau kei lue lelei pē nautolu ia. He 'oku hoko e me'a ko ia, 'oku nau ma'u ange 'a e me'atokoni 'oku fakamo'ui lelei ange, 'oku ngaungaue ange honau sino, pea 'oku mo'oni 'aupito pē ka 'i he taimi tatau, 'oku 'ikai ko ha 'uhinga 'eku fakahoha'a 'a'aku Sea, ke fakasi'isi'i 'i 'a e me'a kuo tangi ki ai 'a e kāinga ko eni.

Na'e 'i ai honau kuonga 'o nautolu, 'i he 'aho ko ē hono tokangaekina 'e he Hau 'o e Fonua 'i he 'aho ko ia, pea 'oku ou tui 'oku mea'i 'e he tokotaha kotoa he ko hono kāinga mamae. Pea 'oku ou tui ko e fokotu'u ko eni kuo 'omai, 'io, pea 'oku 'ikai ke u tui 'oku hanga 'e he Pule'anga 'o fakahangahanga kehe mei hono tokangaekina 'o e kāinga 'o Niua, ka 'oku 'ikai ko ha ngāue ia 'oku faingofua, 'a e ngāue ki he kāinga 'o Niua pea mo e anga 'a e tu'u 'a e motu ko eni.

Sea 'oku ou manavasi'i au he, ongo'i 'oku ou māfana pea telia 'oku 'i ai haku kongá ki he ongo motu ni, ko 'eku lave'i, 'ikai, ka 'oku ou tui lahi pea 'oku ou fakamālō atu ki he Fakafofonga, pea 'oku tau fiefia kotoa 'i he me'a 'a e Tama Pilinisi 'o 'a'ahi ki si'ono kāinga ko eni, ka 'oku ou tui lahi pea 'oku tau tuku kotoa atu pē 'a e falala ki he Pule'anga kae pehē ki he ngaahi kautaha tokoni mei muli 'o hangē ko eni ko e Pangikē 'a Māmani, na'e mahino 'i he ngaahi ta'u kimu'a, na'e lava lelei 'a e ngaahi ngāue kuo fakahoko 'i Niua. Neongo 'a e faingata'a ka ko e lave'i 'e he motu'a ni na'e te'eki ke fai ha ngāue ia 'i Niua pea tōnounou, ko e me'a ko eni ki he *communication* 'oku lolotonga 'i ai 'a e kautaha 'i Tonga ni pea mo e *Digicel*, 'oku fokotu'utu'u ke langa 'a e fu'u pou ko eni 'i he ongo Niua, 'oku fiema'u 'a e *helicopter* ia ki ai.

Pea ko e taha ia he ngaahi me'a 'oku ne hanga 'o talamai 'a e faingata'a 'a e ngāue ki he ongo motu ko eni. Pea 'oku fakamole lahi 'a e ngāue mo e mafatukituki fakapa'anga ki he ngāue 'a e ongo motu ni. 'Ofa lahi atu Fakafofonga kae pehē mo e 'a'ahi kuo fai pea 'oku tau, mālō kuo

tō mai ho’o līpooti pea ‘oku ou fokotu’u atu ‘e au Sea, ko u tui ‘oku tau tali lelei ia fokotu’u atu, mālō.

Sea Komiti Kakato: Fokotu’u pea pou pou ko ia ‘oku, ‘io Hou’eiki Minisitā, ‘io me’a mai ‘Eiki Minisitā ki he Ngoue pea mo e Toutai.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, pea pehē ki he Komiti Kakato. Ko e mo’oni kuo fuoloa ‘a e fakataha ni, pea ‘oku ou kole pē ke u ki’i, ‘oku ‘i ai pē ki’i fehu’ia ‘a e līpooti ko eni, pea ‘oku meimei fakatefito pē ki he Fakafofonga.

Ko e ongo me’a lalahi ‘e 2 ‘oku ou tokanga ki ai mei he līpooti koe’uhi he na’a ke me’a tonu atu ki he ongo Niua ‘o ke fakatokanga’i ai ‘a e fiema’u tokoni ko eni ki he faleako ko eni kuo popo, pea ko e ‘uhinga ia ‘eku ta’emahino pē ko e hā ‘a e ‘uhinga ‘oku toki fakatokanga’i ai ‘i he līpooti ko eni. Ko e fale ‘Eiki Sea he ‘ikai ke ta’u taha pē pea popo leva, ‘oku ou tui ko e fale ko ena ‘e ‘i he vaha’ a ‘o e ta u ‘e 5 ki he 10. ‘I he tu’unga ‘o e popo ko ena na’a ke me’a ki ai, pea ‘oku ou, ko e taha ‘oku ‘ikai ke u faka’uhinga’i lelei pē ‘oku anga fēfē ‘a e, pē na’e a’u ‘a e Fakafofonga ki he fale ni kimu’a he ‘oku ki’i fuoloa ‘ene ‘i he Fakafofonga kae ‘ikai ke fakatokanga’i ‘a e fale ni ke kau ‘i he ngaahi fiema’u vivili, ngaahi me’a mahu’inga ko ē ‘o e motu. ...

<005>

Taimi: 1840-1845

‘Eiki Minisitā Ngoue: ...Pea pehē pē ‘Eiki Sea pea tapu pea mo e Fale ni ki he fale fakafiemālie ki he holo. ‘Oku ou tui ‘oku ngāue’aki ‘e he Fakafofonga. Ko e hā e me’a ‘oku ‘ikai ke to’o hake ai mo ia ‘o kau mo ia ‘i he ngaahi fiema’u vivili he ko u tui ko e me’a mahu’inga eni ‘i he ngaahi fiema’u ko eni ‘a e kāinga, ka pea ko u... ‘i he fakakātoa ‘o e lipooti ko e fakafehu’ia ‘oku hangatonu pē ki he Fakafofonga ke ne toki fakahoko mai ‘e ia ‘i ha taimi kehe, ka ‘oku ou pou pou atu ā ke tali atu ā ‘a e lipooti mālō.

Sea Komiti Kakato: Ko e lipooti si’isi’i eni ka ‘oku fu’u lōloa ho’omou feme’a’aki heni me’a mai ‘Eiki Minisitā.

Fokotu’u na’a ‘oku lelei ange ke feinga ongo Niua ki Ha’amoā ‘oku nau ofi ange ki ai he feinga mai ki Tongatapu ni

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Kole pē ke u hūfanga atu Sea e Komiti Kakato he fakatapu kae ‘uma’ā ho’o Komiti Kakato. Ko e taha ‘a e ngaahi fehu’i ‘oku fai ki ai ‘a e tokanga na’a mo me’a atu ki ai pea mo e Tama Pilinisi kae ‘uma’ā ‘a e Feitu’u na kae ‘uma’ā ‘a e Fakafofonga. Ko e kei nofo ko ē tapu ange mo e Ongō Niua ‘o na tokanga mai ki Nuku’alofa mama’o ia Sea. Ko e ofi taha ki ai ko Vava’u, ka ko e ‘uhinga ‘oku tu’u ‘a Nuku’alofa ia ‘i Tongatapu ni ‘oku pau ke nau foki mai nautolu ia ‘o fakalaka mai ‘i Vava’u mo Ha’apai ke nau a’u mai ki Nuku’alofa. Pea ‘i he’ene pehē ‘e Sea kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki ‘o e fonua. ‘Oku ‘ikai ke toe ha fanga ki’i tu’utu’uni faka-Pule’anga ia si’enua totongi vaka mai ki Nuku’alofa ke sitapa’i ange pē ‘oku ok pē ‘oku lelei pea nau toe foki mo ia.

Ko e nofo ko ē ‘a e ongo kauhala ‘oku ofi ange ‘a e Ongō Niua ki Pangopango pea mo ‘Apia pea ‘i he’ene pehē ‘e Sea kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki ko e angamaheni ia ‘aneafi na’a na kāinga naua ki ai, na’a na kāinga ki ‘Uvea mo Futuna na’a na kāinga ki Tutu’ila, ‘Upolu, Savai’i pea ‘oku hā ia ‘i he’ena feme’e’aki na’a nau ofi ange pea nau nofo ki ai, ka ‘i he tu’utu’uni fo’ou ko eni ‘etau nofo te nau faai fononga mai ē mei ‘Aositelēlia ki Nu’usila ke taa’i atu ‘enau ki’i paasipooti ke nau foki mo ia.

‘Oku ou kole ‘e Sea kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki na’ a lava ke toe fakalelei’i ‘a e anga si’i ‘enau fefononga’aki. Ko e angamaheni ‘aneafi na’e ‘i ai ‘a e vaka na’e lele pē ia pea mei Tutu’ila pea mo ‘Apia fou mai ‘i he Ongō Niua tuku atu ai ‘enau talamu lolo tuku atu ai mo ‘enau uta fononga ki Vava’u, pea ‘oku ke mea’i pē ia ‘e koe Sea kuo nau tafoki mei ai ‘o tafoki ‘o ‘utu ki Pangopango pea mo ‘Apia. Ko e tokoni ia ‘oku vave taha. Ko e me’a ko ē ko ē ki he’ enau fa’a toutou me’a mai ko ē ki Nuku’alofa ko e fononga mama’o faka’uli’ulia, pea ‘ikai ngata ai mo’oni e taimi na’e kei pule fakavahe ai ‘a e ki’i motu’a na’e fa’a folau mai mei Niuafo’ou ki he ako ki Tonga ni. Ko e taimi ko ē na’e a’u mai ko ē ako ki heni ‘i he’ene ha’u ki he ako ko e fuoloa ‘a e mātuku ‘a e kolisi ia ko e ‘osi ‘a e ta’u, foki leva ia foki ia ki he Ongō Niua, ta’u fo’ou pē toe foki mai ko e ‘osi ia ‘a e ta’u hono hoko ‘i he’ene ako ‘ata’atā pē he fefolau’aki. Pea ‘i he’ene pehē ‘e Sea kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki totonu ke fakakaukau ke ‘oange kia kinautolu faingamālie mavahe ke nau folau ā ki Pangopango pea mo ‘Apia kae ‘uma’ā foki ‘a ‘Uvea.

Sea Komiti Kakato: ‘E ‘Eiki Minisitā sai pē ka u tokoni atu pē ke vave ‘etau...ko e tali ko eni ‘o ‘oatu kia moutolu pea mou hanga leva ‘o fokotu’utu’u ‘a e fo’i me’a ko ena ‘oku ke me’a mai ki ai.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Te u ki’i faka’osi atu pē ‘e ‘Eiki Sea kātaki fakamolemole ko u ‘ilo’i pē ‘oku ke tuputāmaki he’eku tuku kitu’a ‘a e fo’i ngāue ka ko e angamaheni ia ‘aneafi.

Sea Komiti Kakato: ‘Ikai ‘oku ‘ikai ke ...ko e Fale ko eni to’o...

<007>

Taimi: 1845-1850

Sea Kōmiti Kakato: ..mama’o ‘aupito ‘aupito pehē ‘oku ‘i ai ha taha ‘e tu’utamaki. Ko ho’o fo’i fale’i ko ia ‘a e Feitu’ú na ko e fale’i mei he tafa’aki ‘a e Pule’anga ka ko e tali ko eni ‘e ‘oatu ‘e he Pule’anga pea te mou foki mai ‘o fakatatau mo ‘etau Tu’utu’uni he ta’ufo’ou ‘o lipooti mai hā e me’a na’e lava hā e me’a na’e ‘ikai ke lava.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Ko e ‘uhinga pē foki ‘eku lave atu ki ai tapu ange mo e Feitu’ú na ko e ngaahi matangi mālohi ko eni mo e ngaahi ‘u me’a ko ia na’e hoko ko e ha’u ia mei he tafa’aki ko ē ‘o Ha’amoā, ‘a eni na’e hoko ko ē ‘i Niuatoputapu. Ko e fu’u mānava mai ko ia na’e fou mai he vaha’a ko ia ‘o Tutu’ila pea mo ‘Upolu ‘o hao mai ai ‘o ha’u ‘o uaū ko ia ‘i Niuatoputapu. Ko e matangi ko eni ko ē na’e holo ai e uafu ko eni ko e tō mai mei Fisi. Ko ‘eku lave atu ko ē ki ai ko e ‘uhinga ‘oku faingatā’ia ‘aupito ‘a e Fakafofonga ‘i he kole. Na’a ko ha taimi eni 'Eiki Sea ke u hangē ko ho’omo me’a atu ko ia ki ai, pea mo e Tama Pilinisi ke fai ha fakakaukau ā ke nau folau ā kinautolu ki he Ongō Ha’amoā ke tokoni mai.

Sea Kōmiti Kakato: Fakamanatu pē ki he Feitu’ú na ko e talite mo e konivesio ‘oku ‘i ai e tama ia ‘oku ne fai e me’a ko ia. ‘Oku ‘ikai ke kau ai e Feitu’ú na mo e Fale ni ka ‘oku teletele ‘a e me’a ko ē ‘oku ke me’a mai ‘aki ia ko e tō’onga ha taha ‘oku ne fakangofua ‘a e talite mo e konivesio, ko ‘etau Konisitūtone ia.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : ‘Oku ke mo’oni ‘aupito 'Eiki Sea ke mo’oni ‘aupito koe pea ‘oku ‘ikai ke u fakahalaki ‘e au. Ka ko e motu’a ni foki ‘oku kongā Ha’amoā toe kongā ‘Uvea toe kongā atu ki Fisi. Pea neongo ‘eku paasipooti Tonga ka ‘oku ‘i ai ‘a e felāve’i mo e fanga ki’i ‘out motu. Pea ko ia ai ‘oku fai pē tokoni pea mālō atu ki he Fakafofonga he’ene ‘omai e lipooti lelei. Pea fakamālō atu Sea ho’o me’a atu ki ai, me’a atu ‘o muimui atu

he Tama Pilinisi. Fakafiefia ‘aupito lave’i atu ‘oku me’a mai ‘a Fotofili Kalaniuvalu mei he taumu’a pea ‘oku ‘i ai e fiefia ai. Mālō ‘aupito.

Sea Kōmiti Kakato : Ki’i ‘ai ha’o tali ki he me’a ko ia ‘oku tāla’a ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘o e Ngoue & Toutai. Fekau’aki pea mo e me’a ‘e 2. Faleako pea mo e ki’i fale fakafiemālie.

Vātau Hui : Mālō ‘Eiki Sea. Tuku mu’a ke u puke ‘a e faingamālie ko eni ke u faka’apa’apa lahi ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato. Kae tuku mu’a ke u tali atu ‘a e ki’i ‘a e hoha’a pea mo e fehu’i ko eni. ‘E ‘Eiki Minisitā ko e ‘uhinga ko ē ‘a ‘ene toki faka’asi ‘a e fale ko eni, ko e fetukutuku ko ē ke langa fo’ou ki he ‘Apiako na’e fetukutuku ‘a e ngaahi fale motu’a mei he *tsunami*. Pea na’e ‘i ai pea mo e faleako fo’i faleako ‘e 1 na’a ku kole he taimi ko ia na’e Minisitā Ako ai ‘a Penisimani Fifita ‘i he *Side School* motu’a ‘o hae hūfanga he fakatapu ‘o to’o kongokonga pē ‘o fakaheka ia ‘o ‘ave ki Niua ‘o langa ‘o takitaha ‘a Niuafo’ou mo Niuatoputapu he na’e loki ‘e 4. ‘Ave leva ‘a e fo’i 2 ki Niuatoputapu pea ‘ave ‘a e fo’i loki ‘e 2 ‘ave ki Niuafo’ou ‘o fokotu’u ai. Kau e fale ko ia he tu’unga ko eni ‘oku, pea ke mea’i pē ‘Eiki Minisitā na’e fou atu foki ia ‘i tahi. ‘A ia na’e viku tahi atu ia, pea a’u ko ē ki ai ko e fa’ahinga *plywood* na’e langa ‘aki foki mahalo na’e ‘ikai taau ia.

He ko e fakapulipuli ko ē ‘o e loki ako ko eni he me’a atu ko ē ‘a e Tu’ilakepa pea ma muimui atu, ‘oku te manga holo ko e ‘uhinga na’a faifai ka te homo ha fu’u ava hūfanga he fakatapu he faliki. Pea ko e holisi ia ko e mālō mo e pepa ko ena ‘oku faka’ofa’ofa mai ‘ene ‘asi he teuteu ko ena ‘a e faiako. Fakafeta’i he na’e lototō pea na’e ‘ofa ‘aki mai ‘e he Sea ko ia e Kōmiti Kakato ke langa pea ko hono fakamahu’inga ena na’e pa’anga ‘e 20000 tupu. Ko ia ai ‘Eiki Minisitā ko e ‘uhinga ‘anga ia ‘o e popopopo ‘a e falé ni he na’e tahitahi pē ia. Pea ko u tui na’e feinga pē ‘a e kau faiako ke nau hanga mahalo ‘o monomono ka kuo ‘ikai pē ke kei ‘i ai hano ivi ‘o e monomono ko ia na’a nau fakahoko pea mo ‘emau a’u atu ko eni, ko u tui ko e taimi lelei eni ia na’a nau feinga ke talatala mai ai eni.

Ko e fale fakafiemālie ko eni Sea ko e mo’oni e mo’oni ko u tui na’e si’i nofo pē kāinga ‘o tatali pē ki ha taimi pehē ni. ‘Oku ‘i ai pē foki fa’a me’a pehē tali pē ki he taimi ...

<008>

Taimi: 1850-1855

Vātau Hui: ... ta ko ē ko e taimi eni ia ‘oku toki hifo ai e ‘āngelo ‘o ue’i e vai kae hifo atu ‘a Pātimosi ko ē ke ma’a ai pea ‘ā pea ko e kaila ko ē ‘a Pātimosi kuo ‘ā ko e fo’i lea ia ‘a ia ko u tui ko e ‘aho ni ia pea na’e me’a atu foki pea ko u fiefia lahi Sea ko u fiefia lahi Sea ‘i he mahu’inga mālie pea mo e fakamālō lahi atu au ki he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea kuo ‘osi tō mai e ngaahi monū’ia ia kuo u fanongo ai na’e me’a mai ‘aneafi ‘oku ‘i ai e fo’i vaka tatau mo Ha’apai ‘i he Lafalafa ko ē ki he fakahifo uta.

Lord Fakafanua: Sea ko u fakatonutonu atu e Fakafofonga. ‘Oku lolotonga fai e alea ke tokoni ki he motu ka ‘oku te’eki ke tau na’a ne fakahā ‘e ia ‘o lau e ko e hā ko ā *come your hands before you had your* ... Ko ‘eku ‘uhinga Sea ko e me’a ko eni ‘oku lolotonga *confidential* na’a ne fakahā ‘e ia ‘oku te’eki ke tau e alea.

Sea Komiti Kakato: ‘Io tokanga pē Fakafofonga ki ho’o me’a ‘i he Fale he fanongo ho kāinga pea taku ‘o pehē ‘oku mo’oni ka ‘oku lolotonga fai ‘a e alea ki ai. ‘Eiki Minisitā Ngoue fē feitu’u ke fiemālie ki he tali ‘oku ‘oatu he Fakafofonga?

‘Eiki Minisitā Ngoue: Ko ia ‘Eiki Sea fakamālō atu ki he Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: Ko e mālō ko e me’a pē taha ke ke ... ‘Eiki Minisitā mālō mo e me’a ‘a e Fakafofonga mo ‘eku lele atu ai ke fakatokanga’i e ‘ikai ke fai homou ngāue. Na’e totonu ke mou ‘ai e ‘apiako ko hono ‘atunga ē toe to’o atu ‘etau seniti ko ē pea ko u fiefia au ai pea ‘oku ke me’a ki he ‘ikai ke tokanga e Minisitā Ako ki he’ene ngāue ‘oku tonu ke fai ‘a’ahi pea ‘oku ke me’a ki he ta’etokanga ‘a e Minisitā Mo’ui he’ikai ke fai e ‘a’ahi ‘oku ‘ikai ke ne mea’i ‘e ia ‘oku ‘i ai e fale ‘a e toketā nifo ‘i Niuafo’ou kae mālō mo e ‘a’ahi ko ení ke ‘omi e lipooti ‘o mea’i he Feitu’u na.

Ko e ki’i fale fakafiemālie ia ‘oku ‘ikai ko ha me’a ia ‘a e Fakafofonga mo mautolu ke mau ō ‘o kumi pē ‘oku ai ha fale fakafiemālie he ‘ū kolo kotoa kae ofongi ‘e he kakai mautolu ke ‘ai mu’a ha ki’i me’a pehē pea ko e ‘uhinga ia ‘oku ‘asi ai he lipooti fēfē?

Pāloti’i ‘o tali Lipooti ‘A’ahi faka-Fale Alea Ongō Niua 2023

‘Io mālō loto pē Feitu’u na fokotu’u pea poupu ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e Lipooti ‘a e Fakafofonga Fika 17 fakahā loto ki ai hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafahi Puloka, ‘Uhila moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Vaea Taione, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā ki he Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Veivosa Taka, Vātau Mefi Hui, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō. Loto ki ai e toko 19.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai fakahā mai he founa tatau hiki nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘oku tau ‘amanaki pē Hou’eiki ko e lipooti eni ‘e paasi atu ki he Pule’anga. ‘Io me’a mai Fakafofonga Fika 17.

Vātau Hui: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea ‘o e Komiti Kakato, tapu atu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale ‘Eiki ni tapu atu ‘Eiki Tokoni Palēmia kae’uma’ā e Hou’eiki Kapineti pehē ki he Hou’eiki Nōpele pea mo e kau Fakafofonga ‘o e Kakai. Tuku mu’a ke fakafongā atu e ki’i fakamālō tu’a ko eni mei he ki’i motu’a ni koe’uhí ko si’ono tokangaekina ‘a e lipooti folau ‘a’ahi na’e fakahoko na’e me’a atu ai e Tama Pilinisi, Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili pea pehē ki he, kia Lord Tu’ilakepa pea muimui atu ai e motu’a ni.

Ko u ongo’i kuo ‘i ai ‘a e fiemālie lahi he motu’a ni he koe’uhí ko homou tokangaekina ‘a e ki’i lipooti ko eni fakamālō lahi atu ki he ngaahi poupu mo e fetokoni’aki mo ‘etau felingiaki na’e fakahoko ‘o ongo’i ai he motu’a ni kuo hu’i atu e mafasia. Na’e hilli he motu’a ni pea ko u ‘oatu ‘a e fakamālō lahi atu fakatauange ke mou ma’u ha Sāpate Tamai Fiefia leveleva e malanga kau tatau atu.

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou’eiki tau ki’i mālōlō ‘osi pē pea tau foki mai he 7:00 te tau lele pē kae ‘oleva ke ‘osi e ‘ū lipooti he pooni. Mālō tau mālōlō.

(Pea na’e mālōlō heni)

<009>

Taimi: 1915 – 1920

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea Kōmiti Kakatō

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Hou’eiki ‘ikai ke u toe fakalōloa, tuku atu pē ki’i taimi ke mou ō mālōlō ka ko u tui ‘oku tonu pe ke tau hokohoko atu pē ko ‘etau ‘Asenitá. Koe’uhi pe ko ‘etau taimi ‘oku ‘apongipongi ‘oku, ko u tui pē te tau ‘osi ki ‘apongipongi.

Koe’uhí ko u fakatokanga’i ‘e he ‘Eiki Seá mo e motu’á ni Tokoni Seá ko e Falé te tau tāpuni pe he uike kaha’ú. Pea ‘oku ‘i ai e ngaahi ngāue ‘a e ngaahi ngāue e Falé ni ke fakamā’opo’opo ia. Hou’eiki ko e me’a ‘oku ou kole atu pē ke ke nofo ‘i he mo’oni’i me’a ‘o e līpootí takitaha, ‘ikai ke lōloa. Fika 8 Tongatapu 8, me’a mai ko ho līpooti eni ‘a Tongatapu 8.

Lipooti ‘A’ahi Faka-Fale Alea Vāhenga Tongatapu 8

Vaea Taione: Mālō Sea, mālō ‘a e Laumālie ‘a e Hou’eiki Nōpelé mo e kau Minisitā e Kapinetí kae ‘atā ki he motu’á ni ke fai atu e malanga he līpootí. Sea ko e līpooti ‘a e motu’á ni fakatokanga’i pē ko e ‘osi pe uike 3 ‘a e hū mai ‘a e motu’á ni ki he Falé ni pea fai leva ‘ene ‘a’ahi Faka-Fale Aleá. Pea ‘oku ‘ikai ke tō e fakamamafá ia Sea ki he ngāue kuo lava. ‘Oku tō e fakamamafá ia ki he fiema’u ko eni ‘a e kāingá. Ko e līpooti eni Sea ko e, te u to’o pē ‘a e konga lalahí. Ko e ‘ū me’a ko ē he’ikai ke u lave ki ai he līpootí ‘oku ‘osi ‘i ai pe palani ia ‘a e motu’á ni ki ai Sea. Ki he founga ‘e ma’u ai ha *fund* mo ha ngaahi alā me’a pehē.

Ngaahi fiema’u ‘a Tongatapu 8 mei he ‘a’ahi faka-Fale Alea 2022

Ko e ‘ū me’a lalahi pe eni te u hanga ‘o fiema’u ke lave’i ‘e he Falé ni ‘a e fiema’u ia ‘a e vāhengá. ‘Uluakí pe Sea ko e hala fakakavakavá, ko e fiema’u ia ‘a e kāinga ko eni ‘o Folahá ha taimi te nau talanoa ai pea mo Minisitā ko ia ki he Potungāue ko ia ko ē ‘o e Hala Fakakavakavá. Ke ‘i ai hano faingamālie ha taimi ‘e lava pe motu’á ni ‘o fakahoko ‘a e fatongia ko eni ki he vāhengá ki he kau Folahá. Ke nau feme’a’aki fekau’aki mo e teuteu tu’u ko ia ‘a e hala pule’angá.

Tokanga ki he ngaahi fakafetongi ‘api he teu langa hala fakakavakava

Ko e fakamatala ko ē na’e ‘omai ‘e he mātu’a ko ē ‘o Folahá. Ko e meimei ko e Minisitā pe ia ko ia kuó ne pekia atú na’á ne fai ‘a e talanoa ko eni. Ka ‘oku ‘i ai ‘enau hoha’a lahi pe ‘a nautolu ia ki he ngaahi konga ‘api mo e ngaahi feitu’u ‘e hū mai ai ‘a e hala fakakavakavá. Pea pehē ki he fakafetongi pe ‘oku ‘i ai ha fakafetongi pe ko e hā e ngaahi me’a ko ē ke faí. ‘A ia ko e fiema’ú ia ‘e ‘Eiki Minisitā ke ‘i ai ha faingamālie ke nau talanoa ai ki he me’a ni.

Ko e ‘Apiako ko ia Kolisi Piulá, ‘apiako foki eni ‘oku *vegetarian* ‘oku ‘ikai ke nau kai kakano nautolu ia (hufanga he fakatapu). Pea na’a nau kole mai pē ke toe fakahoko atu pē na’e fa’a ‘oange ‘e he Toutaí ‘a e kilo ‘e 200 he māhina, kilo ika. Fakahoko atu pē ki he Pule’angá ki he tafa’aki ko eni na’a toe lava pe ‘o hoko atu ‘a e ma’u me’atokoni ‘a e fānau ako ko eni ‘i he kilo ‘e 200 ko ia na’e fa’a ‘oange talu ‘ene lele maí.

Ngaahi hoha’a me’a fakahaisini fekau’aki mo e Lingi’anga Veve Tapuhia

Hoko ki ai ko Tapuhia, lingi'anga veve eni 'oku tu'u ia 'i Folaha. 'Oku 'i ai pe ngaahi taimi lahi ia 'oku 'i ai e fa'ahinga nanamu (hūfanga he fakatapu), fa'ahinga ha'aha'a. 'Oku ha'u mei heni 'o a'u mai ki hala pule'anga ka ko e langó (hūfanga he fakatapu). Ko ho afe pē 'o me'a atu ki Tapuhia matapā ki 'olunga, lango 'aupito Sea. Ko 'ete me'a atu ko ē ki aí, kau ngāue 'oku 'ikai ke nau tokanga nautolu ia pe 'oku 'i ai ha'anau vala ngāue totonu ...

<010>

Taimi: 1920-1925

Vaea Taione: ... ke nau ngāue. 'Oku faka'ofa 'aupito pe 'oku 'i ai pē ha'anau teunga ia 'anautolu 'osi 'oange pē ia he potungāue ka 'oku 'ikai ke nau hanga 'o *enforce* ke tui he fānau ko ení. Faka'uli *bulldozer* 'oku 'i he tu'unga fakatu'utāmaki 'aupito. Ko e kau, ko e taimi ko ē 'oku la'ā aí hangē ko ē 'i Nōvema, Tīsema.

Ko e kau nofo ko ē tafatafa'akí ia 'oku nau toki kuki pē he po'ulí ko e 'uhingá ko e langó ka 'oku fiema'u ia na'a 'oku 'i ai ha fa'ahinga taimi ke lava atu e Potungāue Mo'uí 'o fai ha fetalanoa'aki mo e kainga ko ení. Nau toko leka pē ka ko e kau ngoue ko ē tafatafa'akí ko e mālō pē 'enau kei lava omai 'o ngoue ai, 'oku 'ikai ke 'i ai hanau toe *option* ko e 'uhingá ko e ha'aha'a ko ia 'o Tapuhiá. Pea kuo ma'olunga foki he taimi ni 'a e vevé ia 'o hoko mo e 'uho'uhá 'oku 'i he tu'unga fakatu'utāmaki 'aupito.

Ngaahi tokanga he tafa'aki e ako, maama hala mo e vai

Na'e toe 'i ai foki pea mo e lave 'a e Puleako ko eni Kolisi Piulá, ko honau fale na'e 'osi 'ova ia he ta'u 'e 100 pea na'a nau fetalanoa'aki pē mo e Palēmiá he'ene 'a'ahi ange ki aí. Pea me'a ange pē Palēmiá te nau hanga 'o *renovate* ki he tu'unga totonu ko ē 'oku 'i ai hangē ha *historical building*. Pea fakamanatu atu pē ia ki he tafa'aki ko ení 'a e fale ko ení na'e kole mai 'e Piulá.

Ko e toenga ko eni ki he maama hala, ko e sola pea mo e 'ū tangikē vai 'oku tatau kātoa pē fiema'u ia 'a e kāingá pea 'oku ngāue 'a e motu'á ni ia mo e 'ofisakoló ki ai ki ha founa ko ia 'e fakavave'i mai ai hono 'omai e ngaahi me'a ko ení. Pea ko e ngaahi 'apiakó ko e fiema'u tatau pē. Fiema'u kātoa *extra* 'a e lokiako fo'ou kātoa ko e 'uhingá ko e tokolahi e fānau 'i he vāhengá ni tatau pē 'a Veitongo, Folaha, Nukuhetulu, Longoteme pea mo Malapo mo Vainī. Ko e ngāue lahi 'aupito ia 'oku fai ki aí ka 'oku 'i ai pē 'a e founa ia 'a e motu'á ni ke fai 'aki e ngaahi kole ko iá ka 'oku faka'asi pē ia 'i he lipootí.

Tokanga ki he tafa'aki 'o e sipoti

Ko e sipoti ko ia, 'i he tafa'aki ko ē sipotí ko e fiema'u 'a Folaha fu'u mala'e sipoti eni mei fuoloa pe ia 'i he afe atu pē ko ē he matahake ko ē ki Folahá 'oku fonu ma'u pe ia he vaí pea 'oku 'ikai ke toe lava ha ngāue ia ki ai. Pea na'e 'osi fai pē 'a e talanoa 'a e motu'á ni pea mo e Minisitā ko ia 'o e Kelekelé pea 'oku ou tui lahi pē 'e lava pē 'o solova 'a e konga kelekele ko ení ke langa ia 'e, 'a e mala'e va'inga 'o Folaha. He ko e talēniti ko ē 'o Folaha faka, tatau pē mo Longoteme 'i he 'akapulu mo e soka 'oku tokolahi 'aupito e fānau pea 'oku 'ikai ke 'i ai ha mala'e va'inga ke nau 'i ai.

Kole Pilisone Hu'atoli ke fakalahi 'enau patiseti

Ko e 'i ai foki mo e pilisoné 'i he vāhengá ni pea hangē pē ko 'eku fakamalanga atu kimu'a pea toki tukuhiho ki he Komiti Kakatō, mea'i pē 'e he Tokoni Palēmiá ko e, ko 'enau holo 'a ia 'oku toe fai pē mo 'enau lotú ki ai 'oku fiema'u ia ke 'ai ha, ke langa hanau holo ko e 'uhinga ke ako'i ai 'a e kau selá 'o hangē ha'anau fu'u fale fai ai 'enau 'ū *training* mo e ngaahi alā me'a pehē. Fakataha pē mo 'enau patisetí ke hiki hake 'enau patisetí pea mo e tanu honau ngaahi 'ū hala ko eni 'i loto ko eni 'i Hu'atolitolí.

Tokanga ki he tafa'aki fakaivia ngāue kakai fefine

Ko e kakai fefine he vāhenga ni 'oku, ko 'enau ma'u'anga mo'ui ko ē 'anautolú ko e koka'anga pea pehē pē mo tahi pea pehē mo 'uta. Pea 'oku meimei lahi ange 'i Tongatapu 8 'a e me'a ko e tutu pea mo e tō hiapo ko e meimei ko e mo'ui'anga ia 'a e kakai fefine pea 'oku nau *interest* 'aupito nautolu ia 'i ai, ka 'oku 'ikai ke 'i ai hanau fale koka'anga ke langa he ngaahi koló ke fai ai 'enau ngāue. Ko e holo fakakolo pē 'e taha 'i Folaha ka 'oku 'ikai ke ngofua ia ke nau 'i ai ko e, 'i he 'uhinga pe ia 'anautolu. Ka ko e palani ia he ta'u 'e tolu ka hoko maí ke fai talanoa mo ha founa 'e fai ai ha kole *fund* ...

<002>

Taimi: 1925-1930

Tokanga ki he tafa'aki ki he mo'ui

Vaea Taione: ... 'o fakatatau ki he'enau fiema'u ha ngaahi fale koka'anga ki he ngaahi kolo ni.

Ngaahi fiema'u mei he Senita Mo'ui Vaini

Ko e falemahaki ko eni 'o Vaini 'oku 'i ai foki mo e fale ta'aki nifo ai, pea mālō ia na'e tali 'e he Minisitā 'a e kole 'a e motu'a ni ha ngaahi *air conditions* mo e ngaahi ī, he na'e fu'u 'afu 'aupito 'a e falemahaki, na'e 'ikai ke 'i ai ha me'a pehē ia 'e taha talu hono langa. Pea na'e, ko e kakai ko ē 'oku nau ōmai 'o kātoa mai 'a Hahake ki ai, 'oku tokolahi tatau pē 'a tu'a ia mo loto, ka ko e fiema'u ia ke toe langa'i ha ki'i fale 'o hoko'i 'aki ia 'i mui he falemahaki ke tu'u ai 'a e, ke mavahe pē 'a e fale ta'aki nifo 'o tu'u tokotaha pē ia ai, mo hano *generator* 'a e falemahaki pē ia 'i he taimi ko ē 'oku fai ai ha magari mo e ngaahi me'a pehē, mate 'uhila pehē mo ha'anau vai ke keli pē honau vai pē 'a e falemahaki, 'ia nautolu pē ia.

Pa'anga tokoni ki he polisi fakakolo

Ko e ua faka'osi pē Sea, ko e pa'anga ko eni 'e 100000 ko eni ki he polisi fakakolo 'oku te'eki ai ke tufa 'emau pa'anga ko eni 'uhinga ko e toki lave mai pē 'a e Minisitā Fakamaau'anga ki ai, ko e ha ha fo'i nifo ke mau tu'u'aki 'i he kolo ko e fakamālō ia kuo mahino ia ki he kakai, 'a e polisi le'o kolo 'i he KOVITI, pea na'e 'i ai 'a e lao faka *emergency law* ia ki ai, na'e ngāue 'aki, ka kuo 'osi foki 'a e KOVITI, ko e me'a ia ki he faka'uli ta'elaiseni, mo e ngaahi me'a kātoa ko ē he kolo, ko e fiema'u ia ko e hā ha'amau me'a ke mau, tukukehe ange 'a e 'ofisakolo, ka 'oku 'ikai ke 'i ai ma'upē ia hangē ko hono faka'ilo ko e puke pē ko e, pē ko e hā ha me'a 'e lava tu'u'aki 'e he ngaahi polisi fakakolo ko eni ki he fānau 'i he taimi po'uli. Manatu'i ko e vāhenga ko eni ko e faito'o konatapu ia 'e Sea, ko e po'uli ia 'oku lahi 'aupito 'a e 'u me'alele ia 'oku lele holo, pea 'oku 'ikai ke mau hanga 'o 'ilo'i ko e hā 'emau me'a pē te mau nofo pē

‘o hiki pē hingoa mo e me’a ‘o hiki pē ‘a e me’alele mo e taimi ‘e ‘alu ai. Ko e toki fakama’ala’ala mai pē ia ‘e he Minisitā, ha me’a ke mau lava ‘o tu’u ‘aki ka mau kamata.

‘Oku lele pē ongo ki’i polisi fakakolo ia ‘e 2 ‘i, taha ‘i Malapo, pea taha ‘i Nukuhetulu, ko naua pē ‘oku lele. Ka ko e toenga ‘oku te’eki ai ke lele, ko e ‘uhinga ‘oku te’eki ai ke ‘i ai ha, ko e ha ha fo’i nifo te mau tu’u ‘aki kae lava ke mau kamata.

Kole ke fakatokanga’i he Pule’anga mahu’inga e ngaahi fale fakafiemālie ai

Pea ko e fakamuimui pē ki ai Sea kapau ‘e me’a hifo ki he fiema’u ko eni ‘a e ngaahi ‘apiako peesi 18, toe fiema’u mai ‘e he falemahaki ‘a e peesi 23, tu’o 3 ‘ene ‘asi Sea, toe ‘asi pē ki he ngaahi kolo kātoa, ‘a e me’a ko eni ko e falemālōlō Sea hūfanga ‘i he fakatapu, pē ko e hā hono ‘ai, ka ko e fo’i me’a ia ‘oku mo’oni. ‘Oku fu’u lahi ‘aupito pē ia ‘a e ngaahi ‘api ‘oku te’eki ai ke ‘i ai ha fale ia, ha falemālōlō ia ai Sea, hūfanga ‘i he fakatapu. 2010 Sea ‘i he *UN* na’a nau hanga ‘o fakatokanga’i ai ‘a e me’a ko eni ‘a e totonu ‘a e tangata, totonu ‘a e tangata ke ‘i ai ‘a e fale pehē, ‘oku ou tui lahi ‘oku tau ‘osi lave’i pē ‘i Tonga ni, ko e totonu ia ‘a e tangata ke ‘alu ki he falekoloa, ‘alu ki ha potungāue, ‘alu ki māketi, kuo ‘osi ‘i ai ‘a e fale pehē ai. Ke fakatokanga’i ange ia ‘e he Pule’anga, ‘a e mahu’inga ke ‘i ai ha *restroom* ‘i he feitu’u kotoa pē, ko e *human rights* eni ‘oku ou talanoa atu ki ai Sea. Pea ‘oku nau pehē ko e pa’anga ‘e 1 kotoa pē te tau hanga ‘o fakamoleki ki he langa ‘o ha *restroom*, pa’anga ‘e 5.50 ‘oku ma’u ‘oku tupu ‘aki. ‘A ia ko e ‘uhinga ia ki he mahamahaki ko ē ‘a e kakai mole mo e vai, ‘o tānaki kātoa mai ki he ngaahi me’a haisini ko eni, ‘oku ‘ikai ke lava ia ‘o ma’u ‘i Tonga ni.

Ko e ngaahi ‘api ia Sea, ‘oku 2 ‘a e kā toe ‘ai ki ai mo e ki’i *garage*, ‘ikai ke ‘i ai ha *toilet* ia.

...

<005>

Taimi: 1930-1935

Vaea Taione: ..Sio ko e me’a ko ē ‘oku tau iku ko ē ki ai. Pea kapau ‘e fakatokanga’i ange ‘a e fo’i totonu ‘e taha ko eni ‘a e tangata ko e totongi ia ‘a e Tonga ke ‘i ai ‘a e fale pehē mei Nuku’alofa pē ki Tonga ni kātoa, mo’oni lahi Sea ‘oku kau ia ‘i he me’a fakafiefia ka ‘ikai ke toe hoha’a ‘a e kāinga pē ko Tonga ni kātoa ha’anau toe fakavavevave holo ki ha feitu’u ‘oku mau kātoa pē ‘a e ngaahi me’a ko ia ko eni ‘Eiki Sea.

Ko e lipooti ia Sea e ngaahi to’oto’o kongokonga lalahi ka ‘oku ou tuku atu pē ki he kau Mēmipa ke nau tālanga mai ka ko u fokotu’u atu mālō.

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki ko u tui ko e ‘ū me’a ko eni tau tofanga kātoa ai pē fokotu’u pea pou pou ‘oku loto ke tali ‘a e lipooti ‘a e Fika 8 fakahā loto ki ai hiki ho nima.

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki.

Sea Komiti Kakato: ‘Eua 11.

Tokanga ki ha fepotalanoa’aki mo e kakai he ngaahi me’a fakakelekele

Taniela Fusimālohi: Sea ko e lipooti ko eni ‘oku ou fakatokanga’i hifo ‘oku ‘i ai ‘a e me’a mahu’inga ‘aupito ‘oku hā mai heni ka ‘oku ‘ikai ke a’u ki ai ‘a e fakamatala ‘a e Fakafofonga. ‘A ia ‘oku hā he peesi 9 ‘a ia ko e ongo fo’i me’a ‘e ua ‘a ia ko e loma fika 2 pē mo e loma fika

3. 'A ia ko e loma fika 2 'oku ou fa'a hoha'a foki au ki ai e loma fika 2 'a e tafa'aki ko eni ko ē ki he kekeleke. Koe'uhí ko e kupu ko eni 'a e Lao 'oku fa'a hū ai ko ē 'a e fa'ahinga ko ē 'oku nau fai 'a e me'a ko ē ho'atā mālie pē 'a e 'ave kekeleke 'o to'o ai mo e totonu 'a e kakai 'e ni'ihi ki he'enua kekeleke, mo'oni pē 'a e 'Eiki Minisitā ia ko e Lao eni 'o foki ai 'a e ngaahi 'api ki he 'Eiki Minisitā pea fa'a hoko ai foki 'a e maumau ia 'i he ngaahi fāfāmi 'e ni'ihi.

'Osi a'u 'a e palopalema pehē ia he'eku vahefonua pehē he fāfāmi ia kei 'iate kinautolu 'a e 'api pea ko e me'a na'a mau 'ilo ai ko 'emau ō atu ke feinga ke kole ange ke 'omai ange 'api hiki ki ai 'a e kau *tsunami* ko ē 'a 'Eua mau ō mai mautolu ki he 'ofisi ko ē 'a e potungāue talamai 'ikai 'osi tala e 'api ia 'e he tokotaha. Ka 'oku kaunga ki ai 'a e kupu ia ko eni 'oku talamai 'a ia ko e fo'i konga fakamuimui ko ē 'o e palakalafi loma fika 2 'a e uitou pea mo e foha 'ea ke na ngāue ki he konga kekeleke, 'ikai ka ko 'eku poini Sea 'oku fa'a hoko 'a e palopalema heni, ko u tui ko e *statistic* ko eni ko ē 'oku talamai ko e lahi taha 'a e lāunga ki he Potungāue 'a e Pule'anga ko e potungāue ko eni koe'uhí 'oku kau ai 'a e me'a ia ko eni.

Pea ko hono ua Sea ko e loma fika 3. Ko e fu'u ngāue lahi eni 'oku 'ai ke fakahoko ko u lele atu 'i he vāhenga fika 8 ko e fu'u ngāue lahi. 'A ia ko hono langa ko eni 'o e hala fakakavakava. Ka 'oku pehē 'e he lipooti ko eni 'o e Fakafofonga 'oku nau fiema'u ke 'uluaki fai ha talatalanoa mo kinautolu 'oku nofo takatakai mo ofi atu he *project* langa hala fakakavakava.

Ko u tui Sea ko e palopalema eni 'oku hoko ko ē 'i he fakamavaeua'i 'a e ongo fo'i me'a na'e tonu ke na nofo pē he feitu'u 'e taha ko e kekeleke mo e 'ātakai. Ko e me'a ko eni 'oku hoko heni ia kapau ko e me'a 'oku hoko na'e te'eki ke fai eni ia 'oku fakatupu palopalema leva ia. 'I he vāhenga 'Eua na'e 'i ai 'a e palopalema pehe ni 'alu atu pē tokotaha mei he 'Ātakai 'a ia ko e founga foki eni. 'Alu atu 'a e tokotaha mei he 'Ātakai 'o sio kapau ko e 'ai ke tu'u 'a e 'api 'o me'a 'i he konga kekeleke ko ia pea kuo pau leva ke 'alu ki he kolo kae tautefito ki he kakai ko ē 'oku nau nofo takatakai ko ē 'i he feitu'u ko ia ko ē 'oku 'ai ke tu'u ai 'a e me'a ko eni, toki 'ilo 'e au kimui 'alu atu pē 'a e 'ofisa ia mei he 'Ātakai, 'alu atu pē 'a e 'ofisa ia 'o sio pea 'osi pea ha'u ia. 'Ikai ke 'alu ia 'o talanoa mo e kakai faka'ohovale ko ē ki he kakai ko ē 'oku nau nofo 'i he feitu'u ko ia 'a e 'ai ko ē ke tu'u 'a e me'a.

Ko e me'a ko ē 'oku 'ai ke tu'u ia ai 'oku faka'ofa'ofa 'aupito ia tokoni ia ki he fakalalakaka, ka ko e 'ohovale ko ē 'a e kakai 'i he 'alu ange 'a e me'a ia 'oku te'eki ke nau 'ilo ia 'enautolu ki ai. 'Oku nau manavasi'i ko e anga 'ene tu'u na'a hoko ha fakatamaki ko e uesia 'i he tāfea mo e 'uha. 'A ia ko e ngaahi me'a fakafekau'aki pea mo e ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea kātaki Sea lava pē ke u tokoni ki he Fakafofonga?

Sea Komiti Kakato: Tali pē he Feitu'u na e tokoni 'io me'a mai...

<007>

Taimi: 1935-1940

Fakahā Pule'anga 'osi fai fepotalanoa'aki mo e kakai fekau'aki nofo he 'elia teu fai ai langa hala fakakavakava

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Sea ko u tokanga pē ki he me'a..Tapu mo e Feitu'ú na Sea tapu mo e kau Mēmipa 'o e Kōmiti. Tokanga pē Sea koe'uhi ko e pōtalanoa ko eni fekau'aki pea mo e kakai 'oku nau nofo 'ātakai 'i he feitu'u ko eni te u langa ai e hala fakakavakava na'e

‘osi fakahoko ia Sea. Mahalo ko e me’a ko eni ‘oku fai ki ai e sio na’a ko ha toe liunga ua atu ‘a e polokalama ko eni. Tuku pē mu’a Sea ke ‘oatu ‘a e fo’i lea fakapapālangi ko eni ko e *public awareness* pē ko hono tala ki he kakai ko eni ‘oku nau nofo ‘i he feitu’u ko eni ‘e fakahoko ‘a e langa ko eni.

Sea ko e fiema’u ko ia ‘a e *Asian Development Bank* kuo pau ke fakahoko ‘a e polokalama ia ko eni. Ko e fu’u fiema’u fakamāmani lahi eni ia ‘a e kautaha pa’anga ko eni, pea kuo pau ke fai ia ‘o fakakakato kimu’a hano fakahoko ‘a e ngāue ko eni. Ko e tokanga mai ko eni Sea ‘oku tonu ke fai ha tokanga ki ai he koe’uhi ko e *project* ko eni ‘oku lolotonga tu’uaki ia Sea. Pea ‘oku tonu ke fai ha sio fakalelei ki ai pē ‘oku ‘i fē ‘a e lipooti ko eni ko ē ‘o e fepōtalanōa’aki pea mo e *community*. Mālō Sea.

Tokanga ke fai ke kakato & ola lelei fepotalanoa’aki mo e kakai

Taniela Fusimālohi : Sea mālō. Koe’uhi ko e lipooti ‘a’ahi ko eni na’e toki fai ni pē ‘a ia ‘oku, ko e me’a pē ia na’e toki hoko ‘a e fakamatala ko eni ‘oku ‘asi ko ē na’e tonu ke fiema’u ia ke ‘uluaki fai ko ē ha talatalanoa, ‘oku ou tui pē’oku ‘i ai pē hono mo’oni he ‘oku totonu ke fai ke lelei. Na’e ‘i ai foki ‘etau talanoa ki he ngaahi Lao he ta’u kuo ‘osi talamai ‘io na’e ‘osi fai ‘a e *consultation*. Pea ‘omai e me’a ta ko ē ‘oku ‘ikai ko e *consultation* ia ‘oku ‘uhinga ko ē ki ai. Fai e *consultation* ia mo e ngaahi kupu kehe ia, ko e fa’ahinga ko ē ‘oku ‘ikai ke nau ‘ilo ‘enautolu mo nau lāunga na’e ‘ikai ke fai ka nautolu ‘a e *consultation* ia.

‘A ia ko ‘eku poini ia ko ē ‘i he fo’i kongā ko eni ‘oku ou mahino’i pē. ‘A ia ‘oku ‘i ai ‘a e kulupu pē ko ha kolo pē ko ha ngaahi kulupu hangē ko e kakai fefine pē ko e kau ta’umāta’u pē ko e fē kulupu ko ē ko ē na’e ha’u mei ai ‘a e poini ko eni ka ‘oku mahu’inga ia ke fakatokanga’i fakalelei. Ke fai ke lelei mo kakato ‘a e ‘alu ko ē ‘a e Pule’anga pē ko e fē ‘a e Potungāue ko ia ‘oku nau fai ‘a e ngāue ko eni, kae tautefito ki he ātakai, ‘alu ke maau ‘alu ke kakato, ‘alu ki he lelei taha pea sai. Koe’uhi ‘oku ‘ikai ko ha..

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Sea ‘e lava pē ke u ki’i tokoni ki he Fakafofonga.

Sea Kōmiti Kakato : Me’a mai.

Tokanga ke ‘oua uesia teu langa hala fakakavakava ko ha ‘alu atu fakamatala ne ‘ikai fai lelei’i polokalama fepotalanoa’aki mo e kakai

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Sea ‘oku ‘i ai ‘a e tokanga ‘a e motu’a ni ia pea mo e Pule’anga ki he me’a ko eni ‘oku fakahū mai. Kapau ‘e fanongo heni ‘a e *donors* ‘Eiki Sea ki he kakai ko eni ko ē ‘oku nau fakapa’anga e me’a ni, ‘oku kei ‘i ai pē ‘a e tokanga ‘a e fonua ki he langa ko eni Sea ‘e ‘i ai ‘ene uesia. ‘A ia ko e me’a ko eni ‘oku mahu’inga ‘aupito pea pelepelengesi. ‘Oku kau ia ‘i he me’a ngaahi fiema’u lalahi ‘a e *Asian Development Bank* kuo pau ia ke fakahoko. Pea ‘oku ‘ikai ko ha me’a eni ia ‘oku toe veiveiua mahalo ko tautolu kātoa ‘oku tau mahino’i ‘a e ngaahi langa lalahi pehé ni. Ko hono tukuange ko ē ke tukuange ‘o tala ngāue Sea ‘oku mahino kuo ‘osi ‘i ai e lipooti ki he me’a ko eni. Pea ko e kupu fekau’aki kotoa pē ‘i he fonua kuo pau ke nau fiamālie ki he langa ko eni Sea. Me’a faka’ulia Sea ke tau toe foki atu pea mo e tu’utu’uni ko eni mei he Fale Alea na’e te’eki ai ke fai pē fai lelei’i ‘a ia ‘oku ‘asi mai ko ia he pooni tonu ke fai ha sio fakalelei ki ai. Mālō.

Tevita Puloka : Sea ka u ki’i tokoni atu pē.

Sea Kōmiti Kakato : Tali pē Feitu’u na he tokoni. Ki’i me’a hifo ‘Eua 11..

Tui Tongatapu 1 kuo ‘osi fakakakato e ngāue ke fepotalanoa’aki mo e kakai fekau’aki mo e teu langa hala fakakavakava

Tevita Puloka : Ko u tui ko e taukei ‘a e motu’a ni ‘i he ngāue ko eni ‘o tautautefito ki he ngaahi kautaha ko ena ‘a e Pangikē ‘a Māmani *World Bank* mo e *ADB*. Ko ‘eku ma’u ko e ngāue ko ena kuo ‘osi tā hono mape. Pea ‘oku ‘osi mahino pē ‘i he *policy* ngāue ‘a e ngaahi kautaha lalahi ko eni ‘i muli ko eni, he ‘ikai ke nau ha’u ‘o fai ‘a e ngāue ko ē ko e *design* pē ko e tā e mape, ta’efakakato ‘a e ‘u me’a ko eni ‘oku toki me’a mai ‘e he Fakafofonga ‘o hangē na’e ‘ikai ke fai lelei’i. ‘Osi mahino pea ko u tui au ko e Fakafofonga ko eni ‘oku ne ‘osi mea’i lelei pē ‘a e me’a ko eni na’e ngāue tonu pē ai. Ko e ‘uhinga ia na’e fai atu ai ‘a e talanoa ‘anenai ki he tuai ko ē ‘a e ngāue ko eni ki hono toe fakalelei’i ‘a e mape hono toe tā fo’ou e mape ko eni uafu ‘o Niuafu’ou. He ‘oku foki kotoa ‘a e Pangikē ‘o toe *process* kau ai ‘a e ngaahi me’a ko ē ‘a ia ‘oku fuoloa ai. Ko e tu’unga ko ē he’eku lave’i ‘aku he taimi ni kuo a’u ki ai e ngāue ko eni, kuo ‘osi fuoloa ‘ene paasi ‘a’ana ‘i he fo’i *stage* ko ē pē ko e tu’unga ko ē. Ko e anga pē ‘eku fie tokoni atu Sea. Mālō.

<008>

Taimi: 1940-1945

Vaea Taione: ... Mālō Sea. Ko e ko e nōmolo ko ē mahalo ‘oku mea’i pē he ‘Eiki Minisitā ‘a e ngāue.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga.

‘Eiki Minisitā Fonua: Fakamolemole mu’a ka u kole ki he Fakafofonga ke u fakakakato atu e me’a na’a ku ‘uhinga ki ai he fakamalanga ‘a ‘Eua ke ma’ala’ala lelei.

Sea Komiti Kakato: ‘A ka u ‘oatu pē ki’i puipuitu’a ko eni ‘Eiki Minisitā Fonua ē, na’e ‘i ai e ki’i me’a ‘i Vava’u fu’u kautaha lahi ‘ai ke fokotu’u pea ko e lolotonga ko ē ‘io tali ‘e he kautaha ke nau fokotu’u e hōtele, tāpulu toki ‘ilo ‘e he kautaha ia kimui ‘oku te’eki ke fai ‘a e ngafa fatongia ia ‘o e tokotaha ma’u tofi’a ko ē ‘a ia ‘o fekau’aki pea mo e fu’u ‘ofa lahi ko eni. Pea holomui e kautaha ia ‘aki ‘i he me’a fakatekinikale ka ko u kole atu mo’oni e me’a ‘oku ke me’a ki ai ‘Eiki Minisitā tukuange ke hoko atu ho’omou feme’a’aki he ‘oku mau fanongo pē ‘i Fale ni mei kakato kae fakahoko e ngāue.

Ka mou me’a mai mu’a ha me’a ‘e taha ki he ngafa fatongia fekau’aki mo e kakai ‘o e fonua fakamolemole ka tau hoko atu he ‘ikai ke tau tuku te tau fonofononga pē he pooni ke lava e ngaahi ngāue ko eni.

Fakama’ala’ala Pule’anga he kupu 87 Lao Kelekele ke ‘oua foki kelekele ki he ma’u tofi’a

‘Eiki Minisitā Fonua: Sea ‘oku mahu’inga e fehu’i ko eni ‘oku malanga mai ‘e he Fakafofonga 11 ‘o ‘Eua ‘a ia na’e fokotu’u mai he Fakafofonga Tongatapu 8 ko e lao eni ‘oku fai hono fehu’ia lahi taha ‘i he ‘uhinga e totonu ki he kelekele ko e ‘uhinga ia ‘oku ou fakahoko atu ai mei he kupu 80 ko ē ‘o e ‘uhinga ‘o e hohoko ki ha kelekele ‘oku fakangata ia ki he kupu 87 ‘o e kelekele. ‘A eni ‘oku fehu’i ko ē tukukehe ‘a e faka’atā ia ha kelekele ko ē ‘e fiema’u ‘uhinga ai ‘a e foki ia ki he ma’u tofi’a.

Ko e ‘uhinga ‘a e fakamaama ki he fehu’i na’e faí ko e ‘uhinga ko e fehu’ia ‘e he kakai e kupu 87 pea ‘oku mo’oni pē fakalea ia ‘a e laó ko e lao. Ko e ‘osi pē ta’u ‘e taha ‘oku ‘ikai te ke fai ho’o tala e ‘apí kuo foki e kelekele ia ki he ma’u tofi’a pē ko e Pule'anga pē ko e hā ha fa’ahinga tu’utu’uni *law is law*.

Ka ‘oku ‘i ai pē matapā ke fakaava ‘aki ‘i he ‘uhinga ‘o e fetauhi’aki ‘o e vā ‘o ‘etau nofo faka-Tonga ‘oku fakamaama ai ‘a e kupu 80 ki he 87. ‘I ai e tamai mate ai, ‘i ai e ‘ea ki he ‘api, ‘i ai e pule ‘a e uitou ki he mate mo e hokohoko ko ē ki he kelekele.

Ko ha ‘ulungāanga pehē he tu’utu’uni e lao ‘e malava pē ke toe ma’u e kelekele ‘i ha ‘ea totonu ka ‘oku ‘ikai ke tonu e taimi hono tala e ‘api ‘i he foki ki he ma’u tofi’a ko e hao’anga ia e koloa ‘a e Tonga ‘i he fekau’aki ‘a e laó mo e anga e tukufakaholo mo e anga ‘etau nofo ‘o e Tonga.

‘Osi fai ngāue Potungāue Fonua ke faka’ilonga’i feitu’u tu’u ai hala fakakavakava

Ko e me’a hono ua na’e fai ki ai e ‘a e fakatokanga ‘io ‘osi fai e ngāue ia ‘a e Potungāue Fonua ki hono fokotu’u e faka’ilonga’i e feitu’u ko eni ke tu’u ai e ‘a e ‘a e ngāue lahi ko eni ka hoko he ‘oku makatu’unga ‘a e ngāue ko eni faka’apa’apa pē eni ki he Minisitā ‘o e Ngaahi Ngāue Lalahi, ko hono tefito’i mahu’inga ko e fetukutuku ‘o e kakai ‘i he taimi ‘o e fakatamaki ‘o ha *tsunami* ‘uhinga ia e hala fakakavakava ko eni. ‘Oku ‘ikai toe ai ha me’a kehe ka na’e ‘uhinga pehē ‘a e ‘uhinga ‘o e hala fakakavakava ni. Ka na’e fai hono fakakaukau ke ‘alu mei Popua ke kolosi ko e ‘uhingá ko e feitu’u ia ‘oku tu’u laveangofua taha ‘a e si’i kāinga ‘oku nofo he taanoano hangē ko e nofo ko eni ‘a Sopa ‘o ‘alu atu ki Hōfoa. Pea na’e ai ‘a e fokotu’u ‘a e sio ‘a e fo’i hala fakakavakava ko eni mo e tafe ‘a e ‘uhinga ‘o e fetu’utaki ko ‘ene tau pē ‘i Popua tau ki he Hala Vuna ha’u ai.

Kai kehe ‘i ai e ngaahi ‘uhinga kehe ia he ‘uhinga e tu’utu’uni e Pule'anga e ‘aho ko ia pea ko e taimi ni ko e fakaangaanga ‘e tō ‘i he fakahahake pē ko e fakatonga ‘a e mui’i hala fakakavakava ‘e taha ki Folaha pea tō ki he feitu’u ko eni ‘oku ‘i ai e ngaahi kalapu ko eni e tofi’a ‘o ‘Eiki Nōpele ‘o Ha’apai Fika 2.

Kei fai e ngāue ai pea ko e ngāue eni ‘oku kei fai hono muimui’i ‘e he Pule'anga ko e ‘ū me’a fakakelekele kotoa ‘oku fakaongoongo ‘a e talatalanoa he ko e kelekele Pule'anga pē ‘a Folaha ia. Pea ‘oku tokanga ‘a e kāinga kapau ‘e ai ha fetongi ‘api ka ko e tau e aleapau ko eni mo e mahu’inga ‘o e kelekele he ngaahi langa fakamāmani lahi ke pau kae toki fakakakato leva ‘a e fakaongoongo ke fai ‘a e aleapau.

Ka ko e ua fakaloma (ii) ko u fakatokanga atu ko e teuteu pē ke ke hoko ko e ‘ea koe ki ha ‘api pea ke ngāue leva kimu’a he te’eki ai ke ‘osi e ta’u ‘e taha he ko hono ‘uhinga ‘oku ‘ikai ...

<009>

Taimi: 1945 – 1950

Lord Tu’i’āfitu: ... toe ava ha matapā ia ki ha taha. He ko e laó ko e lao *full stop* ‘a e anga e tu’u mo e mahu’inga e ma’u ‘apí, mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, ‘Eua 11

Taniela Fusimālohi: Mālo Sea

Sea Kōmiti Kakato: Hoko atu ki ha me’a kehe

Taniela Fusimālohi: ‘Io, ko ‘eku ‘uhingá pe eni ‘oku mamafa ‘aupito ‘aupito e me’a ia ko eni ki he faka’atākaí ‘o hangē pe ko e me’a ko eni ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a Tongatapu ‘uluakí. Ka kapau ‘e lāunga e kakaí ‘e ta’ofi ‘a e ngāue ko eni kae ‘oleva ke fai ia. Pea ki he’eku, ko e Fakafofonga eni ‘oku me’a ko ē. Na’a mo e Fakafofongá ‘oku te’eki ke sio ia he ngaahi me’a ko eni ko ē ‘oku fai ki ai e talanoá. ‘A e ngaahi mape mo e me’a ko eni ‘oku, ‘a ia ko e fakahā mai pē ia, kapau ko e Fakafofonga ē ‘oku ‘ikai ke ne mea’í pea fēfē leva ‘a e kakaí. ‘Oku te’eki ke nau sio nautolu ‘i he ngaahi me’a ko ē ko e ‘oku fiema’u ko ē ke nau sio ki ai

‘Eiki Minisitā Ki he Ngaahi Ngāue’anga Lalahi: ‘E Sea ‘e lava pe ke u tokoni ki he Fakafofongá he koe’uhí ko e pōtalanoa ko eni ‘oku me’a mai ki ai e kakaí e fonuá.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai

‘Eiki Minisitā Ki he Ngaahi Ngāue’anga Lalahi: ‘E Sea ko e *project* ia ko eni Sea ‘oku tu’u ia ke ‘alu. Pea ‘e faingata’a he koe’uhí ko e fale mahu’inga eni, Fale ‘a e Feitu’u na Sea. Pea kapau ‘oku ‘asi atu mei ai ‘a e ngaahi me’a ko eni Sea ‘oku ou tui ‘e ‘i ai pē ‘ene uesia. Tonu ke tau sio tautolu Sea ki he ‘aonga ‘o e me’a ko eni. He koe’uhí ‘oku ‘aonga fakalukufua ia pea ‘oku tau feohi e fonuá ni fakalukufua ia mo e palopalema ‘o e kiu e me’alelé he pongipongí.

‘A ia ko e ngaahi ‘elemēniti ē ia ‘oku tonu ke fai ki ai e sió he koe’uhí ko e ngaahi līpooti ko eni ko ē fekau’aki pea mo e kelekele pea mo e talanoa mo e komiuniti ‘oku ‘osi maau pē ia Sea. ‘Oku ‘osi lave ki ai e motu’á ni pea ko e mapé ‘oku ‘osi maau mo ia pea ‘oku ‘osi piti ia, ‘osi tala ‘i he *bidding system* Sea ‘oku ‘osi ‘alu ia. Koe’uhí ko ‘ene toe ‘asi hake ko eni ko ē ‘oku fehu’ia Sea ‘oku ‘i ai e tokanga lahi ‘aupito e motu’á ni ki ai. Te ne lava ‘o uesia he koe’uhí ko e Fale mahu’inga eni ‘okú ke ‘i aí.

Ko ‘eku kolé ‘a’aku Sea, taha pē, ko e ngaahi līpooti ko eni ko u kole pe ki he Fakafofongá ke ‘oatu mu’a ke me’a ki ai. Tatau pē a e Fakafofonga ‘o Tongatapu 8 pea mo e Tongatapu 11 he koe’uhí ko e ngaahi me’a ko eni ‘oku ‘osi maau pē ia, mālō Sea

Sea Kōmiti Kakato: Mālō

Taniela Fusimālohi: Sea ka u faka’osi atu ia

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Ka u ki’i lave atu pē mu’a Sea, tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Tokoni Palēmia

Fakahā kuo pau ke totongi huhu’i pule’anga ngaahi kelekele ‘e faka’aonga’i he ngāue ki he langa hala fakakavakava

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Koe’uhí ko e ‘i he’eku ma’u ko ē ‘a’akú na’e ‘osi fai e ngāue hono fai e *consultation* ko ē fekau’aki mo e me’a ko eni. Ko e me’a ko ē ko u nofo au ‘o fakakaukau ki ai ‘a e pehē ‘e he līpootí. Ko e ngaahi ‘api ko ē ‘oku ‘ātakai he feitu’u ko iá ‘oku tonu atu ai e hala ko eni. ‘Oku ou tui au ‘oku ‘uhinga kehe ‘a e me’á, ‘oku ‘uhinga ia ki he *compensation*. Pea ko e tu’u ko ē ‘a e laó neongo ‘e to’o ‘e he Pule’angá ka kuo pau ke *compensate* ‘a e kelekelé.

Ko ia ko u pehē ‘e Sea tau hiki atu mu’a tautolu kae toe fakapapau’i e kakaí. Kapau ko ‘enau ‘uhingá ē ko e *compensation*. Ko e fatongia ia e Pule’angá kuo pau ke ne fai ‘i he taimi ‘oku fiema’u ai e kelekele ko iá ki he ngāue ko ení he ‘oku mahu’inga ke ‘ai e ngāue ko ení kia tautolu kātoa pē, mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakatō: Mālō

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, ko u fakamālō ki he fakama’ala’alá ka ko u tali pe au ia ke fai mu’a ha tokanga ki ai he ‘oku mahu’inga ‘a e hoha’á. ‘A ia ko e me’a ‘oku hā mai ia heni ko e hoha’a. Ka ko u fie faka’osi atu au ki he fo’i kongá ko ení ‘e Sea. ‘Oku ou tui ange au ‘oku totonu ke fakafoki ‘a e tafa’aki faka’ātakaí ia ke fakataha mo e tafa’aki fakakelekelé kae lava ke na ō fakataha.

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga ‘ikai ke toe tali ke ke fai ha feme’a’aki he me’a ko ení ē. Pea ‘oua te ke toe kau he Pule’angá kātaki

Taniela Fusimālohi: Mālō

Sea Kōmiti Kakato: ‘Oua te ke toe kau he Pule’angá kātaki

Taniela Fusimālohi: Mālō, ko ia pe Sea

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io mālō, fokotu’u pea pou pou, ko ia ‘oku loto ke tali, ‘Io me’a mai Fakafofonga Fika 4 Tongatapu

Māteni Tapueluelu: Fakamolemole pe ‘Eiki Sea he toe fakalōloá ka ko e ki’i me’a pe ‘e 2 te u lave nounou ki ai.

Sea Kōmiti Kakato: Sai pe, sai pē

Tokanga ki he founa ‘oku ngaue’aki ki he lingi’anga veve ‘i Tapuhia

Māteni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pea pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato Sea. Fakamālō pe ki he Fakafofongá ‘i he taimi nounou ho’o me’a mai ai ki he lakangá ka ‘okú ne fakahoko e ngāue ko ení. Ko e ki’i me’a fakalukufua pe ‘e 2 ‘oku ‘omai ‘i he lipooti fakavāhenga ko ení ‘oku fie lave atu ki ai e motu’á ni Sea. ‘Uluaki ‘oku hā he peesi 14 ko e me’a ko ení fekau’aki mo Tapuhiá. Mahalo na’e toki paasi atu e lipooti ko ení ‘o e *Ombudsman*. ‘E Sea ‘oku hā ...

<010>

Taimi: 1950-1955

Mateni Tapueluelu: ... ‘a e toe lāunga tatau ‘i he lipooti ko iá ‘a eni ia ‘oku toe fakahoko mai ko eni ‘i he lipooti ‘a e Fakafofongá pea ko e me’a eni ‘oku fakalukufua Sea. Ka ko e me’a ko ē ‘oku fai ki ai ‘a e tokangá he na’e ‘i ai ‘a e fakafehu’ia e kau ma’u mafaí he Lipooti Fakata’u ko ē ‘a e ‘Omipatimení pe ko e kaveinga ko eni ki Tapuhiá pe ‘oku ‘alu fakatatau ki he ‘uhinga mo e kaveinga na’e kamata mai ‘akí ‘oku ‘ikai ko ha lingi’anga veve ‘oku fakaava hūfanga he fakatapu *open*. ‘Oku hā mai ia ko e lingi’anga vevé na’e kamata mai ‘akí na’e fiema’u ke tanu,

hua'i pē veve tanu, hua'i pē veve tanu ke 'oua hoko e hoko 'a e palopalema ko eni 'oku 'asi mai 'i he lipootí. 'E 'alu leva 'o 'i ai 'a e *issue* fekau'aki mo e mo'ui lelei ki he 'elia ko eni 'Eiki Sea pea kapau 'e tō ha to'umahaki mei ai 'o mofele 'i he fonuá ni ko 'ene, ko e 'uhinga ia ko ē 'eku lave 'oku fakalukufua 'a e *issue* ia ko eni Sea.

Pea ko u kole pē au ki he Pule'angá ke nau tokoni mai pe 'oku tonu ko ā 'a e me'a na'e 'ohake 'i he lipooti ko iá pea ko u kole fakamolemole atu 'eku lave ki ai ka ko hono 'uhingá ko e *issue* tatau pē 'oku 'ohake 'i hení. 'Oku fehu'ia he 'Omipatimení ia pe 'oku tonu 'a e founga 'oku ngaue'aki ki he lingi'anga veve ko eni he mahalo na'a nau fakatotolo ki ai, ko e kamata maí na'e 'ikai ke 'uhinga ia ke ngāue fakatatau 'o hangē ko e founga he taimi ní. 'Oku *open* ia pea 'oku hoko ai ko ē 'a e 'i ai 'a e langó hūfanga he fakatapú mo hono ngaahi ha'aha'a. Ka ko u tuku pē mu'a ke toki tali faka'angataha mai he Pule'angá 'Eiki Sea ko e taha ia.

Ko e uá ko e *issue* ko eni fekau'aki mo e 'a'ahi na'e fakahoko he Fakafofongá ki he Potungāue Pilīsoné 'oku hā he peesi 24. Sea te u lave nounou pē ki hení. Ka 'i ai ha 'Eiki Minisitā 'o e potungāue ko eni te u pehē 'oku totonu ke fakamālō'ia ko e 'Eiki Minisitā 'o e 'aho ní. Fakamālō lahi ki he ngāue 'oku faí Sea ko e 'uhinga pē 'eku lave ki hení he 'oku 'i ai 'eku ki' 'ilo ki he potungāue ko eni. 'E uesia lahi e ngāue ia 'oku fai he kau polisí, fakatotolo hia pea 'ave ki he Fakamaau'angá ke fakamāu'i pea fakaiku ki he Potungāue Pilīsoné kapau 'oku 'ikai ke maau.

'Eiki Sea mo Hou'eiki, talu 'a e hū mai 'a e Pule'anga mulí 'o tokoni'i 'a e Potungāue Polisí mo e hoko ai 'a e māvaeua māvaetangi. Ko hono 'uhingá na'e ako'i fakataha 'a e Potungāue Polisí, Pilīsoné mo e Tamate Afi. *Recruit* 'i *PTS* ko eni 'i Longolongo, *Police Training School*. Ko hono 'uhingá pē 'oku ma'u kotoa 'e he tolu'i potungāue ko eni ia 'a e mafai fakapolisi, *basic police power*.

Ko e taimi ko ē na'e hū mai ai 'a e ngaahi tokoni ko ē mei mulí 'o tokoni'i e Potungāue Polisí, 'alu kátoa pē 'enau tokoní ki he Potungāue Polisí pea teke'i leva e toko ua ko ē kitu'a, hē ai e Tamate Afi hē ai mo e Pilīsoné. Te'eki ke nau maau ki ha'anau 'apiako, te'eki ke nau maau ki ha'anau silapa, te'eki ke nau maau mo ha'anau kau faiako pē 'anautolu ka ko hono 'uhingá ko e hū mai 'a e Tongá 'oku nau fiema'ú, pule kinautolu pea kamata ai Sea 'a e hē 'a e ongo potungāue, ko eni ia 'oku 'asi mai ko eni.

'Oku nau fiema'u 'a e ako ngāué, 'alu leva 'a e Potungāue Pilīsoné ia 'o *attach* ki he Potungāue Sotia, 'alu hake mo e Tamate Afi 'o *attach* ki ai hoko ai e pekia hokohoko 'a e ngaahi kau *recruit* ia 'e ni'ihí he 'oku *gear up* 'a e sotia ki he fo'i me'a kehe. Sivi mo'ui lelei kinautolu ia, 'oatu nautolu, ko e fakamalohisinó ia 'oku 'uhinga pe ia ki he kau sotia. Uesia ai pea 'oku ou tui mahalo ko e 'uhinga ia 'oku fakavave ai e potungāue ko eni ke fokotu'u ha 'apiako 'oku taumu'a pe ia ki he Pilīsoné mo e Tāmate Afi. Pea 'oku ou fakamālō atu ki he Fakafofongá 'i hono fakatokanga'i 'a e ngāue 'oku fai he Pule'angá ki hono 'eliá mo 'eku fakamālō pē au ki he 'Eiki Minisitā mālō 'a e ngāue lahi. 'Oku mahino 'aupito hono tokangaekina pea neongo 'oku 'ikai ke, te'eki ke peseti 'e 100 ka ko e fakalalakaka lahi tahá 'i he malumalu 'a e 'Eiki Minisitā ko eni Sea.

Mahalo ko e ongo *issue* lalahi pe ia 'e ua Sea 'oku ou loto ke taki ki ai e tokanga ho'o Komiti Kakató pea 'oku ou kole atu pē ki he Pule'angá na'a lava 'o tokoni mai ha taha 'i he *issue* ko eni ki Tapuhiá Sea pe 'oku tonu ko ā e founga 'oku tau lele 'akí ko e founga ia na'e 'uhinga hono fokotu'u mai he kamata'angá pe na'e fokotu'u totonu mai pē pea tau hē tautolu. Mālō 'aupito e ma'u faingamālié 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Fakafofonga Fika 4, me’a mai ‘Eiki Tokoni Palēmia.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Mālō Sea. Ko e *issue* ko ē ‘i Tapuhiá Sea ‘oku lolotonga fai e ngāue ki ai ke fai ha ...

<002>

Taimi: 1955-2000

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: ... vakai ko e hā ‘a e founa ‘e solova’aki ‘a e palopalema ko eni ‘oku mahino pē ‘oku fu’u lahi, pea ko Tolitoli ‘Eiki Sea, ko e ako ngāue, Sea, na’e fakahū ‘a e kau popula fakataha mo e kau sela ‘o ako ‘i *Monfort*, ‘a ia ‘oku nau ako tufunga, ‘enisinia mo e *electrician*.

Ko e me’a ko ē ‘oku fakafiefia taha ‘Eiki Sea, ko e efiāfi pē ko ē na’a nau hū pongipongi, ko u lele atu efiāfi, ‘oku takai holo ‘a e kau pōpula mo e fanga ki’i la’i pepa ko e, te u ui pē ko e fānau tauhi, ‘eke atu ko e ha ia, talamai ‘enautolu ‘ai ‘emau *homework*, ko u pehē atu, me’a ena na’e totonu ke fai he taimi na’e totongi ai ‘e ho’omou mātu’a ho’omou ako. Ka mou ō moutolu ‘o kaiha’a, pea, ka ‘oku fakafiefia ‘Eiki Sea, ‘oku ngali ‘e ‘i ai ‘a e kaha’u, ‘o e tamaiki ko eni ‘i he fonua ke ngāue, pea ko e ‘aho, ‘aho Tusite, na’a ku fakataha ai mo e *envoy* ko eni e Palesiteni Kolea, na’a ku kole fakapa’anga koe’uhi ke lava ‘o hokohoko atu ‘a e polokalama ko eni, pea ‘oku tali ia ‘e he Pule’anga Kolea ‘Eiki Sea koe’uhi ke kei lava pē ‘o hokohoko atu ‘a e ako ko eni, kātoa pē, ‘oku ‘i ai pē kau sela, pea mo e tamaiki, fānau tauhi.

Ko e me’a fakapa’anga ‘Eiki Sea ‘oku fai ‘a e feinga pē ki he Potungāue Pa’anga, ke mafuli ‘a Tolitoli ‘o *revolving fund*, kapau ‘e lava ‘o *revolving fund* kātoa ‘a e ngaahi pilīsone ‘oku ‘i ai ‘a e ‘amanaki ‘e lava ke toe *developed* mo langa ange ‘a e ngaahi pilīsone ki ha tu’unga ‘oku fakafiemālie ange koe’uhi ke ako’i ai ‘a e fānau tauhi ‘Eiki Sea. Ka ‘oku mahino ‘a e ngaahi polokalama kehekehe ko ē ‘oku fai ‘i he ako, ‘oku fai ‘a e feinga ki he ma’u tofi’á toe ma’u mai ha kekeleke ke hiki ‘a e loto ‘api ia ki ai kae pilīsone, hiki e *administration* ia ki ai, kae pilīsone ‘ata’atā pē ‘a e fo’i kongā ko ia ‘oku ‘i ai ‘a e pilīsone ‘i he taimi ni.

Ka ko e ‘ū ngāue ia ‘oku fai ko ia ki he pilīsone Sea ko e me’a fakafiefia ia ‘a e, hono tali ‘e he Pule’anga Kolea ‘a e polokalama ako ko ia ‘o e fānau tauhi, pea pehē pē ki he kau sela ke lava ‘o hokohoko atu kae ‘ikai ke kei fakafalafala pē he *budget* ko ē ‘a e Pule’anga Sea, mālō ‘aupito.

Pāloti’i ‘o tali Lipooti ‘A’ahi Fale Alea Vāhenga Tongatapu 8

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou’eiki. Fokotu’u pea pou pou ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e lipooti ko eni fakahā loto ki ai hikinima.

Kalake Tēpile: Loto ki ai ‘a Tevita Fatafēhi Puloka, ‘Uhila mo e Langi Fasi, Māteni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Vaea Taione, Taniela Fusimālohi, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Veivosa Life of Light Taka, Vātau Mefi Hui, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō. Loto ki ai ‘a e toko 18.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai fakahā mai ‘i he founa tatau, hiki nima.

Kalake Tēpile: ‘Ikai ha fakahā loto pehē ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Me’a mai Tongatapu 8.

Vaea Taione: Tapu mo e Sea, tapu mo e Hou’eiki Mēmipa, fakamālō atu mei he motu’a ni, hono tali lelei ‘a e līpooti ‘a Tongatapu 8. Mālō ‘aupito.

Sea Komiti Kakato: Mālō, tau hoko atu ki he Līpooti ‘a Ha’apai 12. Me’a mai.

Līpooti ‘A’ahi Fale Alea Ha’apai 12

Mo’ale Finau: Tapu atu ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea, kae fai atu pē ha ki’i to’o kongā lalahi atu pē.

Sea ko e ‘a’ahi ko eni na’e fakahoko ia ‘Eiki Sea ‘i he ‘aho 9 ki he ‘aho 17, fakatatau pē ki he tu’utu’uni ‘a e Fale Alea ‘Eiki Sea, ‘i he, kapau te mou me’a hifo Hou’eiki ki he talateu pē pea mo e kaveinga ngāue ...

<005>

Taimi: 2000-2005

Mo’ale Finau: ... ‘oku to’o kongā lalahi pē mei ai Hou’eiki ‘a e taumu’a pea mo e ‘uhinga na’e fakahoko ai ‘a e ‘a’ahi ko eni ‘Eiki Sea.

Ko e kolo ‘o hoku vāhenga ‘Eiki Sea ko e kolo ‘e 9 ‘a ia ko Mo’unga’one, ko Lofanga, Felemea, ‘Uiha, Ha’ato’u, Pangai, Hihifo, Holopeka mo Koulo. ‘A ia ko e Vāhenga Ha’apai 12 ia ‘Eiki Sea. Na’e to’o ‘a e fakakaukau ‘o e ‘a’ahi ‘Eiki Sea fai ‘a e vahevahe mo e kāinga na’a ku loto ke fakahā kia nautolu ‘oku ‘ikai ko ha toki fakahā eni ‘Eiki Sea ke mahino ‘aupito ‘aupito ‘a e tefito’i fatongia ‘o e Fakafofonga Fale Alea ‘Eiki Sea. Ko e mana ia ‘Eiki Sea ‘a e mahino ki he kāinga pea ‘oku hanga ‘e he mahino ko eni ‘Eiki Sea ‘o fakafaingofua pē fakasi’isi’i ‘a e ngaahi fiema’u ko ē ‘e ‘ova ‘Eiki Sea ‘i he ivi fakapa’anga.

‘I he taimi ko ē na’e ma’u ai ‘a e mahino ko ia ‘Eiki Sea ko e felingiaki pea mo e kāinga fokotu’u fakakaukau ke nau vahevahe mai ‘a e ngaahi fiema’u vivili ko ē ‘o fakatatau ki he ngaahi *priority* ngāue ka ‘i loto pē ‘Eiki Sea he pa’anga Fale Alea. Pea na’e mahino ki he kāinga Ha’apai 12 ‘Eiki Sea ko e pa’anga ko ē ‘a e Pule’anga ‘oku ‘i ai hono patiseti ia ‘o’ona. ‘Oku ‘i ai hono polokalama ia ‘o’ona ‘Eiki Sea. ‘Oku ‘ikai ke fu’u vivili e kāinga ia ‘Eiki Sea ki ha fa’ahinga me’a ke toe ‘omai ‘oku ‘osi talamai he Pule’anga ia ko e me’a ia ‘oku nau fai ‘Eiki Sea. ‘I he’ene pehē ‘Eiki Sea ko e fa’ahinga maama ia na’a ku fakamālō’ia ‘a e kāinga ko eni, he ko hono mo’oni ‘Eiki Sea ‘i he kamata ‘o e ngāue fakapolitikale na’a nau nofo ‘i hono tāpalasia e Fakafofonga mei he ki’i me’a kotoa pē a’u pē ‘Eiki Sea teuteu ke fai hono tautea pea ‘ikai ke fai e me’a ko iako ē mo e me’a ko ē.

‘I he mōmeniti ko eni ‘Eiki Sea ‘oku a’usia ‘e he kāinga peseti lahi ange ‘a e fa’ahinga mahino ‘Eiki Sea ko e fonua kuo pau ke nau ngāue’i pea ma’u ai ‘Eiki Sea ‘emau ki’i taumu’a ngāue kapau te mou me’a hifo ki he kaveinga ngāue ‘oku pehē ke langa hake ‘a Ha’apai ‘i he melino mo e fiefia. Mea’i pē he Feitu’u na ‘Eiki Sea ‘oku fiema’u e pa’anga ia, ka ‘oku ‘ikai foki ko ha pa’anga e melino ia mo e fiefia, ka ‘oku ‘osi hanga he kāinga ‘Eiki Sea ‘o fakahoa ko e melino mo e fiefia ko e miliona ia. Ko e taimi ko ē ‘oku nau ma’u ai ‘oku ne hanga ‘o fakaafe’i,

te u 'oatu 'a e fakatātā 'Eiki Sea. Koe'uhí ko 'enau fiefia me'a'ofa mai 'a e ongo Nōpele 'a e pa'anga 'e 60000 ke fakahoko'aki 'a homau ngaahi fatongia langa fonua. Ko e ola ia 'o e me'a ko e melino mo e fiefia, he 'oku 'ilo he kāinga 'Eiki Sea kapau na'a mau fakatangitangi kimautolu 'o halotulotu he 'ikai te ne fakaafe'i mai 'e ia ha pa'anga pea mau 'alu mautolu 'Eiki Sea 'o ma'u 'a e fo'i fakakaukau ke tefito'aki 'emau 'a'ahi langa 'a Ha'apai 'i he melino mo e fiefia.

'Eiki Sea 'i he palakalafi tatau pē 'i ai 'oku 'i ai 'a e ki'i fo'i fakakaukau pē ko u 'oatu ne u vahevahe mo e kāinga, fokotu'u mai 'enautolu 'a e me'a ko e mo'ui lōnima, angamaheni foki Sea mea'i he Feitu'u na ko e mo'ui lō tolu pē. Ko e sino, 'atamai, laumālie lō nima 'a Ha'apai 12 ia 'Eiki Sea. 'A ia ko e sino, 'atamai, pea kau ki ai pea mo e laumālie pea kau ki ai mo e fakasōsiale mo e faka'ekonōmika. Fielau pē Sea 'oku me'ai pē foki he Feitu'u na 'Eiki Sea ko e Feitu'u na ia ko e fu'u Ha'apai pē ia, pea ko e Hou'eiki Ha'apai 'oku mea'i pē he Feitu'u na 'a e 'api hanga ki Lea'aetohi. Ko e Feitu'u na ia 'oku ke mea'i pē 'e koe. Ko hono 'uhinga ia 'oku mau 'omai ai 'a e lōnima he ko e taimi ko ē na'e tau'i ai ko ē 'a Vēlata na'e fakahekeheka 'aki 'a e me'a ko 'ē pea talaange 'e Taufā'ahau, Ha'apai tuku 'a e tangi to'o ho'omou pōvai pea mou hopo ki tahi 'alu ki he maka kumi ha'amou mo'ui he te ne hanga 'e ia 'o fakaafe'i mai 'a e me'a 'oku ui ko e tu'umālie.

Tokoni ki he tafa'aki 'o e ako

Ko e talateu 'Eiki Sea he 'ikai te u toe hanga 'e au 'o fakaikiiki to'oto'o konga lalahi pē au he ko hono 'uhinga te u kole atu 'e au 'a e ki'i miniti 'e 5 faka'osi te u hanga 'e au 'omai 'a e ngaahi 'ata 'a e ngaahi filimi ke tau sio ai 'Eiki Sea ki he ki'i langa ngāue 'oku fai 'e he motu'a ni 'Eiki Sea. Ko ia 'i he'ene pehē 'Eiki Sea ko e talateu pē ia 'oku talanoa pē ki he ngaahi me'a lalahi tau pehē fakatātā na'a mau o 'o 'a'ahi ki Ha'apai *High School* ...

<007>

Taimi: 2005-2010

Mō'ale Finau : ... pea talamai 'e he Pule Ako mou o mai he 9:00 he 'oku fai 'emau lotu, pea ko e konga ia e lotu te ke ha'u ai 'o fai ho'o 'a'ahi. Pea mau o atu mautolu ki he lotu 'Eiki Sea. Ko e 'uhinga 'eku lipooti ke mea'i 'e he Feitu'u na 'Eiki Sea mo e Fale ni, 'oku lotu 'a e kau faiako 'o kamata 'aki 'enau ngāue. Pea 'osi ko ia e lotu 'Eiki Sea pea talatalamahaki mai nautolu ia. Talamai 'e he Pule Ako ko e 'Apiako ko eni 'oku mita pē 'e taha 'a e ako ia mo e kau faiako kātoa ko ē 'oku nofo 'i 'apiako. Talu pē 'Eiki Sea hono langa 'e he Siaina mo e mita pē 'e taha. Te'eki ai ke fakatokanga'i ia 'e he Pule'anga 'a e taha 'a e mita. Ko e palopalema ko ia 'oku hoko mei ai 'Eiki Sea 'oku pehé ni. Ko e taimi pē ko ē 'oku nau totongi ai enau mo'ua kuo 'osi vahevahe 'o hanga 'enautolu ia 'o 'ai pē 'o tatau 'a e fo'i 'api kotoa pē taki pa'anga 'e 70. Ko 'ene 'omai pē mo'ua 'o Sanuali 70 'api kotoa pē 'o tatau ai pē ia pē ko ha 'api 'oku toko 2 pē toko 8 'e kei 70 pē ia.

Sai ko hono palopalema 'Eiki Sea he 'oku 'ikai lava 'o totongi ai e vai ia 'i he māhina. Fe'unga pē 'eku hū atu mo 'enau toe 'enau fo'i pa'anga 'e 3000 ke tāpuni 'e tu'usi 'a e vai 'i he 'aho 'e taha. 'Eiki Sea ne 'osi fakataha 'eku kulupu ngāue 'o nau tali 'e 'i ai e konga he'emau 400000 ko e tokoni ia ki he ngaahi ako. Pea mau hanga leva 'Eiki Sea 'o fakakakato 'a e fo'i 3000 ko ia 'Eiki Sea ke totongi.

Sai ko e ki'i konga 'e taha 'Eiki Sea 'i he 'Apiako pē ko e taimi ko ia na'a mau lele atu ai ki loto ko e hū mai ko ia ki loto, 'oku pelepela pea 'oku 'ikai ke faka'ofa'ofa. 'Ikai ke fa'a hangē ko 'ene hā mai kitu'a. 'Eiki Sea ki he motu'a ni 'oku 'ikai totonu ke pehē hā ia 'a ha 'apiako pea u talaange leva ki he Pule Ako. Te mau to'o e silini te mau hanga 'o 'ai ke faka'ofa'ofa 'a e *driveway* ko ē ki loto pea 'ai ke masani ke ha'u 'a e tamasi'i ako pea sio ki ai 'Eiki Sea ko 'ene fuofua ako ia ke ha'u ki ha *environment* 'oku faka'ofa'ofa. Ko e fakamole ia ki he ako 'Eiki Sea.

Vahevahe pa'anga tokoni fakavāhenga Ha'apai 12

Ko hono fakakātoa 'Eiki Sea e 'u me'a kehekehe ia he Talateu te mau fai e tokoni ki he hala pea mo e uafu mo e ngaahi me'a kehekehe pē 'Eiki Sea. Ko 'emau silini ko ia 'amautolu 'oku pehé ni hono vahevahe 'Eiki Sea fakanounou atu pē. Kolo 'e 9 'oku 'oange 'enau 'inasi taau pē fakatatau ki honau tokolahi. 'Osi mahino pē ia ki Ha'apai. Ka 'oku 'omai 'enau *corporate plan*. Kuo pau ke fakahū mai 'e Hihifo 'ene palani ke ne talamai ai ko 'eku me'a ko ē ki he pa'anga 'e 30000 'oku pehé ni. Ko 'eku misini ko e hā fua ko e hā fua. Pea ko e taimi ko ia 'e tānaki ai 'e fakatau ai 'Eiki Sea 'e 'ave kia nautolu. Pea ko e ha'u ko ia 'a e 'Atita te ne 'eke mai, ko e fē 'a e mīsini fakatatau ki he *corporate plan* ko ē 'a Hihifo, te mou talaange mou o 'o sio. Sea na'a ku 'i he 'atita fakamuimui ko eni. Ha'u e 'Atita ia 'o sio 'a e 'Atita ia ki he *bank statement* 'osi pea ne 'eke 'e ia ko e fē me'a na'e kumi pea lele leva ki he kolo. Ka 'alu atu 'oku 'ikai ke 'i ai te ne talamai 'oku ke loi na'e 'ikai ke ke kumi 'e koe ia ha me'a pehē ka ke ngāue'aki 'e koe 'a e silini ki he me'a kehe ka ke fakahingoa mai 'e koe he misini kosi.

Na'e hopo ia 'Eiki Sea pea 'oku pehē 'eku fokotu'utu'u hoku vāhenga, 'E ha'u e 'Ofisakolo 'o talamai ko 'eku palani ē pea 'e kumi mai pea te u talaange, 'Ofisa Kolo teuteu ki he 'Atita te u talaange ke 'alu atu 'o kumi koe ke fakasio 'a e e me'a e misini ko ia na'a ke kumi. Ko e kakato ia e 'Atita 'Eiki Sea. Pea ko hono toenga ko ia e silini ngaahi kulupu, 'oku ou hanga 'o vahevahe 'Eiki Sea ngaahi kulupu 'uhinga ke lava ke ma'u 'enau ngaahi fiema'u.

Fakatātā 'Eiki Sea. 'Oku 'i ai e ki'i kulupu ko e kau fefine 'e toko 6 ko 'enau ki'i pisinisi ko e tuitui ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha'anau silini ke kumi'aki ha'anau mīsini. Na'a mau kumi leva e ki'i mīsini 'e 2 'ave leva 'o tuku he 'api 'o e tokotaha 'o fekau ke nau o ki ai 'o ngāue'aki ke tuitui 'enau fanga ki'i vala ke fakatau atu, pea seti pea foki mai leva 'enau tupu 'o tokoni ki honau ngaahi fāмили. Ko e ha'u ko ē 'Atita 'e 'alu ki he kulupu A 'o sio ki he me'a ko ia na'e kumi 'Eiki Sea.

Ko ia 'Eiki Sea ko e ngaahi me'a pē ia ki he ngaahi kulupu ko e anga ia 'emau fakamole pea mau tokoni'i 'a e ngaahi Ako 'e 'Eiki Sea, 'o hangē ko eni ko e totongi ako ki he ni'ihī ko ē he 'univesiti mau tokoni ai. Pea mo e ngaahi tokoni kehekehe pē 'o fakatatau ki he ngaahi fiema'u 'a e kakai.

Fengaue'aki Ha'apai mo *Dongguan City* mei Siaina

Kae tuku mu'a ke tau 'alu fakakolo 'Eiki Sea mo fakatatau ki he ngaahi fakataha'anga. 'I he peesi 'a eni fika 4 te u to'o konga lalahi pē. Ko e 'uhinga ko e ngaahi fakataha'anga eni na'a mau fakataha ai 'Eiki Sea. Na'a mau fakataha pea mo e kulupu mei Siaina ko e *Dongguan City* 'a ia ko e ...

<008>

Taimi: 2010-2015

Mo'ale Finau: ... *Dongguan* 'Eiki Sea mea'i pē he Feitu'u na ko e *sister city* ia 'o Ha'apai. Ko au he taimi nau Kōvana ai na'a ku fakamo'oni 'i he fo'i *sister city* ko eni. 'Oku 'ikai ko Tonga ni mea'i hifo pē ena 'Eiki Sea ko e ngaahi langa ko eni ko ē 'o e ngaahi *side walker* ko ē na'e toki 'osi na'a tau fakakikihi ai 'i Tonga ni he ngaahi feitu'u ko e fakapa'anga ia Sea mei *Dongguan City* na'e totonu ke 'alu ange ia ki Ha'apai he ko e me'a ia 'a mautolu. Ka na'e puke ia 'i Tonga ni 'Eiki Sea 'oku hala 'enau founa ngāue he nau 'eke 'e au ia ki he tokotaha na'e *lead* ange ko ē he fakataha pē ko e hā ha'ane lau ki hono puke 'e he Pule'anga 'o e 'aho ko ia 'Eiki Sea 'emau *side walker* ko ē na'e totonu ke fakaa'u 'aki 'emau *side walker* ki Koulo mo 'alu ki Foa talamai he tokotaha ko eni ko 'eku toki 'ilo eni he 'aho ni na'e 'ikai ke a'u mai e me'a ko ia ka moutolu 'o a'u eni mo e ngaahi palau mahalo na'e 'i heni na'e ma'u mei *Dongguan* te'eki ke a'u ange ia ka mautolu na'e hala ia 'Eiki Sea. Ka 'i he'ene pehē na'a ku fakataha mo e ni'ihi ko eni pea 'oku 'osi lava 'o fakatonutonu 'Eiki Sea. Talamai he kau tama ko eni ko e ngata eni he 'aho ni.

'Eiki Tokoni Palēmia: Na'e 'uhinga pē hono tuku e palau ia 'i Tonga ni Sea na'a a'u ki tahi e palau ki hakau.

Sea Komiti Kakato: Tuku e hakau 'e Tokoni Palēmia. Hoko atu koe 'oku mālie ...

Mo'ale Finau: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: He 'oku mo'oni e me'a 'oku ke me'a ki ai Ha'apai 13.

Mo'ale Finau: Sea ko hono mo'oni na'e 'ikai ke, nau talaange pē ki he taki 'oua te ke tokanga ki ai he ko Tonga pē. Kapau ne 'aonga atu ki Tonga e sidewalk mo e palau sai pē, kae 'oua 'e toe fai pehē 'i he hoko atu. Pea na'e fakahā mai leva 'e he kau tama ko eni 'Eiki Sea ke u talaange ha ki'i fo'i *project* ma'ama'a na'e mahino he'emau fakataha 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke nau lava 'o fakapa'anga 'a e ngaahi *project* lalahi kapau te mou me'a hifo hē ki he Fika 2 ko e fanga ki'i *project* iiki. Pea ko u 'osi mateuteu au 'Eiki Sea ke u kole ke nau faka'osi 'e nautolu 'emau langa fōsoa ko ē 'amautolu ko e 'uhinga ko e *project* iiki ia 'a ia te u hū atu ai pē au 'i he uike kaha'u 'Eiki Sea.

Ko e 'alu hifo ki lalo fakataha mo e 'Eiki Kōvana ko e 'Eiki Kōvana ko u tui ko e me'a mahu'inga heni 'i he 'Eiki Kōvana ko 'emau fakataha fekau'aki pea mo hono tauhi ko ē 'a Lea'aetohi.

'Eiki Sea mea'i he Feitu'u na 'amanaki ke fai e *show* ka ko homau mala'eva'inga fakafonua eni mau poupou 'aupito Sea ki he *Ministry* ko ē 'o e *MIA* neongo 'oku 'ikai ke 'i ai ha'ana fu'u tokoni fēfē 'a nautolu ki he mala'e. Ka 'oku mau hū atu mautolu 'oku mau hanga mautolu 'o totongi 'a e ki'i, 'a e tokotaha 'i he ta'u ke ne kosi mo ne tokanga'i 'a e Mala'e Lea'aetohi 'Eiki Sea kau ai pea mo e ngaahi fale mo e *custodian* ko ē he 'Api Lautohi. 'Oku mau fai e *project* fo'ou 'Eiki Sea ke mau hanga 'o totongi 'a e vahe 'a e ki'i *custodian* 'e taha ke ngāue houa 'e ono 'i he 'aho 'i he 'Api Lautohi kotoa pē 'i hoku vāhenga. Ko 'ene ngāue 'e fai 'Eiki Sea ko hono kosi, tauhi e ngoue matala'i'akau mo e *bathroom* ko ē 'a e ako kae 'alu atu pē fānau ako 'Eiki Sea 'o hū ki faleako 'o ako. Na'e fu'u 'a ia 'oku mau fakapa'anga e me'a ko ia 'Eiki Sea.

Ko e taha e me'a na'a mau fakataha ki ai mo e Kōvana na'e fekau'aki pea mo e ngaahi *seawall* te u toki lave ki he fakamuimui 'Eiki Sea. Pea u toki fokoutua ki lalo. Ko e fakataha hoko 'Eiki Sea ko e fakataha ia pea mo e kau pule fakavahe me'a tatau pē 'Eiki Sea na'e fai ki ai e tokanga

ko e ngaahi hala ‘uta mo e ngaahi me’a pehē kapau te mou me’a hifo Hou’eiki ‘oku ai pē fiema’u tali ki he fiema’ú ola e ngāue ‘ikai ke u tui ‘oku ‘i ai ha taimi 'Eiki Sea ke u toe *go through* hē ko u tui ko e ngaahi me’a tatau pē kuo u ‘osi lave ki ai ‘i he *introduction* ‘anenai.

Ngaahi fiema’u ‘a Mo’unga’one

Ko Mo’unga’one te u ki’i vahevahe mei he fiema’u ‘a Mo’unga’one na’e ki’i kehe ia 'Eiki Sea. Kapau te mou me’a ki he fika ‘uluaki na’e ‘i ai e fu’u koniteina ai na’e fakalele sola ko hono mo’oni ko e sola ko eni 'Eiki Sea ko e tokoni ia ka na’e kei fiema’u pē ia ke nau ke nau totongi pa’anga ‘e 200 he mahina ko e *fee* ko ā pē ko e hā. Mea’i pē foki he Feitu'u na 'Eiki Sea ‘oku ‘ikai ke ‘utu e sola ka na’e fiema’u totongi pea na’a nau ō ma’u pē ‘i he māhina 200 ‘ova e totongi ia 'Eiki Sea he *income* pa’anga ko ē na’e hū mai. Taimi ko ē na’a mau fakataha ai na’a nau kole mai fēfē mu’a ke tokoni honau ‘inasi ke ne *cover* ‘enau totongi he ta’ú kae lava ke ‘ave ‘enau sēniti ke tokoni ki he fānau ako 'Eiki Sea pea na’e fai ia he vāhenga 'Eiki Sea na’a mau totongi ‘e mautolu e pa’anga ‘e 2000 tupu ‘o e ta’ú pē kae si’i ha’u taha pē ‘enau ki’i *income* si’isi’i mo ‘enau fāngota 'Eiki Sea ke tokoni kiate kinautolu.

‘Oku ‘i ai ‘enau fiema’u hono ua ko ‘enau palau na’e fa’a, ko u tui ‘oku mou fa’a fakakata ‘aki e palau ko eni ‘oku tau he, ‘a eni ‘oku tau ‘i tu’a he *parking* 'Eiki Sea ko e palau ko ia na’e fakapa’anga ia ‘e he vāhenga mo e tokoni ‘a e ongo Nōpele, na’e ...

<009>

Taimi: 2015 – 2020

Mo’ale Finau: ... ‘uhinga ko ē palau ‘Eiki Sea. Ko e palau ki he toho vaka hangē na’e me’a mai Minisitā ‘anenai ‘e a’u e palaú ki he hakaú. Ko e palau ko eni ko e palau toho vaka, mea’i pe ‘e he Feitu’u na ‘Eiki Sea kuo mei ‘osi e kāingá, e to’utupú he ō ki he toli. Ko e kau fine’eiki, kau tangata’eiki pe ‘oku toé. Ko e taimi ko ē ‘oku tō ai ha ki’i matangi Sea ‘e fiema’u e vaká ia ke toho he ko Mo’unga’one ia ‘oku hake ia meimei fute ia tau pehē 100 tupu ki he ki he 200. He ‘ikai ke lava ia ‘e he kau fine’eiki mo e kau tangata’eiki Sea ke toho e vaká.

Ko ia ai ne kumi e palau ko ē ‘Eiki Sea ne pa’anga ia ‘e 38000. Fakamālō ki he Nōpelé hono fakapa’angá pea ‘e ‘oatu ia mahalo he uike kaha’ú he ‘osi e fili ko eni ‘Ofisa Kooló. Ne ‘osi ‘i heni pe ‘Ofisakoló ke ne ‘ave pea ta’ofi ‘e he Seá ‘Eiki Sea na’a ‘alu ‘o kemipeini ‘aki e palaú kae tuku e fili ke ‘osi kae toki ‘ave. Pea ko ia ‘e toki ‘ave e palau he uike kaha’u ke ...

Ngaahi fiema’u ‘a Lofanga

Ko e ‘osi ia ‘a Mo’unga’one ‘Eiki Sea, tau ‘alu hifo tautolu ki lalo ki Lofanga. Ko Lofanga ko e palau pe mo ia, taha pe ‘ene fiema’u ‘ana. Pea ko eni ‘osi tali pē hē ‘e kumi ia ‘i he ta’u fakapa’anga hokó. ‘Oku ‘uhinga pe palau ‘a Lofangá ko hono fetuku ia ‘enau ngaahi ngoué, mea’i ‘e he Feitu’una ‘Eiki Sea ko Lofangá ‘oku nau nofo ‘i loto ka ‘oku mama’o e taulangá. ‘E fiema’u ha ki’i palau ke fetuku ‘enau ki’i koloa he fanga ki’i vaká ē, ‘a ia ko Lofanga ia.

Fiema’u ‘a Koulo

Ko e hokó ko Koulo, ‘i ai ha fiema’u ia ‘a Koulo ko e tō tutu pē. Pea ‘oku ‘osi, ‘e lava pe ia ‘Eiki Sea, ‘osi ‘i ai pe ki’i ‘e *allow* pe he ‘enau vāhengá ke ‘ai ha ki’i kongá ke palau ke fai ai ‘enau ngoue ko iá.

Fiema'u 'a Felemea

Ko Felemea, ko e 'ā fonua Mata'ahó pea mo e ngaahi kulupu fakalakalaká pe Sea, 'osi maau pe ia. Ō pe 'ū kulupú 'o takitaha fakahū 'ene *corporate plan* fakakulupu. Ko e 'ai misini kosi, ko e misini kini ko e hāfua kae omi pe *as a group* kuo 'osi maau pe 'ofisi ke kumi ke 'ilo'i e 'ū kulupú ke 'alu e 'atitá 'o ma'u nautolu 'i he 'osi ko ē he taimi 'atita ke sio ai ke fakapapau'i ko e me'a kotoa pē na'e kumi 'e 'atita'i Sea.

Ngaahi fiema'u' a 'Uiha

Ko e hokó Sea ko 'Uiha, 'oku ki'i fonua ko ení Sea ke u ki'i lave atu ki ai. Ko e fonua ko ení ko e, na'a nau 'omai 'e nautolu 'enau lao. 'Oku ki'i mā'olunga ia 'Eiki Sea, ko 'eku toki fanongo eni au he feitu'u 'oku nau 'omai e lao ke fakatatau mo 'etau ngāué ko e fa'u lao. Ko e lao 'uluakí 'Eiki Sea ke me'a hifo ki he'ene fokotu'ú. Ke fokotu'u 'a e Polisi Fakakoló ke ne fetongi 'e ia 'a e 'Ofisakoló.

Mālie Sea, 'a ia ne fanongo pe 'a 'Uiha ia 'oku 'i ai e 100000 ko ē he Polisi Fakakoló pea 'ai 'e nautolu 'enau fo'i lao. He ko e 'uhingá foki he'ikai ke u tufa au he ko e silini ia ko iá te mau ngaahi fōsoa'aki 'emautolu. 'A ia na'e fanongo pe 'a 'Uiha ia ki he me'á pea 'ai 'e nautolu ke 'ai fo'i lao. Peá u talaange 'io te u 'alu 'o ngāue ki ai ke 'ai ha fo'i lao pehē. Ko ia 'oua te tau *discuss* e fo'i me'a ko ení tuku ke u fa'u 'e au e fo'i laó pea tau toki *discuss* he 'oku 'i ai e poini ia ai. Talamai 'e 'Uiha ia, to'o e 'ofisakoló, ha'u e kau polisi fakakoló.

Ko e Lao Fika 2, me'a ki ai Hou'eiki, ke ta'ofi 'a e fakataka puaká mo e pulú he loto koló. Mahalo ko e me'a motu'a pe ia Sea, 'osi 'i ai mahalo hono lao 'ona ka na'e 'ohake ia 'e 'Uiha ke 'ai hano Lao. Fika 3, ke ta'ofi 'a e fakavevé mo e tutu vevé, nau talaange Se 'oku 'osi 'i ai pe Lao pehē ia ka na'e 'ohake ia 'e he kāingá ki'i kongá ko ení.

Ko e kongá 'e taha ko 'enau ki'i lāunga Sea kapau te mou me'a hifo ki he fo'i fika ko ená. Ko e ngaahi falekoloá ke 'i ai ha lao ki hono taimi avá mo hono tāpuní. Hou'eiki mahalo ko e toki ha'u eni ha lao pehē ki he Falé ni. Ke 'ai ha lao ke ne tu'utu'unia e faifakataú faifakataú hono taimi tāpuni mo hono taimi ava. 'A ia 'oku ki'i, talamai 'e he kāingá ko e falekoloa ko ē 'i motú ia. Ka ō atu ia 'oku fai ha fō 'a e faifakataú, 'e fō pe ia he 'ikai pe ha'u ia 'o fakaava e falekoloá, 'o makatu'unga ai hono 'omai 'e he kāingá Seá ke fa'u ā ha lao ke ne tu'utu'unia. Ko e 8, falekoloa ko e 12 *lunch*, ko e 2 ko e foki.

Ko e ki'i me'a 'e taha Sea, na'a nau 'ohake 'e nautolu ke taki 2 pe 'api e kulī. Ko e 'uhinga 'eku nofo ai Sea ke *detail* he ko e laó ē. Ko e Fale eni 'oku fa'u lao, tuku e *detail* he kolé mo e me'á he 'oku 'ikai ko e Fale kole eni ia. Ko e Fale fa'u lao, 'a ia te u fa'u ke taki 2 pe 'api e kulī. Sai ko e hā me'a 'oku hokó 'Eiki Sea, 'oku 'asi ai e Lautohi ko ē 'a e kāingá 'Eiki Sea ko ē ki he ngaahi me'a 'oku hoko 'i mulí. Lahi mo e *google*, lahi 'enau netiueka 'o nau sio nautolu, lao 'a Nu'usila, lao 'a 'Ameliká, 'asi ai ko ē fakangatangata e fanga kulī, 'ai mai nautolu fo'i lao ko ení 'Eiki Sea.

Pea ko e faka'osí, ko 'enau kole pē honau halá ke sima'i hangē ko Taunga mahalo. Mahalo 'oku 'i ai 'a e motu ia 'i Vava'u 'oku sima honau halá mahalo ko Taunga pe ko fē, nau kole ke sima'i. Sea ko 'ene lava ia 'a 'Uihá

Ngaahi fiema'u Holopeka mo Pangai

pea ko e hoko hake Sea ko Holopeka. Holopeka pe ia ko e fokotu'u pe ia honau *Sea Wall* 'Eiki Sea ...

<010>

Taimi: 2020-2025

Mo'ale Finau: ... ke fakahoko pea hoko mai ai mo Pangai. Ko Pangai ko e tangikē vai pē mahalo na'a 'oku toe ha toko tolu te'eki ke 'i ai ha'anau tangikē. Ko hoku vahengá 'a'aku Sea 'oku toe pē toko ono ia pea kakato e vahengá he tangikē 'i he taki lita ko ē 'e 3000. Pea kapau 'e te tau takai tu'o ua he taki lita 'e 5000 'oku sai pe ia ka tau toki foki ki ai ka ko e fiema'u ia 'a Pangaí 'Eiki Sea.

'Oku 'i ai mo 'enau fiema'u ki he palau. 'Eiki Sea ko 'emau palau 'osi tukuange 'e au e palaú 'Eiki Sea ki he ngaahi koló, ngaahi komiti palau 'a e koló. 'Ikai ke u toe hela'ia mautolu he 'ofisi he tali ke omai 'o totongi palau mo fakafekiki, na'e palau ē 'anefē. Taki taha ō pē ki he'ene kulupu fakakolo 'osi takitaha pē palau. Palau 'a Koulo, Holopeka, Pangai, Ha'ato'u, Hihifo, 'Uiha, Lofanga. Ko eni 'oku 'eke mai he kau tamá pe ko u palau fiha 'Eiki Sea. Ko e kumi kotoa pē he 400000. Lava pe ia.

'Eiki Sea ko e poiní 'oku pehé ni. Fai mo tukuange 'a e palaú ke nau takitaha ō 'o tokanga'i 'enau ngoué pea 'oku lele lelei e ngoué 'Eiki Sea. Kapau te nau ha'u he 'aho ni ki heni 'e Sea te nau fakamālō mai 'oku 'ikai ke toe omi ia 'o toe hela mai ki hoku 'ofisi omi 'o kē he siliní pe 'oku fiha. Nau hangatonu pē ki he ki'i kosilio 'a e koló, palau 'enau ngoué 'Eiki Sea.

Ngāue ki he fōsoa Palasi Tau'akipulu

Ko hono fakakātoá 'Eiki Sea, fakamālō atu he ma'u 'eku taimí. Ko e kakato ia 'Eiki Sea 'o e ngaahi fiema'u hoku vāhengá ko u 'oatú 'Eiki Sea. Na'a nau nofo pē 'i loto he ki'i ivi fakapa'anga 'oku ma'ú. Te ue faka'osi 'aki 'Eiki Sea 'eku kole mu'a ki he, 'Eiki Sea ke nau hanga mu'a ha ki'i fo'i miniti pē 'e nima ke nau hanga mu'a 'o *show* mai 'a e ki'i ngāue 'oku mau fai he taimi ni 'Eiki Sea. 'Oku mau 'i Ha'apai he taimi ni mau faka'osi'osi hono fa'u hono langa 'a e *sea wall* pe ko e fōsoa ko ē 'o e Palasi ko Tau'akipulú. Ko e ta'u eni 'e 100 'Eiki Sea pe 'ova ai hono li'aki. 'A ia ko 'emau kamata ko eni 'Eiki Sea te mau kamata 'i Palasi 'o lele ai pē ki uafu he 'alu faka-Tokelaú pea hanga faka-Tonga 'o lele ai pē ki Hihifo. Ko 'ene tatau ia 'a Lifuka mo e lele ko ē mei Sopú 'Eiki Sea.

Kapau, mea'i he Feitu'u na 'Eiki Sea ko e fōsoa ko ē mei Sopú 'a ia lele mei he hala Sopú 'alu he Hala Vuná 'alu ki Pātangata, na'e ngaahi he 1980. Kapau na'e 'ikai ke ngaahi e fōsoa ko ia he 1980 'osi kotoa e Hala Vuná. Ko e tu'unga ia 'oku 'i ai 'a Lifuka he 'aho ní 'Eiki Sea. Ko u lau e ngaahi 'api kuo ngoto 'Eiki Sea 'i he fo'i matāfangá, 'api 'e 15. Na'a nau 'i ia pē 'i he ta'u 'e 10 kuohilí. 'Osi he 'aho ni 'Eiki Sea. Ko fehu'í, ko e hā e me'a na'e 'ikai ke langa fakataha ai 'a e fōsoa 'o Lifuká pea mo Sopú he 1980. 'Oku kehe 'a Vava'u 'Eiki Sea 'oku kehe mo 'Eua he 'oku *high structure* ia 'o 'ena ongo motú. Ko Ha'apai mo Tuvalu pea mo Kilipati ko e *most vulnerable* ia 'i he *impact* 'a e *climate change* 'a Lifuka.

'Oku ou fehu'i eni 'Eiki Sea ki he kau taki 'o e 'aho ko iá, ko e hā e 'uhinga na'e 'ikai ke fōsoa ai e Hala Sopú pea fōsoa ai 'a Lifuka ke kei nofo pē kaingá mei he 80 ki he 'aho ni 'i honau ngaahi 'apí. Ko ia ai 'Eiki Sea 'oku ou pehé ko e *priority* lahi taha eni 'Eiki Sea 'i he'eku taimí

pea ko ia ai 'Eiki Sea 'oku ou kole ki he ongo, ki he ta'ahine ko ení ke ne hanga mu'a 'o tuku mai mu'a 'a e la'itā fika 'uluakí ke mou me'a ki ai Hou'eiki kātaki pē. 'Ai lalahi, ta'ofi ai.

Hou'eiki mou sio ki hē, mou sio ki he tafa'aki, mou sio ki he fu'u touhuni ko ē.

Sea Komiti Kakato: Mou me'a ki hē.

Mo'ale Finau: Ki'i *hold* ai ka u ki'i fakamatala pē, mou me'a ki hē. Mou me'a ki he ki'i fu'u touhuni ko ē ko e ki'i fu'u touhuni ē na'e fa'a mahalo 'e 'afio'i pē He'ene 'Afió ki he fu'u toa 'e ua ko ē ko loto tahi ia. Mou me'a ki he pala 'ā ko 'ē, ko e pala 'ā ē na'a ku tō he 2016 he taimi na'a ku Kōvana aí. Fakafuofua ki he'ene holo ko 'ē na'a mau tō e 'ā ko 'ē, meimei mita 'e 10 ki tahi, mou fakafuofua ki ai. Pea lau mei he 2016 ki he ta'u ní ko e ta'u pē 'e fitu kuo holo e 'ā ia. Fēfē leva e ta'u 'e fitu ka hoko maí mei hē ki he matapā e Palasí. Ko e 'uhinga ia 'Eiki Sea he ko e kamata'anga, hoko atu. Ki'i ta'ofi ai fakamolemole. Kapau te mou me'a atu Hou'eiki ki he fu'u toa ko ē ko loto tahi ia. Ka 'i he 'aho ni kuo 'osi loto 'api ia. ...

<002>

Taimi: 2025-2030

Mo'ale Finau: ... 'i he ngāue ko eni 'oku mau fakahoko, 'a ia te mou toki me'a ki ai ha'amou me'a ange 'i Siulai ki he *show*, ko e fu'u toa 'e 2 ko ē loto 'api 'aupito ia, hoko atu, ki tu'u ai fakamolemole. Touhuni ko ē 'oku 'osi tu'u lotofonua ia 'i he mōmeniti ko eni, 'a e fu'u touhuni ko ē 'osi lotofonua ia 'i he mōmeniti ko eni, hoko atu, sai ia ta'ahine. *Go* ki he *picture* hono 2, Hou'eiki mou me'a ko e lolotonga ena 'emau ngāue e, ko u fakamālō heni ki he 'Eiki Minisitā na'a ku lave 'anenai ki he *CF* pē ko e *constituency fund*, mea'i pē 'e he Feitu'u na 'Eiki Sea, na'a tau fai 'a e ki'i ako ko ia he'eku ha'u ko ia mei muli, ko e 'uhinga 'a e *CF* ke *attach* ki ha me'a 'a e Pule'anga, 'a ia 'oku 'omai 'e he Pule'anga ia 'a e fu'u loli ko ē ta'etotongi, toe ha'u ki he *photo* hono 2, mo e kelekele ta'etotongi, mou me'a Hou'eiki ki he tokoni 'oku fai 'e he Pule'anga, *photo* hono 2, hoko mai, mīsini ko ē ta'etotongi, 'ai pē ke vave pē he 'oku vave pē 'eku taimi, mei 'osi e taimi. Ko e 'asi mai eni 'a e palasi 'i he taimi ni Hou'eiki, kuo 'i lotofonua 'a e loto tahi, hoko *main next one*, tu'uma'u ai.

Ko e tu'unga eni he 'aho ni ena 'o e fōsoa ena Hou'eiki ke mou me'a ki ai. Ko e kau tangata ko ē 'oku nau fai 'a e ngāue ko ē ko e kau tangata polofesinale, ngaahi fōsoa 'i Kona 'i *Hawaii*, mea'i pē 'e he Feitu'u na 'Eiki Sea, ko e motu, ko e fonua ko eni ko *Hawaii* ko Kona ko e fonua ia 'o e fōsoa, pea na'a ku kole 'a e tokotaha ko eni ko hoku kaungā me'a ke tokoni mai, ko hono mo'oní 'oku 'ikai ke lava 'o a'usia 'ene totongi, ka 'oku ne loto pē ke ha'u ko 'ene si'i 'ofa mai ki he 'otu Ha'apai ke ngaahi 'a e fōsoa ko ē ko e hangē ha mōtolo, ki hotau ki'i fonua, pea 'oku ou fakamālō ki he ni'ihi ko eni 'oku mea'i pē 'e he 'Eiki Sea, tokotaha ko eni, tokotaha ko eni ko e tokotaha ko eni ko Sione Fukofuka, mei Masilamea, 'oku laiseni 'enisinia mo e *civil*, 'i Kona *Hawaii*, pea ko ia 'oku ne lolotonga ngaahi 'a e fōsoa ko eni.

Hoko mai, ko e tokotaha e mou me'a mai pē ki hono vali 'o e ukamea, ko e ukamea 'oku 'asi mai 'oku 'ume'umea, kuo pau ke tomu'a vali, kapau 'oku ta'u 'e 20 'a e 'ume'umea 'e hanga 'e he vali 'o toe 'omai mo e ta'u 'e 20 kehe, hoko mai. Ko e 'asi e 'a e ukamea 'osi hono vali ke mahino Sea, ko e papa ko ē ko e, ko e 'uhinga 'oku ou *show* ai 'Eiki Sea ko e 'uhinga 'oku ou *show* ai ke mahino 'oku mau muimui'i 'Eiki Sea 'a e *detail* 'o e me'a, he ko e 'osi ange ko ē 'e tanu ia 'o puli, ko e me'a ko ē 'oku tanu ko e me'a ia 'oku fai ai 'a e kākā he fonua ko eni 'Eiki Sea.

He ko e taimi lahi 'Eiki Sea, 'oku tanu, ta ko ē ko e fo'i ukamea pē 'e 2, 'Eiki Sea te u 'oatu 'a e me'a ko eni, hifo mai mei Fangale'ounga ki 'Āhanga pē 'oku mea'i 'e he Fakafofonga pē 'ikai, 'oku holo 'a e fo'i mui'i hala ko ia 'Eiki Sea, fo'i ukamea pē 'e 2 'oku 'asi mai ai 'Eiki Sea. Hoko mai, ko e kau tangata ena 'oku nau lolotonga ngāue ko ē 'Eiki Sea, ko e taha pē ena e *structure* 'enua ngāue 'oku nau fa'u 'a e ngaahi fo'i kī ko ē ke nau hanga 'o *support* 'a e *wall*, taimi 'oku hake ai ha sunami mo ha me'a ko e ngaahi me'a ia 'oku fai 'i *Hawaii* 'Eiki Sea, hoko mai, ko e hoko ai pē 'a e ngāue, hoko mai, sai mahalo kuo 'osi fe'unga, Hou'eiki 'oku ou tui pē kuo fe'unga, kuo 'osi ku ou tui pē kuo a'u atu 'eku 'uhinga, fakamālō atu Sea 'i he faingamālie, koloa pē ko u hanga 'oatu 'a e ki'i, mou sio mai ki lalo ki hē ko e fu'u pou ko ē 'a ē 'oku 'asi mai ko ē fuopotopoto, 'oku 'alu ia 'o a'u ki he *bed rock*, a'u ia ki he maka faliki, ko ia 'oku ne hanga 'o *support* 'a e *wall* 'Eiki Sea, ke tu'u ke tu'u fakamakatu'u 'Eiki Sea.

Ko e mahalo kuo fe'unga 'Eiki Sea, ko u tui pē kuo fu'u lōloa 'eku *presentation*, ka 'oku ou fakamālō atu Hou'eiki mālō 'a e kātaki, ko e 'uhinga 'eku *present* 'a e ngāue ko ē 'Eiki Sea ke mahino ki he Fale ni, 'a e ngāue 'oku mau fai 'i he Fo'i 'One'one 'Eiki Sea, 'oku fai hono muimui'i hono *detailer* ke fakapapau'i 'oku 'ikai ke kākāa'i ha me'a 'i he loto luo. Ko 'emau muimui'i ke mahino ko e ukamea 'oku vali, 'oku mahino ko e ukamea 'oku fua, ke mahino 'oku a'u ki he *bed rock*, kae 'oua 'e ō atu pē 'o fa'u 'a e fu'u fo'i *wall* pehē atu ki 'olunga, 'asi pea 'ai atu pē, hala'ata'atā ha ngāue 'Eiki Sea.

Ko e 'uhinga ia e taumu'a 'eku *show* 'a e me'a ko eni ke mahino ki he Fale ni ka langa ha me'a 'a e fonua ni pea 'oua 'e kākāa'i, 'alu ke *detailr*, 'alu e 'inisipekita pē ko e sivile 'o sio ki he ukamea 'oku vali, sio ki he me'a ko ē he tafa'aki 'oku keli ke loloto, ko hono 'uhinga 'Eiki Sea ke tolonga 'etau langa fonua. Fakamolemole pē Hou'eiki na'a pehē ko u hanga 'o 'omai, 'ikai ke toe 'i ai ha toe 'uhinga ia 'Eiki Sea, ko e 'uhinga pē 'e taha ke fakahā ki he Fale ni ko e mōtolo ē ke muimui ai 'a e Fale Alea 'o Tonga, pē ko e fonua ...

<005>

Taimi: 2030-2035

Mo'ale Finau: ...Pē ko e fonua ko eni, ka 'oku fa'u ha me'a 'oua 'e tanu ha me'a ke fakatamulu'aki. Ko ia pē Sea ko e ngata'anga ia 'o e ki'i lipooti 'oku 'oatu ki he Feitu'u na 'ofa pē 'oku 'oange 'a e ki'i lipooti 'oku fakahoko Sea mālō e ma'u faingamālie.

Sea Komiti Kakato: Fakamālō atu. Mahalo ko e lipooti ia ko eni 'oku 'ikai ha toe feme'a'aki ai ki ai he 'oku si'i fai pē 'e ia 'a e ngāue. 'Io Ha'apai Hou'eiki Nōpele Fika 2.

Lord Fakafanua: Tapu pē mo e Feitu'u na 'Eiki Sea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. 'Uluaki pē 'oku ou fie fakamālō ki he Fakafofonga Ha'apai 12 'i he ngāue ko eni kuo fakahoko pea hangē pē ko 'ene lipooti 'oku fai 'a e fengāue'aki vāofi 'a e ongo Fakafofonga Ha'apai pea mo e ongo Fakafofonga Nōpele 'o Ha'apai.

Tokanga ki he hala 'o Lofanga

Ko e me'a pē ko ē 'oku ou tokanga ki ai Sea ko e peesi fika 9 'a e lipooti ko ē pea mei Lofanga koe'uhí na'a mau 'a'ahi fakamuimui ko ē ki Ha'apai na'e 'i ai 'a e fiema'u ke langa e hala 'i Lofanga, pea ko e palaú ko e fiema'u ko ē palau 'i he peesi ko eni koe'uhí ko e kovi ko eni 'a e hala Sea. Ka ko e kole pē koe'uhí ko e fiema'u ko eni mei he motu ha tokoni mei he 'Eiki

Minisitā Fonua koe‘uhí ke fakapapau‘i pē ‘a e tu‘unga ko ē ‘oku ‘i ai ko ē hala kae lava ke hoko atu ‘a e ngāue ko eni ki he hala ko eni ‘i motu.

Ko e me‘a pē hono ua fekau‘aki pea mo ‘Uiha Sea ‘a e ngaahi fiema‘u ko eni ki he Lao mo e fokotu‘u ko ē ‘a e Lao pou pou atu ki he Fakafofonga fakahū mai ‘ene ‘ū Lao ko eni mei he kāinga pea ko e tokoni atu ki he Lao ko eni koe‘uhí ‘oku ‘i ai pē ‘a e mafai ‘i he ‘ofisakolo mo e pule fakavahe ke fahahū ‘enau *Town Regulation* ki he Kapineti ke fakapaasi mai mei ai. Ko u tui ‘oku fe‘unga ia pea mo ‘enau fiema‘u ko ē ki he tokolahi ‘a e fanga kulī mo e hā fua ‘i he‘enau ‘otu ‘api.

Sea ‘oku ou fakamālō atu ki he Fakafofonga ‘i he lipooti faka‘ofo‘ofa pou pou atu ki he ngaahi tokoni kotoa pē ko u fokotu‘u atu Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Fokotu‘u pea pou pou. ‘Io me‘a mai Tongatapu 8.

Vaea Taione: Tapu mo e Sea tapu mo e Komiti Kakato. ‘Ikai ke ‘i ai ha me‘a lahi ia Sea ko e fakamālō pē au ki he Fakafofonga he lipooti faka‘ofo‘ofa ko eni Sea. ‘Oku ou lave pē au hangē pē ko e me‘a ko ē na‘e me‘a ki ai ‘a e Sea ‘a e Fale Alea ki he ‘ai ko eni ko ē ‘a e fanga kulī ko ē ke tautau toko ua Sea. Sea ‘oku ‘i ai ‘a e totonu ia ‘a e kulī Sea ke tupu he māmani Sea ‘oku ‘ikai ...kaikehe ‘e toki fakakaukau. Sea ko e ua pē ki ai Sea

Sea Komiti Kakato: Me‘a ki lalo Fika 8

Vaea Taione: Ko e ua pē ki ai Sea ko e palau, ko e palau ko eni ..

Mo‘ale Finau: Ki‘i fakatonutonu pē Sea. Toki .ha‘u ia ‘o ‘omai ha‘ane Lao Fanga Kulī.

Vaea Taione: Ko e palau ko eni ‘a Mo‘unga‘one ‘a ē ‘oku ‘osi ta‘u ‘e ua ‘ene tu‘u ko ē heni Sea ‘e ‘alu atu palau ‘o nofo ‘i Pangai kae toki fakasio‘i ha me‘a ko Mo‘unga‘one pē ko e lau peau fēfē e palau pea ‘alu ki ai. Na‘e ‘i ai Sea ‘a e ki‘i folau na‘e ‘omai ki Mo‘unga‘one pea fonu e vaka ia he mango tangai mango pea tokolahi ‘aupito ‘ikai ke lava e kau pāsese ‘o hū mai, kaila e Kapiteni lī atu ange ‘a e tangai 10 ki tahi, puna e fo‘i toko 10 ia ‘ikai tuku pē ke mau niu mōnia ki Pangai ‘alu koe mo e mango.

Veivosa Taka: Sea ki‘i fakatonutonu atu.

Vaea Taione: Ko ‘eku ‘uhinga eni ki he palau kapau ‘e ‘ikai lava ‘e toe toloi ia kae ‘omai ia ma‘a Tongatapu 8 ke mau fakatau ‘emautolu ‘a e palau mālō Sea.

Veivosa Taka: Fakatonutonu Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu me‘a mai.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu‘u na ‘Eiki Sea tapu mo e Fale ‘Eiki. Ko e fakatonutonu Sea ‘oua ‘e siolalo ki Mo‘unga‘one pē ko e Kaliopau.

Sea Komiti Kakato: ‘Ikai ‘e Fakafofonga 12, 13 ‘oua ‘e ngāue‘aki e ngaahi me‘a ko ia koe‘uhí ke uesia ko e si‘i fakahua pē ia ‘a Fika 8, mou manatu‘i ko e kulī hūfanga he fakatapu ko e foaki ia ‘a e ‘Eiki, ka ko eni ‘oku fakahoko mai mei fē koā mei ‘Uiha ke tamate‘i ke ‘ai pē ke tautau tokoua pē he ‘api.

Veivosa Taka: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Ikai ha siolalo ko e fo'i lea fakapolitikale kovi ia.

Veivosa Taka: Sea ko e 'uhinga pē 'a e motu'a ni ia 'i he'ene me'a 'e tuku e palau 'i Pangai kae nofo 'a Mo'unga'one ia. 'Osi 'i ai 'a e vaka ia 'i Ha'api 'oku lava pē ia 'o uta ai 'a e palau 'o hū ki loto. Na'e 'osi me'a pē 'a e Sea mo e Tokoni Sea ki he kāinga ke nau hanga 'o feinga 'i ke lēvolo 'a e taimi ko ē 'alu atu ai 'a e vaka lafalafa pea lava 'o kaka lelei atu kuo 'osi maau pē 'a e ngaahi palani ko ia Sea mālō.

Vātau Hui: Tapu pea mo e Feitu'u na Sea.

Sea Komiti Kakato: 17.

Tokanga ki he fokotu'u mei 'Uiha ke fa'u e Lao ke ta'ofi e fakataka puaka mo e pulu

Vātau Hui: Tuku mu'a ke ki'i fehu'i ai leva 'i he faingamālie ko eni. Ko e lipooti faka'ofa'ofa eni kuo 'omi 'e he Fakafofonga 12.

<007>

Taimi: 2035-2040

Vātau Hui : Fakafofonga ko ia 12 ka 'oku ou nofo atu he Lao ko eni Sea 'oku 'ai ke fokotu'u ke ta'ofi e fakataka puaka mo e pulu he lotokolo. Sea kapau 'e ta'ofi 'e lotokolo 'e 'alu e fanga puaka mo e pulu ki fe'ia. He ko 'eku 'ilo ko ē ko e ki'i lahi foki ko ē 'o 'Uiha pea mo Felemea 'oku 'ikai ke fu'u, 'oku lahi ange foki 'a Niua ia. Ka ko e anga 'eku sio ko eni pē ko e Lao ko eni 'e ta'ofi mei lotokolo. Na'a ko e feitu'u pē ia'e fe'unga ke tu'u holo ai 'a e puaka pea mo e pulu hūfanga he fakatapu.

Tokanga ki he malohi mo e tu'uloa langa fosoa fakahoko 'i Ha'apai

Sea ko e fehu'i hokó Sea ko 'eku faka'ofa'ofa'ia he tanu ko eni hono ngaohi ko eni e fōsoa. Ka 'oku me'a heni 'ae 'Eiki Minisitā ko ia 'o e *MOI*. 'Oku me'a heni pea mo e Fakafofonga Fika 1 pea 'oku ou tui pē 'oku 'i ai 'a e tokoni lahi pea te na kau lahi 'i he tokoni 'i he ngaahi fōsoa ka ko 'eku fehu'i 'e Fakafofonga Fika 12. Ko e hā nai ha lōloa 'o e fōsoa ko eni 'i ha'ane hoko ha ki'i fakatamaki fakaenatula. Ngalingali pē kuo 'osi 'osi siofi 'e he kau 'enisinia pea mo e te . *untechy* 'a e founa hono ngaohi ko ia. Ko e anga he ko 'eku fehu'i ia 'e 12 mālō.

Mo'ale Finau : Sea hangē pē ko e me'a na'a ku lave ki ai 'Eiki Sea kapau na'a mou sio ki he ngaahi *key* mo e loka ko ia 'anenai. 'Osi fakapapai mai pē 'e he kau tama ia ko 'enau *experience* ko ia 'anautolu ko ē 'i Kona kuo 'osi 'i ai 'enau.. Manatu'i ko e kau tama 'oku *experience* 'oku 'osi 'i ai e ngaahi peau lalahi ia na'e hake ia na'e matu'uaki pē ia he teke ko ia 'a e *key* ko ia 'a e .. ko ē. Ka neongo foki 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke tau hanga 'o *predict* 'a natula ē ka 'oku feinga 'a e kau tama ke kākaa'i 'a natula. Na'e ngalo ke u fakamatala 'anenai. Kapau te mou me'a Hou'eiki ki he fo'i *key* ko ia 'ene tu'u, 'oku 'i ai e fo'i *supporter* 'oku 'ikai ke 'alu atu ia he *halfway*. Na'a ku 'eke ki he ki'i tama ko eni ko Sione. Ha e 'uhinga 'oku 'ikai ke 'alu ai *halfway* kae 'alu pēhē ki 'olunga *degree* ia 'e 45? Fakamatala eni na'a ne 'omai.

Kapau te tau hanga 'o 'ai e *halfway* 'e mapelu. Mālie lahi 'e mapelu. Kapau te tau 'ai 'etautolu ia 'i he *degree* 'e 45 'ikai ke lava ia ke mapelu. 'A ia ko 'eku 'uhinga ia Sea ko 'eku tali ko ia ki hē ko u tui pē au ko 'ene 'ai pē 'e ia ke sio na'a faifai peau pehē atu au ta'u 'e 100 kae holo pē ia ha ta'u 'e 10. Kiate au 'oku 'ikai ke *fair* ke tau e fa'ahinga *prediction* ko ia Sea, ko 'etau ngāue ko 'etau ngāue'i, 'enisia'i pea fakapapau'i. Pea talamai pē 'e he ki'i tama kiate au. Na'a mo e *tsunami* 'e 'ikai 'o fakatatau ki he'enua *experience* ko ia 'i Kona. Mahalo ko 'eku tali pē ia Fakafofonga, pea kapau 'e ha'u pē ha fu'u me'a ia 'o holoki ko hono ngata'anga ia.

Lord Tu'iha'angana : Sea ke u ki'i tokoni mu'a ke tākaki atu pē ki he me'a ko ē. Ko e 'uhinga ki he me'a ko eni 'oku me'a mai ki ai 'a Niua.

Sea Kōmiti Kakato : Ha'apai Nōpele 1.

Lord Tu'iha'angana : Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea mo e.. Ko e tokoni pē mo e fakamālō ki he Fakafofonga he lipooti faka'ofo'ofa ko eni. Pea ko eni kuo hangē ko 'ene me'a, ke me'a pē ki he Fakafofonga Niua Sea ke me'a lelei ki he fakamatala. Ko e fōsoa eni. Ko e ki'i me'a ko ia na'e holo ko e 'ā maka pē ia. Ko e toki fōsoa eni. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Fokotu'u pea pou pou ko ia 'oku loto ke tali ...

Tevita Puloka : Sea ...

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai ange Tongatapu 1 ē ka ke toki hoko mai 'Eua 11.

Pou pou mo e 'amanaki lelei ki he langa fōsoa fakahoko 'i Ha'apai

Tevita Puloka : Mālō Sea. Ko u tui pē 'oku mahino pē mei he ngaahi fakatātā 'oku tau sio mou me'a ki ai pea 'oku ou fakamālō lahi pē pea tau falala pē ki ai. Pea hangē ko e taukei ko eni 'oku ma'u 'e he tu'unga mātu'a ko ena 'oku nau lototō 'o ō mai 'o ngāue ta'etotongi, loli ta'etotongi, papa ta'etotongi, kelekele ta'etotongi ko eni kuo fakamatala ki ai 'a e me'a. Ko u tui pea 'oku tau 'amanaki lelei..

Mō'ale Finau : Sea fakatonutonu pē Sea ke tonu pē e lekooti.

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu me'a ki lalo Tongatapu 1.

Mō'ale Finau : Ko e loki ta'etotongi, ko e kelekele ta'etotongi, ko e maka ta'etotongi, ko e *excavator* ta'etotongi. 'Oku 'i ai pē 'enua ki'i *labour cost* 'Eiki Sea. Li'aki si'onau fāmili 'i 'Amelika tau 'ai pē ke *reality* 'Eiki Sea ka 'oku 'ikai ke a'u. Kapau te nau hanga 'o *price* fakalelei 'a e *quality* ko ē mahalo e 500000 ia.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō.

Mō'ale Finau : Ka 'oku nau *price* pē pea 'oku ou fakamālō ki he ongo Nōpele 'Eiki Sea na'a na taki 30000 mai pea 'oku 'osi me'a mai pē 'a Vaea te ne 'omai 'ene ki'i tokoni mo e Feitu'ú na pē 'Eiki Sea 'ene ki'i tokoni. Ko hono 'uhinga pē 'Eiki Sea ko e 'api eni hotau Tu'i Ha'apai...

Sea Kōmiti Kakato : Ko e 'ai pē ke ke fakatokanga'i Fakafofonga hangē pē ko e me'a ko ia 'a e 'Eiki Nōpele Ha'apai. 'Oku lolotonga fai 'a e alealea ki ai kae toki mahino atu.

Mō'ale Finau : Mālō Sea.

Tevita Puloka : Mālō Sea ka u faka'osi ai pē. Tau falala kotoa tautolu ki ai. Ko u tui ko e 'Eiki Minisitā e *MOI* taukei ange hē nautolu 'oku nau 'ensinia nau hanga 'o fika'i e ngaahi me'a ko ia. Ka 'oku ou tui lahi pē 'oku hangē pē ko e monū'ia ko eni 'oku tofanga ai si'i kāinga mei Ha'apai 'oku ta'etotongi kiate kimoutolu ka 'oku 'i ai e kakai 'oku nau kei fua pē ngaahi fakamole ko ia ke ke mea'i...

<008>

Taimi: 2040-2045

Tevita Puloka: ... pe he Fale ni 'ikai ke u fu'u 'amanaki hangē ko e loli pau ke 'utu ngaahi me'a pehē ka ko u fakamālō lahi mo e 'amanaki lelei ki he faka'ofa'ofa 'a e fu'u ngāue ko ena 'a 'ene kakato mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eua 11 faka'osi mai pē ka tau pālōti ē.

Tokanga ki he 'ikai faka'aonga'i 'a 'oseni he kāinga Ha'apai 12 ka nau kole palau

Taniela Fusimālohi: Sea 'uluaki Sea ko e fehu'i pē mahalo ko e fo'i fehu'i pē 'e tolu. Ko e fehu'i 'uluaki 'oku 'ikai ke u fanongo ki he lipooti ko eni 'oku hā mai ai ha kole ha ngaahi vaka taumāta'u koe'uhí na'e ne pehē 'anenai na'e 'i ai 'a e Tō Folofola 'a Taufa'ahau Tupou IV mou ō ki hakau 'o fakatu'umālie'i. 'Oku hā mai ia 'i he peesi 9 mo e peesi 14 'oku kole e palau ia ke ngoue pea 'oku ou ofo ai koe'uhí ko 'Eua ko e fonua ia 'o e ngoue. Ka 'oku ou mahino'i pē foki 'oku 'i ai 'a e me'a 'a 'Eua 'oku mole ki Ha'apai pea 'oku hanga 'e Ha'apai 'o fakapōpula'i ai kimautolu ke tō e tutu. Ko 'ene tu'u 'a'ana ko ē 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha tutu ia 'i 'Eua. Ko e tutu ko ē 'oku fai'aki 'a e koka'anga 'i 'Eua ko e tutu ia ko e fakatau ia mei Ha'apai, kapau te mou lava atu ki māketi Talamahu ko e kau fēfine ko ē 'oku nau nofo ai 'o fakatau atu e tutu kau Ha'apai kātoa 'ikai ke 'i ai ha taha 'Eua ia ai ke ne fakatau atu ha tutu.

Fehu'ia pē ne 'osi fai ha fakatalanoa mo e Pule'anga fekau'aki mo e ngāue ki he ngaahi fōsoa

Ko hono ua Sea ko u fehu'i pē ki he Fakafofonga. 'Uluaki ko 'eku fehu'i ko ē ki he fōsoa. Ko e talu 'eku 'i he potungāue ko eni 'oku 'i ai, fakamolemole pē 'Eiki Minisitā koe'uhí ko e ngaahi me'a eni he ngaahi ta'u kimu'a atu. Na'e 'ikai ke u manatu'i 'e au kuo 'i ai ha talanoa ia 'a e Pule'anga he taimi ko ia ki he malu'i ko ē ha feitu'u mei he tahi 'ene 'alu ko ē lēvolo ki 'olunga, ko eni 'oku ke me'a mai koe Fakafofonga 'oku mou fakahoko e ngāue, ka ko 'eku fehu'i pē 'a'aku pē na'e 'i ai ha talanoa mo e hangē ko e ngaahi tokoni mo e me'a ke 'omai ha tokoni atu koe'uhí ko e pa'anga ena ia na'e mei ngāue'aki ia ki ha ngaahi me'a, ka ko ena 'oku mou ngāue'aki 'e moutolu ki he fōsoa. He na'e te'eki pē ke u fanongo tu'o taha au 'oku fai ha talanoa, na'e ngata pē talanoa ia ki he uafu mala'e vakapuna mo e hala kae 'ikai ke kau ai ha talanoa ia ki he fakafōsoa ko ena, he ko e 'uhinga he 'oku mahino mai kuo tuku ia pea 'ikai ke manatu'i kae kai 'e he tahi ia 'a e konga lahi pē ko ena 'oku ke lotolahi mo ho kāinga ke mou fa'u 'a e fōsoa ko eni. Ko 'Eua ia 'oku to'o 'e he *tsunami* 'a e konga lahi 'o e matāfanga 'o 'Ohonua 'oku fiema'u e me'a tatau ia ki ai.

Fehu'ia 'uhinga tuai ai 'a e ngaahi Hala Holopeka hili ange maumau he 2018

Ko e faka'osi Sea ko e peesi 6 pea mo e peesi 7. 'Oku hā ai 'a e fakamatala ki he hala Holopeka na'e 'ikai ke u fanongo 'oku 'i ai ha'ane fakamatala ki he Hala Holopeka. 'Oku 'i ai 'a e fo'i la'itā 'i he kongā kimui 'i he hala Holopeka he peesi 20. Ko u manatu'i e hala ko eni na'e maumau'i 'i he 2018 he afā ko ē na'e tō ai, ka ko 'eku sio ko eni he tā ko eni 'oku ou tui 'oku toe kovi ange 'i he tā ko ē na'a ku sio ai 'i he 2018. Pea na'e 'i ai foki 'a e fakakaukau 'i he 'aho ko ia pē 'e kau eni 'i he ngāue ko ē na'e fai 'e he *ADB* mo e *World Bank* ka na'e pehē 'e he Pule'anga ia e 'aho ko ia tukuange ia 'e kau ia he ngaahi hala ko ē te nau ngaahi fakavavevave mahalo 'i he fo'i 'aho mahalo 'e 100 he 'osi hoko 'a e afā ko ia ko u Hāloti mahalo ko ia. Ka ko 'eku fehu'i ki he Fakafofonga pē ko e hā 'a e 'uhinga kuo tuku fuoloa pehē ai ko u tui 'e tokoni mai pē 'a e 'Eiki Minisitā he ko e hala ia ko e fo'i kī ia ki he kongā 'e taha 'o e anga 'o e nofo 'i Līfuka ko e hala Holopeka pea ko e tu'unga pē ena 'oku 'i ai 'oku mou me'a ki ai. Ka ko u fie fehu'i pē ke sio pē mu'a ki he Fakafofonga ke mai mu'a ha'ane tali ki he fo'i kongā ko ia 'a e fōsoa pea mo e hala mo e tafa'aki ko eni ki he kole palau na'a ku 'oku saiange ke mai e palau ke 'ave ia ki 'Eua.

Tali ki he 'uhinga fiema'u palau vāhenga Ha'apai 12

Mo'ale Finau: Mālō Sea, te u feinga pē ke u tali 'ene fehu'i 'uluaki 'Eiki Sea. Ko e Folofola 'a e Tu'i 'Eiki Sea ko e Folofola angamaheni pē. Ko e Folofola foki ia 'a e kau to'a. 'A ia na'e hangē pē ia 'oku Folofola mai pē ia ka na'e fai pē me'a ia ko ē. 'Oku pehē anga ko ē 'a e Hou'eiki Sea kau to'a, o ki hakau na'e 'uhinga ia mou o ki 'uta 'oku pehē pē anga ia 'a e kau to'a ia. Ko e hakau ko 'uta ia, pea ko e tahi ko lālanga ia. 'A ia ko e me'a ia Sea 'oku 'osi maau pē ia 'a ia ko e anga ia 'a e fakalea fēfē Fakafofonga sai pē 'eku tali. 'UHINGA foki Sea ko e fakapunake pē he ko e Hou'eiki. 'A ia ko e Folofola 'a e Tu'i na'e pehē mou o ki hakau ko e Tu'i na'e 'ofa na'e 'ofa pē ia 'i Ha'apai. Na'e 'uhinga pē ia 'oua na'a ngalo homou ma'u'anga mo'ui ke mou o ki 'uta ke kai ho'omou fānau.

Tali ki he fehu'ia mālohi mo e tolonga langa fōsoa Ha'apai

Ko u tali ki he'ene me'a hono ua ki he fōsoa. Ko hono mo'oni 'Eiki Sea talu 'eku Fale Alea he 2010 mo 'eku kole ke malu'i 'a Līfuka mea'i pē he Feitu'ua na...

<009>

Taimi: 2045 – 2050

Mo'ale Finau: ... fa'a kē he taimi ko ē. Pea na'e mahino kiate au e ngaahi *priority* e Pule'anga 'o e 'ahō. He'ikai ke tau lava 'o fakamālohi'i 'a e *priority* ha Pule'anga 'Eiki Sea, ngata pe kapau 'oku toka ai ha me'a he'enua *mind set* mo 'enua 'ofā. Hangē ko e me'a ne u lave ki ai 'anenai 'Eiki Sea. Na'e totonu ke fōsoa 'a Lifuka he 1980 fakataha mo Sopa mo, na'e totonu ke pehē. Ko e 'uhingā he 'oku *impact* tatau pe 'a e Hala Sopu mo Lifuka pea mo Tuvalu mo fē fua 'oku *vulnerable*, ka na'e 'ikai na'e li'aki.

Pea talu 'eku vili 'Eiki Sea 'o a'u mai ki he ta'ū ni kuo kamata ke 'osi 'eku ngāue fakapolitikalé mo 'eku pehē 'ai ā 'e au ia Hala Holopekā, 'a e fōsoā. Pea ko ia ko u fakamālō ki he ongo Nōpelé, ongo Nōpele Ha'apai. Te mau fetokoni'aki Sea ke mau hoko atu ke mau fōsoa'i ai leva 'a Lifuka ke hangē ko Sopu ke hao. Ka 'oku ki'i la'itā na'a ke 'ohake 'anenai Sea. 'Oku 'i ai ki'i la'ita faka'osi na'e 'ikai ke 'ohake 'anenai, 'a e kai ko ē 'e he tahí 'a e nofo'anga 'Uihā mo Felemeā mahalo 'oku mea'i pe 'e he Feitu'ua na. 'A ia 'oku hanga mai e falekoloa 'o Siaki méi he tafa'aki.

Ko e mama’o ko ē meí he halá ki he ngata’anga ‘a e kai ‘a e tahí he ‘aho ní, mita pe ‘e 10 ‘Eiki Sea, 10. ‘E ‘i fē ‘a e hala pule’angá ‘i he 2030, ko e fehu’i ia Hou’eiki ko u tuku atu ke mou fakakaukau ki ai. Ka ‘e ta’u ‘e 7 mei heni kuo ‘i tahi e halá, ngoto mo e falelotu Siasi Tongá, ‘Api e Nōpele Vava’ú ‘a e Kōvana Vava’ú ‘oku tu’u mo ia ai. Kau Mo’unga’oné ‘osi mo ia. Ko hono ‘uhinga ia Sea ‘oku seti hoku ‘atamaí te u ngaahi ‘e au e fōsoá tatau ai pe ia pe ‘oku ‘omai ‘e he Pule’angá ha silini pe ‘ikai. Koloa pē ke ‘omai ‘e he ‘Eiki Minisitā ia e ‘ū mīsiní, koloa pē mīsiní Sea. Ka u kole ki he kau tama mei *Hawaii* ke nau nofo ai leva ke tokoni’i ‘a e Fo’i ‘One’oné, ‘a ia ko ‘eku tali ia ki he fōsoá.

Tali Ha’apai 12 ‘e hoko atu pē ‘enau ngāue ki he Hala Holopeka

Hala Holopeká, ‘e faka’osi mo ia Sea, ‘ikai ke toe ‘i ai ha’aku fakamatala ‘aku ‘Eiki Sea ‘osi e me’a fakamatalá. Ko e ngāue ke fai, ‘osi, fakamatala ha’u mo e ta’u pea te tau kē. ‘Osi kole ki he Minisitā, ko ‘emau ‘osi ‘a Palasi, Hala Holopeka. ‘Ai mo Uafu, ko e hā hano kovi, ko e malu’i ai pē fonuá mo Ha’apai pea mo Tonga. Ko ‘eku tali ki he fehu’i na’e fai mai ‘e he Fakafofongá Seá, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, Hou’eiki

Veivosa Taka: Sea, ki’i miniti pe ‘e 1

Sea Kōmiti Kakato: Miniti pe ‘e 1

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu’una ‘Eiki Sea

Sea Kōmiti Kakato: Hoko mai mo e Minisitā Toutai & Ngoue

Veivosa Taka: Tapu mo e

Sea Kōmiti Kakato: Pea ke faka’osi mai leva ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahí ē

Veivosa Taka: Fale ‘Eiki ni Sea ko u fakamālō ki he Fakafofonga 12, līpooti lau lōtaha kuo ‘omi he efiāfi ko ení. Pea fakamālō makehe ki he Seá mo e tokoni Seá ko e fengāue’aki fakataha, lava ai ke ‘i ai ha hangē ko e lave ko ē ‘a e folofolá Sea ‘ia Suté. Ke langa ai ‘o ‘i ai ha kehe, ha me’a ‘oku kehe he hoko ‘ena ‘ofá. Sea ko u mamata pē ki he līpootí ‘ikai ke toe ‘i ai ha toe me’a.

Ko e me’a pe ko u to’o hake ko e fakalaumālie ko ē ko ē ‘a e līpootí. ‘Uluaki mo’ui lō nima, kau ai e laumālié. Ko e uá, ko e lao ko eni ke fokotu’u ko ē mei ‘Uihá. Ko u manatu au ki he ‘A’aké, ‘a e ‘oange ko ē ‘e he laumālié kia Noa ke ne fakaheka e kakaí fakataha mo e ngaahi manupuna mo e ngaahi manu totolo, tautau toko 2. ‘Oku fakalaumālie pea ‘oku ou tui Sea ko e fakamālō ia ki he līpooti ko ení ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha me’a ‘e tokanga ki ai. Ka ko e me’a ko ē na’e tau ko ē ‘A’aké ko ē ki he maha ‘a e vaí. He na’e hopo kotoa ‘a e fanga monumanu ko ení ki ‘uta. ‘Ofa atu Sea mo e Fale ‘Eiki ni, mālō e ma’u faingamālie ke līpooti.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Ofa atu Fakafofonga, ‘io me’a mai ‘Eiki Minisitā Ngoue mo e Toutai

‘Eiki Minisitā Ngoue: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pea tapu ki he Kōmiti Kakató. Ko e taha ‘o e kupu’i Lao he Lao ko ē ‘a ‘Uihá ‘oku ou tokanga ki ai ‘e ‘Eiki Sea ko e fekau’aki mo e falekoloá. ‘Eiki Sea ko e kupu’i Lao ko ení ‘okú ne hanga ‘o toe fakamanatu mai kia au ‘a e

70 tupú he na'á ku kau he loto mamahi 'i he fa'ahinga 'ulungaanga ko eni 'o e ngaahi fale koloa. 'O tatau pē ia pe 'aho pe po'uli 'e nau fa'ifa'iteliha 'ikai ke, honau taimi pe 'o nautolu ke toki fakaava ai. Ko e taha e ngaahi lāunga 'i Tongá ni 'Eiki Sea ko e lahi e fanga ki'i falekoloa Siainá ...

<010>

Taimi: 2050-2055

'Eiki Minisitā Ngoue: ... pea ko e kau ia he fo'i taimi fiefia kiate au 'a e hū mai e fanga ki'i falekoloa Siainá kae lava 'a e fanga ki'i falekoloa ko eni 'o fakakakato 'a 'enau taimi laiseni ko ē ki he ava ko ē mei he pongipongi ki he po'ulí. Ko e kau Siainá 'Eiki Sea 'oku malava pē ke tau ako ai 'a e ngaahi me'a. Ko e fa'ahinga 'e ni'ihí 'oku 'ikai ke pou pou ki ai ka 'oku ou tui ko e palopalema ko eni 'i 'Uihá ka 'ave ha Siaina ki ai te ne hanga 'o fakalelei'i 'a e palopalema ko eni. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā. Faka'osi mai angé 'Eiki Minisitā 'a e Ngaahi Ngāue Lalahi. Fakamolemole pē Tokoni Palēmia koe'uhí na'e 'uluaki faka'ilonga mai pea toki 'oatu ki he Feitu'u na. Me'a mai.

Faitokonia mo tokoni lahi Pule'anga ko e pou pou ki he langa fōsoa 'i Ha'apai

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Tapu mo e Feitu'u na Sea, tapu mo e kau Mēmipa 'o e komiti. Sea ko u tu'u hake pē au ke u pou pou ki he langa ngāue ko eni 'oku fai he Ongo Fakafofonga mei Ha'apai, Ha'apai 12 pea mo Ha'apai 13. Ko e fokotu'utu'u ngāue ko eni na'e ha'u pe ia pea meiate kinaua pea sio pē 'a e potungāué ki ai ko e ngāué 'oku tonu ke fai. Mahalo 'oku mou mea'i pē he ngaahi tā ko eni 'oku 'omai ka 'oku tokoni lahi 'aupito e Pule'angá ki ai hangē pē ko e me'a na'e lave ki ai ko e ngaahi misini ko e kekekele, ko e makamaka 'oku tokonia 'a e fakakaukaú.

Mahalo Sea ko e me'a faingata'a'ia ko e 'i ai ha fakakaukau mo ha kakai 'oku nau fie ngāue fakataha pea mo e Pule'angá koe'uhí ko e ngaahi fakatamaki ko eni 'oku nofo 'i loto Pangai. Mahalo ko e me'a 'oku lave ma'u pē ki ai pea mo e Fakafofongá kae 'uma'ā e ongo Fakafofonga Nōpelé 'e hokohoko atu e ngāue ko eni. Ko e afā ia mo hono lalahi mo e maumaú 'e ha'u pē ia Sea kae kehe 'oku tau sio 'oku fai ha ngāue 'aonga ma'a e fonuá tautautefito ki he ngaahi feitu'u pelepelengesi ko eni 'i Ha'apai. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Tokoni Palēmia me'a mai. Ko 'ene lava pē eni pea tau pāloti ē.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Mālō Sea. Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki Komiti Kakatō. Sea ko e taha eni e lipooti faka'ofa'ofa 'aupito, tau fakamālō he ngāue ko ē kuo faí pea hangē ko e lao ko ē 'a 'Uihá. Ko u tui 'e 'ikai ke tau ui ko e lao ka tau ui ia ko e Tu'utu'uni Fakakolo. Ko e Tu'utu'uni Fakakolo ia pea ko hono fongá ke 'ave ia ki he pule fakavahé pea te ne 'omai ia ki he 'Ofisi Palēmiá 'o 'ai ia ke tu'u 'i he lao ko ē 'o e Pule'angá pea ko e Tu'utu'uni Fakakolo ia kuo pau ke muimui ki ai 'a e tokotaha kotoa 'Eiki Sea ka 'oku pau pē ke feinga'i ke nau felotoi 'a e koló.

Ko e tahá foki 'Eiki Sea na'e 'osi 'i ai 'a e langa fōsoa 'e taha kimu'a pē 'i Ha'apai 'i Pangai pē. Pe na'a ku 'i Pangai au ko e Faifekau Tukulaló mei Vava'u na'e lea he 'aho ko iá. Talamai he faifekau, tō e fo'i hako, lele mai ko e fakasio e fōsoá na'a faifai kae ngalikovi e loló, hao.

Tō e fo'i hako, hao. Tō e 'uha lahi, lele mai ko e kaume'a ko ē he lele ko ē 'a e me'alelé, holofa, holo ai e fōsoá ia Sea. Ka 'oku tau faka'amu pē ke 'oua 'e a'u ki ai e tu'unga ko ení ka 'oku mālō e ngāue ia Sea pea 'oku ou fokotu'u atu ke tau tali ā 'etautolu.

Pāloti'i 'o tali Lipooti 'A'ahi Fale Alea Ha'apai 12

Sea Komiti Kakato: Fokotu'u pea pou pou. Ko ia 'oku loto ke tali 'a e lipooti ko ení, fakahā loto ki ai hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Vaea Taione, Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Veivosa Taka, Vātau Hui, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. Loto ki ai e toko 18.

Sea Komiti Kakato: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki ai fakahā mai he founa tatau, hiki ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ke 'i ai ha fakahā loto ki ai 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Io Fakafofonga Ha'apai 12.

Mo'ale Finau: Sea fakamālō atu pē Sea fakamālō atu ki he Feitu'u na he ma'u faingamālie, fakamālō ki he Hou'eiki. Mo'oni pē me'a 'oku me'a ki ai e Minisitā ...

<002>

Taimi: 2055-2100

Mo'ale Finau: ... ka 'oku hangē ko e lau 'Eiki Sea, mālō ko e toki ha'u ení 'a e mo'oni, ko e ki'i me'a ia ko ē 'Eiki Sea, mahalo 'oku mea'i pē 'e he Feitu'u na na'e hilifaki pē he funga maka, fakatatau pē mo e ki'i pa'anga 'e 20000 ko ē na'e 'omai 'aki, ka ko e 'aho ni kuo fai 'a e fetokoni'aki 'o tau a'u ki ha tu'unga lelei.

Ka neongo ia 'Eiki ko e anga ia 'a e ngāue, fakamālō atu Hou'eiki mālō 'a e ma'u faingamālie fakaafe'i kimoutolu 'i Siulai, ke mou me'a ange ki he *show* ke tau tuli hopo ai 'i he ki'i ngāue vaivai ni 'Eiki Sea mālō 'aupito.

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou'eiki tau ki'i mālōlō e, me'a pē pea tau foki mai.

(Mālōlō – Miniti 'e 15)

<005>

Taimi: 2125-2130

Sātini Le'o: Me'a mai e Sea 'o e Komiti Kakato.

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou'eiki fakamālō atu ho'omou kei me'a heni koe'uhí pē ko hotau fatongia. Ko u fakamolemole pē tau hokohoko atu pē mu'a fakamolemole ko hotau fatongia ko 'apongipongi pē ko u tui 'oku fe'unga koe'uhí ka mou me'a atu ā ki ha ngaahi ngafa fatongia kehe. 'Io ka u hoko ki he fika 5 me'a mai.

Lipooti ‘A’ahi Fale Alea Vāhenga Tongatapu 5

‘Aisake Eke: Tapu mo e ‘Eiki Sea tapu mo e Komiti Kakato kae fakahoko atu ‘a e ki’i ‘a’ahi ko eni ‘a e kāinga ‘o Hihifo Tongatapu 5 ‘a ia ‘oku ‘i ai ‘a e kolo ‘e 16. ‘Uluaki pē ko u ‘uluaki fakamālō ki he ‘Eiki Nōpele ‘Eiki Nōpele Vaea pehē kia ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō pehē kia ‘Eiki Nōpele Fohe ‘i he’enu me’a ange ‘o ma’u taimi ‘o fai ‘a e tataki ‘a e ‘a’ahi. Na’e fiefia ‘aupito ‘a e kāinga mo e fakamālō pē kiate kimoutolu mou me’a ange pehē ki he ngaahi tokoni na’a mou fai pea ‘oku pehē ‘a e fakamālō.

Fakamālō’ia ‘a Fale Lahi he tokoni ki he kainga ‘o Tongatapu 5 ne uesia he fakatamaki ‘i Sanuali ta’u kuo ‘osi

Sea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha koloa ha lea fe’unga ke fakafofonga’i’aki ‘a e kāinga Hihifo mau fakamālō lahi ki he Hau e fonua ki he Tama Tu’i Tupou VI koe’uhí ko ‘ene afeitaulalo ‘o ne ‘ofa mai ‘a hono kekelekele ‘o fakanofonofo ki ai ‘a e kāinga mei he Fola’osi fakamālō lahi ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ‘e fe’unga. Pea pehē mo e fakamālō ki he Tama Pilinisi Ata koe’uhí ko ‘ene laumālie lelei kae foki mai e kāinga mei motu ‘Atatā nau lava mai ki ‘Atatā si’i. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha fakamālō fe’unga ‘i he fu’u koloa kuo tō pea ko u fakafofonga atu pē ‘a e kāinga ‘i he fakamālō lahi ki he ‘ofa ko eni.

Sea fakamālō pē foki ki he Pule’anga pea pehē ki he kakai kotoa pē pea mo e Fale Alea ki he kakai kotoa pē mei muli ngaahi Pule’anga ‘i he tokoni koe’uhí ko e loa na’e tō mo e fakatamaki fakaenatula na’e tō ‘i Tongatapu 5 tautefito ki ‘Atatā pea mo Kanokupolu fakamālō lahi ‘i he tokoni kotoa pē na’a mou fai ‘o vave pē ai ke lava e kāinga ‘o toe foki mai ki he mo’ui angamaheni.

Ngaahi fiema’u vāhenga fili Tongatapu 5

Sea ko e ngaahi me’a fiema’u pē eni mei he ngaahi ‘a’ahi kātoa ko eni ngaahi kolo ‘e 16. Sea ko e ‘uluaki pē ka ko u tui kuo ‘osi lava eni ia ‘a e ngaahi mīsini louta ko ē na’e fiema’u fakamālō au ki he ‘Eiki Minisitā Ngāue ngaahi tokoni kotoa pē kuo lava, ko u tui ko e kongā ia ko ia kuo ‘osi lava pea toki fai mai pē ha fetu’utaki ki ha ngaahi fu’u maka teka ‘oku kei toe ka kuo ‘osi lava ‘a e tafa’aki ia ko ia.

Tangikē vai ‘Eiki Sea mau ‘osi fetu’utaki mai ki he *MEIDECC* mau ‘osi maau mautolu mo e lisi. Ko e me’a ko ē ‘oku fakahoko ange pehē ‘oku nau ngāue nautolu ki ai pea mo e *MIA* koe’uhí ko e sio kia nautolu ‘oku faingata’a’ia pea hoko hake leva. ‘Oku mau lele ma’u mai pē ‘i Hihifo ‘o sio atu kuo tu’u mai e ngaahi tangikē vai ‘i he hala. Pea ‘oku mau ‘i Hofoa ‘oku mau ...’oku ‘i ai ‘a e ‘amanaki lelei ki ai Sea.

Ko e kongā pē hono hoko ko e maama hala ‘oku ‘i ai pē ‘a e tokanga ki ai ‘a e kāinga ki he ngaahi maama hala tautefito ki he ngaahi feitu’u po’ulí ‘oku mau fetu’utaki mai pē ki he ‘Eiki Minsitā Pa’anga pea pehē kia nautolu koe’uhí ke lava ha tokoni mai ‘anautolu. Fika 4 pē ko e peseti ‘e taha ko eni ‘oku ‘i ai ‘a e ...na’e faka’amu pē ‘a e kāinga koe’uhí ‘oku ‘i ai ‘a e peseti ‘e taha ko eni ‘oku tokanga’i ‘i Falepa’anga ki he tokoni ko ē ki he ngaahi ngāue fakalalakala pea ko u fakamālō ki he Minisitā ma ‘osi femahino’aki maua ‘e ‘omai e me’a ia ke fai e tokoni ki he kakai fakamālō lahi ‘aupito.

<007>

Taimi: 2130-2135

‘Aisake Eke: ... Fika hono 5 ‘oku ‘osi tali ia he na’e ‘i ai pē ‘enau hoha’a ki he tu’utu’uni ko ē ke liliu, *regulation* ki he *investment* ko ē ‘i muli, ki he ngoue ‘oku ‘osi tali ia ‘e he Fale Alea, pea ‘oku tali ‘e he Pule’anga, fakamālō atu lava ia.

Fika 6, ngaahi langa fo’ou, na’e ‘i ai pē ki’i hoha’a ‘a e kāinga tautefito ki he pehē ka ‘oku ou tui mahalo ‘oku ‘ikai ke toe hoko, na’e pehē ko e langa ko eni ‘e fai ‘i he nofo’anga ko ē ‘o ‘Atatā ‘i ‘Atatā si’i, pea pehē ki he kāinga Kanokupolu pehē na’e fiema’u ‘a e 4 afe ‘i he ngaahi fāmili ke ‘omai, kae hanga kiate au ‘oku mahalo ‘oku ‘ikai ke toe fiema’u ‘a e kongia ia ko ia, ‘i he taimi ni, ka na’a nau ki’i hoha’a pē ai koe’uhi ko e kole mai pē ki he polokalama langa fo’ou ko eni, kuo ‘osi ‘enau fanga ki’i nga’oto’ota he me’a, ka ‘oku ou tui mahalo ‘oku ‘ikai ke toe hoko ‘a e me’a ko ia.

Ko e 7, palopalema motu’a eni, maama kamo ko eni ‘i Ha’atafu palopalema motu’a eni, ko ‘eku kole pē ‘aku koe’uhi ko e, sai ko e ‘Eiki Minisitā ko eni ‘o e *MOI*, ‘oku ne tokanga’i mo e ngaahi me’a ko ia ki he folau tahi, Malini, fakamolemole atu pē mu’a ke ‘ai he fuoloa ‘aupito ‘a e mate ‘a e maama kamo ko ē ‘i Ha’atafu, na’a lava ai leva ‘o lava atu ha taha, ‘oku ou tui ‘oku kau eni ia he fiema’u fakavavevave he vave taha koe’uhi kae lava ‘o haofaki kinautolu he folau vaka tahi.

Ko e me’a ki he vala, ki he tanu hala tu’u ‘i he taimi ni mahalo ‘oku sai pē ‘oku fetu’utaki, ‘oku mau lele ‘i he ngaahi fanga ki’i kolo he taimi ni, ‘o ngāue’aki ‘a e pa’anga fakakolo ‘i he langa, tanu ko ē fanga ki’i hala ki ‘uta pea mo e ngaahi hala kolo. Ka ‘oku ou tui au ‘oku femo’uekina ‘oku ‘i ai pē ngaahi fetu’utaki mai ki he potungāue ko eni ‘a e ‘Eiki Minisitā he *MOI*, pea kuo talamai, ‘io, ‘io ka ‘oku ou tui mahalo ‘oku lahi ‘a e ngaahi fatongia ia, ka ‘oku mau hanga ki ai ‘i he ‘aho ni. Ko e ngaahi vai fakakolo ‘oku ou tui pē ‘oku fai ‘a e tokoni ki ai, ka ‘oku ou tui ‘oku toe tokanga pē mo e ngaahi kolo ia ‘oku fiema’u ki he ngaahi kolo ia ke nau tokanga ki he ‘eku vai, koe’uhi ko e me’a ia te nau ala mafua pē nautolu tautefito ki he totongi.

Ko e me’a ‘e taha ko e ki’i kole pē eni ia mei he kāinga ‘Atatā, ka ‘oku ‘ikai ke u ma’u ‘e au koe’uhi ke kole pē he ‘Eiki Palēmia Le’ole’o ‘a e tokoni, he ‘oku ‘ikai ke u ma’u ki he va, ki he tu’u ‘i he taimi ni ka na’e ki’i hoha’a ‘a e kāinga ia ke ‘i ai ha’anau faingamālie ke nau toe ki’i ō ‘o ‘alu vaka ki ‘Atatā, ko e me’a ko ē na’e fai, taimi ko ē na’e fai, ko e taimi ko ē na’e fai ai ‘a e me’a, na’e tāpui ‘aupito pē ke nau toe ‘alu, toki ma’u pē ngofua ia mei he Potungāue Malu’i, ‘a ia ko ‘eku kole pē ‘aku na ko e ha ‘a e tūkunga ‘i he taimi ni koe’uhi kapau kuo faka’atā te nau lava pē ‘o ō pē foki ki ai koe’uhi ko e matātahi ‘oku nau hanga ‘o faama’i, pea pehē ke sio pē ki he motu.

Ko e 11, totongi ‘uhila na’e ‘i ai ‘enau hoha’a, ka ‘oku ou fakamālō ‘oku ‘osi ‘i ai ‘a e komiti ‘io, kuo fokotu’u ‘i he Fale Alea ‘i he uike ni, ka fai ‘a e faka’eke’eke ko eni ‘o e totongi ‘uhila mo ‘ene ngaahi hikihiki pea ‘oku ou fakamālō ko e 11 ia ko ē ke solova ia ai.

Tokanga fu’u fuoloa ngāue ki he langa fōsoa Kolovai, ‘Ahau mo Ha’atafu

Ko e fika 13, fōsoa, palopalema fuoloa eni, ‘ova ‘i he ta’u ‘e 10, ka ‘oku ou tui ‘oku ‘osi, mālō kuo ‘osi tokoni aange ‘a e *SPC* ia ‘oku ‘i ai ‘enau totongi, tokanga mo e *EU* ‘osi tanu ‘a Kanokupolu faka’osi’osi, ka ‘oku toe ‘a Kolovai pea mo ‘Ahau mo Ha’atafu, ko e kongia ‘uluaki foki ia. Pea toki hoko mai ki he toenga ‘o lele mai ‘o ngata mai ki Sopa, ‘a ia ko e ki’i

konga ko eni 'oku 'osi fai pē fetu'utaki mo e *MEIDECC* fu'u fuoloa 'aupito eni, pea 'oku ou tui mahalo, ka 'oku 'alu pē taimi ia mo 'ene ha'u 'ana ke ofi, 'a ia 'oku tatau pē eni ia mo Ha'apai 'a e konga ko eni.

Tokanga ke fakamā'opo'opo ngaahi ngatangata'anga fakafeitu'u tokangaekina kau 'ofisakolo/pule fakavahe

Ko e 13 pē Sea, 'oku ou tui ko e palopalema motu'a mo eni ia, pea ko e tuku atu pē ki he Pule'anga ke mou ngāue mai ki ai 'i he feinga ko ē ke fakamā'opo'opo ke tatau 'a e kelekele ko ē mo e ngaahi kolo 'oku tokangaekina 'e he kau 'ofisakolo mo e kau Pule Fakavahe, tu'u ia 'i he taimi ni 'oku nau tō kehekehe, 'a ia ko hono palopalema motu'a eni ia 'oku tau totofu, kole atu pē ki he Tokoni Palēmia mo e me'a koe'uhi he mahalo 'oku 'alu ki he *boundary*, komisoni ko eni ki he fakangatangata ko eni ki he fili 'ofisakolo pea mo e pule fakavahe pea mo e kau Fakafofonga 'oku ou tui ko e palopalema motu'a ke fai hano 'alu kinatolu ki ha fo'i feitu'u pē 'e taha ...

<005>

Taimi: 2135-2140

Tokanga ki he fehikitaki mo e langa fale hili e peaukula e kāinga 'Atatā

'Aisake Eke: ...Ko e felāve'i ko eni ko e fetukutuku ko ē langa fale ko ē he peaukula na'e 'i ai pē ki'i hoha'a 'a e kāinga 'i heni koe'uhí ko e ngaahi 'api ko ē na'e uesia 'a ia 'oku nau ha'u nautolu hiki mai ki 'Atatā si'i. Ko e ngaahi 'api ko ē na'e sai pē ia 'ikai ke kau nautolu ia he polokalama tokoni. 'A ia ko u fakahoko atu pē au ia na'e 'osi 'ohake pē eni kimu'a ki he Tokoni Palēmia pea pehē ki he Pule'anga ke fai ha tokoni koe'uhí koe'uhi kuo nau si'i fie hiki mai nautolu ia ilifia nautolu ia he toe foki ki tahi 'ai 'enautolu ke nau hiki mai pē ki heni koe'uhí 'oku malu ha toe hoko ha fo'i peau 'e si'i fangata'a ha'anau toe foki ki ai. 'A ia ko u tui ko e fiema'u tokoni ia kia nautolu.

Fiema'u ki he tafa'aki toutai

Ko e me'a ki he toutai 'io lolotonga 'i ai pē 'a e fanga ki'i vaka mahalo ko e me'a tatau pē eni ia kuo hoko mai hengaahi ta'u kuo'osi na'e 'osi fakahoko mai pē 'oku 'i ai 'a e fanga ki'i vaka 'oku 'oange ka fiema'u he fanga ki'i kolo 'o kau pē mei Nukunuku 'o lele atu ai ki Ha'atafu ko e fanga ki'i vaka pē ke nau tokanga'i 'enau ki'i *SMA* 'enau ki'i feitu'u ko ē 'oku nau tokanga'i ki he me'a ko ia.

Tokanga ke 'ato fo'ou Ako Ma'olunga ko Tupou 'i Nukunuku

Ko e fika 17 palopalema motu'a eni. Ko e talu eni ia mei he 2020 'a e me'a ko eni. Ko e kole na'e 'osi tali ia he Pule'anga kuo 'osi 'i hono 'ato fo'ou pea toe fakalea 'ato fo'ou 'a e Ako Ma'olunga ko Tupou 'i Nukunuku, pea na'e 'osi tali 'a e pa'anga ia ko e taha kilu tolu mano fā afe. Ko e talu ē 'ene a'u mai ki he 'aho ni ko e me'a fakamuimui 'oku mau ma'u mei he *MEIDECC* pē na'e *tender* e ngāue ia ko eni pea fu'u lahi 'a e *tender* 'i he fika. 'Oku 'i ai pē kole ia tuku mai e leipa ia ke fai pē ia he kāinga koe'uhí mai pē ia e leipa ia ke mau fai koe'uhí ko u kole pē au ki he Tokoni Palēmia koe'uhí ke mai pē ā ia koe'uhí ko 'ene 'osi pē 'a'ana ko ia holo 'a e fika pē ia ki he *material*. Ka ko e kole he 'oku 'alu pē taimi 'oku fu'u tutulu 'aupito

na'e tu'u ia he tu'unga fakatu'utāmaki pea na'e 'osi tala ko e me'a eni ia talu mei he 2020 'o lele mai ki he 'aho ni ka ko e kole pē ia kapau 'e lava koe'uhí ko e uesia.

Kole mei he sekitoa taautaha nau lava 'inasi he monū'ia tatau he Lao ki he Vāhenga Mālōlō

Ko e konga 18 ko e Lao ki he Vāhenga Mālōlō ko e kole mai pē he ni'ihi 'oku nau ngāue he sekitoa taautaha ke tatau mo e me'a 'a e Pule'anga, mahino pē foki ko e Lao kehekehe pē eni ia pea 'oku lele kehekehe pē 'a e me'a ia 'a e fonua fakalukufua 'oku 'ikai ke nau tokangaekina 'enautolu 'a e ngaahi pisinisi ko ē pē te nau lava koā 'o fua 'a e peseti 'e nima ko ē ki he *contributions* ko ē 'a e kau mēmipa ka ko e 'ohake pē ia.

Kolea ha fengāue'aki mo e Pule'anga ki he founa totonu tō tapaka tonga

Ko e hū koloa ki tu'apule'anga fika 19 ko e kole mai pē ia koe'uhí ko e tapaka tonga, lahi 'aupito 'a e ni'ihi kuo nau ngāue'aki heni. Ko e kole mai pē fengāue'aki mo e Potungāue Ngoue mo e Potungāue Ngaahi Ngāue ke lava 'o fokotu'utu'u ke mahino 'oku 'alu pē 'i he founa totonu. Ko e tu'u he taimi ni mahalo 'oku 'i ai 'a e ngaahi palopalema 'oku nau fehangahangai mo ia 'oku lahi 'a e tō 'a e tapaka tonga.

Tokanga ki he lahi fetaliaki he Fakamaau'anga he ngaahi ngāue ki he tohi e fānau

Ko e fika 20 ko e fakahoko ngāue eni. Kole pē eni ia tautautefito eni ia ki he Potungāue ko eni Fakamaau'anga. Ka 'oku ou lave'i atu au Tokoni Palēmia ko ho'o lipooti 'asi ai mai he peesi 83 'a e felāve'i ko eni ko e me'a hoko ki he kāinga nau lele mai nautolu ki he 'ofisi ke 'omai mu'a 'enau tohi ta'u 'enau fānau talamai ia kātaki toe foki tuki ha'u 'apongipongi, ka ko e mamafa foki 'a e lolo mo e ngaahi me'a ko ia. Ka ko u sio hifo ki he me'a 'oku 'osi *internet*. 'A ia ko e totonu ko e fakakaukau 'a e kāinga ha'u pē 'o lomi'i ha'u e la'ipepa mo e me'a 'osi pea 'omai. Ko e kole mai pē he kāinga 'a e tu'unga ko eni 'a e faifatongia 'oku toe fetaliaki toe foki toe foki mai he ko u tui ko u 'ohake pē ki he 'Eiki Tokoni Palēmia ka ko u sio hifo au he lipooti kuo tau 'osi fakalalakaka ki he *e-government* ka ko e 'ohake pē ke fai mai ha tokanga ki ai.

Kole ke fakangofua kau faiako 'ikai lesisita ke tokoni he ngaahi pō ako fakakolo

Ko e 21 ko e lau eni ki he lēsisita ko e Lao ko ē na'e tali ki he Lesisita kau Faiako. Ko e fokotu'u mai eni ngaahi kolo kuo nau fai 'enau pō ako 'oku 'i ai pē mo e ni'ihi ia na'e 'ikai ke faiako ko 'enau kole mai faka'atā'atā 'a e kau faiako pehē ia tokoni ki he pō ako pē ko ē 'enau ngaahi kolo, tuku pē eni ia ki he 'apiako, tuku mai ē ia, 'a ia ko u tui ko e mo'oni ia, ka ko u kole pē au koe'uhí mahalo 'oku 'ikai ke 'i heni 'a e Minisitā Ako ka ko e 'ai pē ki he Tokoni Palēmia koe'uhí ke faka'atā'atā nofo pē Lao ia ko eni he 'apiako ngaahi ako ako ko e me'a ko eni fanga ki'i pōako 'oku fai holo he ngaahi kolo faka'ata'atā mai nautolu ia mei ai.

Kole ke tokangaekina ke hiko ngaahi veve lalahi

Ko e hiko veve lalahi me'a fuoloa eni, Ko e feinga'i pe ko e lahi foki hiko pē 'a e kautaha ia ko eni 'oku ne tokanga'i e veve, ka 'oku 'ikai ke hiko ia e ngaahi fu'u veve lalahi. Ko e kole mai pē ke toe fai ha tokanga ki ai kae tuku atu pē mo ia ki he 'Eiki Tokoni Palēmia.

Poupou ke hoko atu faifatongia ngaahi polisi fakakolo

Ko e polisi fakakolo nau poupou pē ke hoko atu pē.

Kole ha fale lālānga ma’a Tongatapu 5 pea faka’aonga’i ke unga atu ki ai kau faingata’a’ia mo masiva

Ko e kole pē eni ia ki he ngaahi fale lālānga pea mo e tokangaekina ko u tui pē na’e ‘osi pehē ‘a e *MIA* ‘Eiki Minisitā ki ai koe’uhí ko e sio na’a lava ‘o langa ha ...fetokoni’aki pē mo e kāinga ha fa’ahinga fale ke nofo ki ai pea ‘omai nautolu ko eni ‘oku faingata’a’ia ngaahi ta’u motu’a pea pehē ki he masivesiva ta’u motu’a ke nau nofo pē hē he polokalama ‘oku ‘i ai mo e ni’ihi masivesiva ‘oku ou tui ‘e lava pē eni he fetokoni’aki.

Tapou mei he Takimamata mahu’inga ke hiki ngaahi hisitolia ngaahi mātanga

Ko e ngaahi mātanga fika 25 ia Sea ‘oku ou tui ko e me’a eni ia ‘oku ‘asi mai mei he polokalama ko eni Takimamata ‘a e feinga’i ko ē ke tohi ko ē ‘o e ngaahi hisitōlia ngaahi mātanga pea ko e kole mai pē he kāinga pē ‘e lava ke ...

<007>

Taimi: 2140-2145

'Aisake Eke : ... ke tokangaekina ange ‘a e ngāue ko ia. Na’a ku vakai hifo au ki he lipooti ko eni ‘a e Takimamata ‘oku nau pehē ‘oku peseti ‘e 40 ‘enau ngāue ke kumi e hisitōlia e kolo takitaha, ka ‘oku ‘omai pē eni ia koe’uhi ke fai ha tokanga ki ai.

Kole ke fakalelei’i Senita Mo’ui ‘i Kolovai & kole fakalahi Patiseti tokangaekina Nukunuku

Ko e 26 palopalema motu’a eni ‘a e tokangaekina ko ē ke fakalelei’i ‘a e Falemahaki ko eni *Health Centre* ‘i Kolovai. Ko e ma’u foki e hisitōlia ko eni pehē ko e fuofua feitu’u eni falemahaki ko eni *Health Centre* ne fokotu’u ‘i Tongatapu ni ‘a ē ko ē ‘i Kolovai. Pea ko e tu’u he taimi ni ‘osi fakahoko ‘e au ki he Minisitā Mo’ui ke fai ha tokanga mai. Ne talu pē eni ia mei mu’a ke fetongi he ‘oku ‘ikai ke kei fe’unga ia ke nofo ai ha taha. Ko e ‘Ofisa ko ē Mo’ui he taimi ni ‘oku ngāue ‘aho pē pea foki mai ia ki kolo. Ko e me’a ko ē ‘oku ō mai e kāinga taimi ni’ihi ‘oku fa’a fokoutua e kāinga he lolotonga e po’uli pea leleaki’i oma mai a’u ki falemahaki ko e *panadol* pē. Mole ‘enau ha’u ka ‘oku ‘i ai pē ‘a e ‘Ofisa ia kau ‘Ofisa Mo’ui Ma’olunga na’a nau ngāue ‘i he falemahaki ka ‘oku nau ‘i Kolovai.

Na'a ku ‘osi fakalea pē ki he 'Eiki Minisitā ‘oku fiefia e ni’ihi ia ko eni kapau ‘e *contract* taimi ko ia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha toketā ai mo ha ‘Ofisa Mo’ui lava ‘enautolu ‘o fai ‘a e fo’i ngāue ko ia. Koe’uhi pē ke ‘oua te nau toe feleleaki holo ‘i he me’a ko ia. Ko u tui mo e me’a hoko pē ai, ‘a e faka’amu ko ia ke tokanga ‘a e Pule’anga ‘oange ha patiseti fe’unga ke tokangaekina tatau pē eni ia ko Nukunuku mo Kolovai ‘emau Vāhenga ke ‘ai e fanga ki’i *Health Centre* ke maau ‘a ‘enau ngaahi fiema’u koe’uhi ke ‘oua ‘e toe ō mai ‘a e kāinga ki Nuku’alofa ni. Ko e taimi ko ē na’e hoko ai ko ē KOVITI mahino ‘aupito na’e ‘i ai ‘a e ni’ihi na’e ha’u ia mei ‘uta ha’u ki koló ni toe ma’u kinautolu ‘e he KOVITI. ‘A ia ko e faka’amu ia na’a lava ‘o ‘oange ‘a e ngaahi ngāue ko ia. Pea kuo tokolahi mo e kau toketā kuo ‘osi mai. Pea ko e kole ke fēfē mu’a ke lava ‘i hē pea nau nofo pē ai tokangaekina ki he’ enau mo’ui.

Kolea hano tokoni'i 'Ofisi Ngoue Fakavāhenga

Ko e fika 27 ko e tokoni'i pē ngaahi 'Ofisi Ngoue Fakavāhenga. Tatau tofua mo e palopalema motu'a eni. Ongō'i 'e he kau 'Ofisi Mo'ui ko ē 'oku nofo ko ē he'emau vāhenga tautautefito pē ki Fo'ui 'oku 'i ai e vāhenga pea 'oku pehē pē mo Houma. Ko e tu'u he taimi ni ko e ki'i me'alele pē 'e taha 'oku vahevahe ai e ongo 'Ofisa ko eni he lolotonga e uike. Ko e kole atu pē ki he 'Eiki Minisitā ko eni ia fakamolemole ke tokangaekina pē ha ki'i me'angāue mo ha ki'i *laptop* mo ha fanga ki'i me'angāue ke nau tokangaekina ke fai'aki e takai ko eni 'i he ngaahi kolo. Pea ko e me'a 'oku ou fakatokanga'i 'oku si'isi'i 'aupito 'a e tokangaekina ange 'a e *Health Centre* pea pehē mo e fanga ki'i 'Ofisa Ngoue tukukehe ange 'a e ngaahi me'a kehe hangē ko e fanga ki'i ako si'i mo e me'a pehē.

Kolea ke fakalahi e 'ilo ki he feitu'u fai hola ki ai he hoko ha peaukula

Ko e fika 28 ko e kole mai pē eni ia koe'uhi ke toe faka'ilonga'i ange 'a e ngaahi halafononga ko ia e taimi e fakatamaki. Taimi ko eni e tō e ki'i, hū ko ia e *tsunami* 'i Hihifo Kanokupolu na'e 'i ai e ngaahi me'a ke toe fakama, 'ilo'i pē feitu'u ke nau hola ki ai. Ka ko u tui ko e me'a lahi taha ia 'a e 'etau tokanga ke mateuteu ki he kaha'u.

Ke tokangaekina fānau palopalema mo uesia he faito'o konatapu

Ko e fika 29 ko e faito'o konatapu. Ko e me'a ko ē 'oku 'omai, 'oku nau hoha'a ka 'oku 'osi fakahoko mai pē 'enautolu ia ki he kau Polisi 'a e ni'ihi he'enua ngaahi kolo 'oku nau 'ilo 'oku kau he me'a ko eni ka 'oku nau kei 'asi holo pē nautolu ia. Ka ko e kole mai mu'a ia ke fai mo fai ha ngāue kia nautolu pea ke 'i ai ha, 'omai 'e he kau Polisi ko e hā e 'uhinga 'oku nau kei 'i ai ai 'oku nau ... pē. Pea 'ikai ngata ai, 'oku nau tokangaekina pē 'enua fānau ke fai pē ha me'a te'eki ke nau tō ki ha fu'u palopalema lahi ange 'i he'enua mo'ui.

Tokanga ki he lahi hono fakatokanga'i e faka'uli ta'elaiseni

Ko e 30 ko e faka'uli ta'elaiseni. 'Oku 'i ai pē 'enua hoha'a lahi 'aupito 'a e ni'ihi 'oku si'isi'i he ta'u 18 'oku nau 'alu holo he ngaahi me'alele, pea ko u tui ko e kongā eni ia e ngāue ko ia mo e kau Polisi Fakakolo ka ko e kongā eni ia 'oku nau fakatokanga'i. 'Oku ou tui 'oku 'ikai ke ngata pē ia 'ia mautolu, 'oku mei totofu eni ia he 'asi holo he fanga ki'i fānau pea ko e me'a ia 'oku nau fakatokanga'i.

Tokanga ki he toe fakafoki mai mei 'Amelika kau Tonga 'osi ma'u nau visa folau ki 'Amelika

'I he fika 31 ko e me'a fo'ou ko e palopalema fo'ou eni ka 'oku mahalo ko e ta'u pē eni 'e 2 'a e fakafoki ko ē 'e he kau Tonga ko ē 'osi ma'u e visa ia pea nau folau ki 'Amelika pē ko Hauai'i pē ko 'Amelika. Ko 'ene a'u atu pē ko ē ki he *Immigration* ko ē 'i 'Amelika pea fai e ki'i faka'eke'eke pea 'i ai e ni'ihi ia toe fakafoki mai. 'Oku lahilahi e me'a ko ia. 'Osi ma'u 'enautolu e visa ka ko e ō atu ko ia pea fehu'i ia mahalo 'o hala e tali toe fakafoki mai. Ko 'eku kole pē au ki he Tokoni Palēmia ke 'ai ha lau ki ai 'a e *Foreign Affair*. Tā 'oku ta'efakafiemālie 'aupito e Pule'anga 'Amelika he fa'ahinga me'a ko eni. 'Osi ma'u e Visa pea ō atu pē ia hē si'i tu'u mai e kāinga mei tu'a 'o talitali ke hū ange toe fakafoki mai koe ia. Ko u tui pea ko 'ene lava ia.

Fakamālō lahi atu ko u tui ko e ngaahi me’a ia kuo fai e felāve’i pea mo e Pule’anga ka ‘oku tui ‘e hoko atu ‘a e ngaahi me’a ko ia. Ka ko e kaveinga ‘aki pē e ngāue ‘ilo pē ‘e Tongatapu 5 ko ‘etau fengāue’aki fakataha pē ngaahi kupu fekau’aki koe’uhi kae lava leva ai ‘o.. Ko e taumu’a ai pē ki ha Tonga pea mo ha vāhenga ‘e lava ke toe fakalalakaka ai pē mo ia ki ‘olunga. Mālō ‘aupito ‘Eiki Sea e ma’u faingamālie.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Fokotu’u pea pou pou ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e Lipooti ‘a e Fakafofonga ..

Taniela Fusimālohi : Sea kātaki.

Sea Kōmiti Kakato : ‘Io ‘Eua 11.

Tokanga ki he pa’anga he patiseti vahea ki he fakalalakaka ngāue kakai fefine

Taniela Fusimālohi : Sea ko u fie talanoa pē ki he me’a ko eni ‘oku ‘asi he peesi 14...

<008>

Taimi: 2145-2150

Taniela Fusimālohi: ...’Oku ‘i ai ‘a e pehē ke kole ke ‘i ai ha ‘inasi ‘a e kakai fefine ‘i he ta’u fakapa’anga 2022/2023. ‘A ia ko e ‘uhinga foki eni ia ki he ta’u fakapa’anga hoko mai, ka ko ‘eku fehu’i atu na’e ‘i ai foki ‘a e me’a pehē ia ‘i he Patiseti lolotonga. ‘A ia na’e ‘i ai ‘a e 4 miliona na’e vahe’i ko e tokoni makehe ki he kakai fefine, fakalalakaka e kakai fefine pa’anga ‘e 4 miliona.

‘A ia ko ‘eku fehu’i ki he Fakafofonga pē ko e ‘uhinga ki ai ke ‘oange ha’anau ‘inasi hē pe ko e ‘uhinga ia ki he me’a ko ē na’e ‘uhinga ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā ko eni ‘o e *MIA* ‘o e pa’anga pē ia ‘oku ‘ave pē ia ki he *MIA* pa’anga ia ki he kakai fefine. Pē ko e pa’anga ko ē ‘oange ki he *MIA* ko e pa’anga mei he 4 miliona ko ē pea na’e tu’u foki ‘i he ... ‘a ia ko ‘etau Patiseti ko ē he taimi ni ko e vouti ko ē ‘a e Minisitā Pa’anga ‘a ia ko e ‘uhinga ki ai ē?

‘Aisake Eke: Tapu mo e ‘Eiki Sea pea pehē ki he Hou’eiki, fakamālō he fehu’i, ‘uhinga eni ki he ...ko ‘enau tokanga pē ki he pa’anga ko eni peseti ‘e taha ko eni mei Falepa’anga ko u ‘osi talanoa au ki ai mo e Minisitā ‘a e peseti ‘e taha, pea ‘oku ‘i ai mo ‘enau tokanga pē fēfē pa’anga ko eni ‘oku tufa mai ko eni 300000, pea ko u ‘osi femahino’aki pē au mo e kau ‘ofisakolo mo kinautolu ngaahi fiema’u kotoa pē ‘a e kolo ko e hā ‘enau palani. ‘Oku ‘i ai ‘a e komiti fakakolo pea nau ha’u pē ki ai ko e hā e ngaahi me’a ‘oku nau pehē ke fakaivia kau ai mo eni pea hanga pē ‘enautolu ‘o fakataha’i pea ‘omai ‘a e miniti kia mautolu ko e hā ‘a e ‘inasi mo e me’a ke fai’aki ‘enau langa fakalalakaka mau femahino’aki pē he tafa’aki ko ia Sea. ‘I he taimi tatau pē ko e kumi pē ko e hā ha ngaahi me’a ‘a e pa’anga ‘e tokoni mai koe’uhí ki he ngāue ko eni, kau ai mo e ngaahi me’a ‘a e *civil society* ‘oku ‘i ai ‘enau polokalama pehē mālō.

Taniela Fusimālohi: Ko e hangē ‘oku ou ma’u hala ‘e au ‘a eni he na’e ‘i ai foki ‘a e ‘ū talanoa ki ai ‘anenai ka na’e ‘eke talamai kia au ke ‘oua te u talanoa ki ai ko e me’a kehe ia pea fakamatala mai he Minisitā ‘a e *MIA* ia ‘a e me’a ko ē ‘oku ne hanga ‘o tufa. Ka ‘oku ‘i ai foki ‘a e fo’i 4 miliona hē ke me’a koe’uhí ‘oku ‘eke mai ‘e he ngaahi kulupu ‘oku ‘ikai ko e kulupu

kakai fefine fakakolo. Ko e ngaahi kulupu ko eni ko ē hangē ko e fekau'aki 'a Fafine Tonga ko e me'a ko eni ki he Senitā ki he Kakai Fefine Fakafonua 'oku nau 'eke 'enautolu 'enau 'inasi. Kaikehe ka 'oku 'asi mai foki ho'o lipooti ko u 'eke pē au ia pē ko ia koe'uhí na'e 'i ai 'a e 4 miliona na'e vahe'i ki he ngāue ko ē 'a e kakai fefine. 'Ikai ke u 'ilo 'e au pē ko eni 'oku tufa ko ē ki he ngaahi potungāue ke nau toki fai'aki 'enau ngāue. 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Fakama'ala'ala Pule'anga he sēniti malava ke 'inasi ai 'a e ngaahi kulupu kakai fefine

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sai pē ke u ki'i tokoni atu. Tapu atu ki he Sea tapu atu ki he Mēmipa 'o e Komiti Kakato, hangē pē ko ia na'e me'a ki ai 'a Tongatapu 5 'oku 'i ai foki 'a e ki'i seniti pē na'e vahe'i ki he kakai fefine hangē ha *micro loan* ki he peseti 'e taha pea 'oku kei 'i ai pē seniti ia, mahalo 'oku mea'i pē 'e he Hou'eiki Fakafofonga 'a e kau Fakafofonga 'oku 'i ai pē 'a e founa foki 'oku fai'aki hangē ko e kole ha hou'eiki fefine ki he sēniti pea fakamo'oni'i mai 'e he Fakafofonga ko e tokotaha eni mei he *constituency*.

'A ia 'oku 'i ai pē 'a e pa'anga pehē ia ki he ngaahi *constituency* 'oku toe pē 'i Falepa'anga ka 'oku 'ikai ke 'oange ha ngaahi kole pa'anga ia ki ai. Ko ia 'oku fakahoko atu pē koe'uhí ke mou mea'i 'a e me'a ke mou fakafonu ki ai. Pea 'oku 'i ai pē pea mo e sēniti ko eni he Patiseti me'a mai ki ai 'a e Fakafofonga 'oku 'i ai pē 'a e fengāue'aki ia mo e Potungāue Fakalotofonua ki he fekau'aki mo e sēniti ko ia, ka 'oku 'i ai pē 'a e tokoni ia ki he ngaahi kautaha ko eni na'e ...('ikai ke ongo) ...kae tautautefito 'ai pē foki ki he fakamea'a mo *agriculture* mo e ngoue hangē ko e fanga ki'i ...ke tokoni'i kinautolu ke kamata'aki ha'anau fanga ki'i ngāue pea 'oku vilovilo pē 'oku nau totongi pē ka 'oku 'atā pē mo e ngaahi me'a ko ē vāhenga pea ala pē 'o 'oatu 'a e fakamatala ko ia mālō.

Māteni Tapueluelu: Sea fakamolemole Sea ko e ki'i fehu'i ai pē ki he kei me'a mai 'a e Minisitā Pa'anga fakamolemole pē.

Sea Komiti Kakato: 'Io me'a mai Tongatapu 4.

Māteni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. 'E Sea ko e me'a ko eni 'oku ki'i fo'ou ia ki he'eku fanongo. Ko e pehē he motu'a ni ko e silini ko eni 'oku 'i he Pangikē Fakalalakaka pe 'oku 'atā pē 'a e kakai fefine ke nau me'a atu ki ai 'o kole ki he pa'anga ko ia.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Te u ki'i tokoni atu pē Sea. 'Io 'a ia 'oku 'i ai pē seniti ko ia he Pangikē Fakalalakaka, ka na'e 'i ai pē mo e ki'i sēniti ia mahalo 'oku mea'i pē he kau...

<009>

Taimi: 2150 – 2155

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... Fakafongá na'e tuku pe ke tokoni'i ki he hou'eiki fefine ka kuo 'osi lahi e hou'eiki fefine ia ho'omou ngaahi vāhengá na'a nau 'osi ma'u monū'ia nautolu 'o nau kole ki ai. Hangē ko 'eku lave atu ko ē 'anenaí, 'osi ma'u 'e nautolu ki'i sēniti 'o hoko atu 'enau ngāué pea nau 'osi kamata totongi. 'A ia ko e ki'i sēniti ia 'oku peseti pe 'e 1 'a e totongi tupú kae totongi he ta'u

Māteni Tapueluelu: Sea ko e ki'i kole pe ia ke fakamolemole pe 'Eiki Minisitā Pa'angá. Ko e 'uhinga e 'ikai ke kole ai ko ē kakaí ko e 'ikai ke 'iló. Na'e 'ikai ke mau 'ilo ia 'e mautolu 'oku 'i ai ha toe ki'i taunga ia 'oku tuku 'i Falepa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e ki'i tokoni atu pē Sea hangē ko ē ko u fakahoko atu, 'osi 'i ai pe kole ia meí he vāhengá. 'Oku 'osi lele pe kolé ia pea fakamo'oni'i mai 'e he Fakafofongá ko e tokotaha ia he vāhengá. 'A ia 'oku 'osi lele pē ia, na'e 'i ai e fehu'i ai 'a Ha'apai 12 kimu'a atu. Na'á ne 'eke 'e ia he tali fehu'i ko ē 'atautolu mo e Sea Fale Aleá. Na'á ne 'eke 'e ia e seniti ko iá pe 'oku kei toe. Ka teu fakahoko atu pe 'io 'oku kei toe e fakavahé

Sea Kōmiti Kakato: Sai ko u fakamālō atu 'Eiki Minisitā Pa'angá, sai ho'o me'a maí ke mea'i 'e he kau Fakafofongá. Hangē ko e me'a ko eni 'oku mea'i 'e he kau Fakafofongá 'oku fo'ou tā ko ē 'oku 'i ai pē. Kae fakamālō atu ki he Feitu'u na

Māteni Tapueluelu: Ko e fehu'i faka'osí pe Sea fakamolemole kapau pe 'e laumālie lelei pe 'a e 'Eiki Minisitā. 'E lava nai 'o 'omai ha *update* fakafo'ituitui ki he ngaahi vāhengá 'i he toenga. Kapau 'oku 'osi vahe fakavāhenga, ke 'omai pe mu'a ko e 'uhingá ke mau lave'i pe mu'a ko e 'uhingá kae mahino 'a e silini ke lava 'o fai e tokoni atu.

Sea Kōmiti Kakato: 'Okú ke mea'i Fakafofonga, toki me'a hake pe koe ki he Minisitā ke mo feme'a'aki.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko ia, lava lelei pe ia Sea

Sea Kōmiti Kakato: 'Io ko ena 'oku me'a mai pe 'e lava lelei pe ia

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, ka ko u pou pou ki he 'uhinga ko ē ke 'omai ke tau 'ilo he koe'uhí kapau 'e vahevahe e 4 miliona ko ení ko u tui te tau taki 300000 'a e ngaahi vāhengá. Koe'uhí

'Eiki Minisitā Pa'anga: Kātaki Sea 'oku 'ikai ko e 4 miliona ia ko eni ko ē 'oku 'uhinga ki ai. Ko e sēniti pe na'e, mahalo ko e lele mai eni ia he ta'u ia 'e 3 mahalo ta'u 'e fiha, 'a e pa'anga ko eni ko u 'uhinga atu au ki ai.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, mālō 'Eiki Minisitā Pa'anga

Tokanga ke 'ata kitu'a founa tufa tangike vai mo maama sola e Pule'anga

Taniela Fusimālohi: Mālō ka ko ia kae fai atu ā ha feinga, mālō. Ko e hoko atu 'eku fakamā'ala'ala 'e Sea 'i he peesi 17. He koe'uhí 'oku hā mai ai 'a e lāunga ki he fekau'aki eni ia pea mo e tufa ko ē 'o e tangikē vai. Pea 'oku toe 'asi mai mo e fika 3 ko ē he peesi 22 'i he maama halá. 'A ia ko e 'uhinga ki he maama solá koe'uhí Sea 'oku 'ikai ke ma'u foki ha'atau fakamatala ka tautefito pe ki he kau Fakafofongá. 'Oku 'ikai ke ma'u ha'atau fakamatala he ko 'ene 'ikai pe ke 'omai ha fakamatalá kuo 'alu hake e mahamahaló 'a eni ko ē 'oku 'asi mai ko ē he me'á, ngalingali 'oku 'ikai ke fea. Ka na'e 'ave 'eku tohi fehu'i ki he Minisitā *MEIDECC* ke 'omai angé ha fakaikiiki 'o e tufá. He ko e me'a eni 'e hokó 'e ha'u meí he ngaahi vāhengá 'a e fa'ahinga lea pehe ní, 'o pehē 'oku 'ikai ke 'uhinga e Minisitā ia e Fakafofonga e vāhengá ko iá ke nau taki tāuhi nautolu he tangikē.

‘A ia ko e me’a foki eni ko ē ‘e ha’u ‘i he ‘ikai ke ‘omai ‘a e fakamatalá ia ke tau ‘inasi kotoa ai. Pea ‘e ‘alu hake ia, ‘a ia ‘oku tatau ‘a e tangikē vai pea mo e maama halá, maama solá. Pea ko u faka’amu pe au ia Sea ‘e angalelei ‘a e Minisitā ko ē *MEIDECC* ke tali mai ‘a e tohi ko ē na’e ‘oange ki aí. Kae lava ke mau vahevahe pē mo e kau Fakafofongá ka mau fiemālie. He ‘oku mahino pe ‘oku ‘i ai ‘a e *criteria* ‘oku fai’aki ‘a e tufá ka ‘oku ‘ikai ke mau ‘ilo. Ka ko ‘emau mahino’i pe ko ē *criteria* ‘oku fai’aki e tufa ko u tui ‘e nonga homau lotó. Pea he ‘ikai ke toe hā mai ha fa’ahinga lea pehé ni ia ‘i he ngaahi lipootí.

Kole ke faingofua ange fai e nō peseti 1 he Pangike Fakalalakaka

Ko e faka’osí Sea ko u toe fakamanatu atu ia ‘a e nō peseti ‘e 1 ke kole pē ki he Minisitā Pa’angá mu’a ke, kapau ‘oku tuku pē siliní ia he Pangikē Fakalalakaká pea ‘ai ange mu’a ke ki’i faingofua ange. Ke *accessible* ki he kakaí, na’e ‘i ai foki ‘eku fakamalanga he ‘aho atú ki he fo’i kulupu ia lalo ‘aupito ia. He ‘ikai ke nau lava nautolu ‘o fá’u ha fakamatala pa’anga pe ‘omai ha malu’i pe ‘oku ‘i ai ha’anau *ID*. ‘Oku nau tu’u nautolu he tu’unga ia ko e lavea ngofua e me’a kotokotoa pē.

Ka ko e kole atu pe Minisitā Pa’anga pe ‘e lava mu’a ke mou ngāue mo e Pangikē Fakalalakaká ke ki’i tahataha hifo pē ngaahi fiema’ú. He koe’uhí ko e *option* foki ‘e taha ne mau fakamalanga he ta’u kuo ‘osí ‘etau patisetí. Kapau ‘oku faingata’a ia ke nau ō ki he Pangikē pea ‘omai ki he ngaahi ‘ofisi fakavāhengá. Ke fai atu ai pē ‘a e me’a tatau ko e tufa atu pe fanga ki’i nō kae fakafoki mai hangē pe ha *revolving fund*.

Ko eni ‘oku ‘osi fai ‘e he, ‘oku ‘ikai ke ‘i heni e Minisitā Fefakatau’akí. Kuó ne ‘osi hanga ‘o ‘oange pa’anga 100000 ki he kau ngoue ko ē he ngaahi vāhengá. ‘Oku kau mautolu ia ai, mai 1 kilu pe ia ki he sōsaieti ngoué. Pea ‘oku nau vilovilo ai ‘a e fua taló he taimí ni. Ka ko u pehé ‘e Sea pea mo e Minisitā Pa’angá. Kapau ‘e toe ‘omai sēniti pehé ki he ngaahi me’a kehe hangē ko e kakai fefine mo e me’a. Tuku mai pē ho’omou falalá kia kimautolu ke mau hanga ‘o fai e *accountability* ko ē ki he fakamatala pa’angá ko e ...

<010>

Taimi: 2155-2200

Taniela Fusimālohi: ... ko ‘emau ‘ofisí ‘oku lolotonga ‘atita ‘oku mei ‘osi. Ka ‘oku ‘osi ‘i ai ‘a e ki’i me’a na’e tali ‘e he ‘Eiki Sea ‘eku kole ke faka’atā mai au ke u hanga ‘o *set up* ki he Takimamatá ‘a e ki’i *revolving fund*. Pea ‘oku nau fiefia he ‘ikai ke nau toe ō nautolu ki he Pangikē Fakalalakaká, nau ha’u pē nautolu ki he’enu ki’i sēniti pea ‘oku ‘i ai pē ‘enu tu’utu’uni ‘anautolu ia ke pule’i ‘aki. Ko ‘ene faihala pē ha taha, tu’a, totongi fakafoki mai pea ‘oku ‘ai pē ki’i *flat rate* ia ‘anautolu pea toki vahevahe pē ‘o nau tā fakafoki mai ‘i he māhina ‘e fā. Ka ko e kole atu pē mu’a ia ‘e ‘Eiki Minisitā Pa’anga ke fai ange mu’a ha ngāue ke ki’i tukutukuhifo e ngaahi fiema’ú koe’uhí kae lava ‘a e kongá lahi ‘o e kau ngoué, kau toutai mo e kau fakamea’a ‘o nau lava ‘o ma’u ha ki’i fakaivia. He ‘oku ‘i ai ‘a e pangikē ia ‘oku toe kovi ange ‘ene me’a ‘oku faí. ‘Oku lolotonga fakakulupu ‘enautolu ‘a e kakai fefiné ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga 11 ki’i fakatokanga’i pē ki’i fai pē ho malanga pea ke me’a takai holo pē. ‘Io ‘Eiki Tokoni Palēmia.

Tali Pule'anga ki he hoha'a fekau'aki mo e nō peseti 'e 1 Pangike Fakalalakalaka mo e no peseti 1 ma'a e kakai fefine 'i Falepa'anga

'Eiki Palēmia Le'ole'o: 'Io tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea mo e Komiti Kakatō. 'Eiki Sea ko e nō peseti 'e taha ko ení na'e kamata ia he taimi e Pule'anga 'o Tu'ivakanō. Pea na'e kamata pe ia mei he Falepa'anga. Ko e palopalema ko ē na'e hoko aí ne 'i ai e ni'ihī ia na'e 'ikai mea'i ia he Minisitā ka 'oku 'i ai 'enau ngaahi lekooti 'anautolu mo e ngaahi pangikē pea ne nau pā'usi'i 'a e pa'anga ko ení. Ko e taha ia e ngaahi makatu'unga ne hiki ai 'o 'ave ki he Pangikē Fakalalakalaka 'o fai ai e ngāue ko ení. Mo'oni pe ia 'oku mahino kapau 'oku toe lāunga 'a e kakai he founa ko iá 'e lava pē ke toe fakakaukau'i ha founa ange 'e taha ke fai 'aki 'a e ngāue ko iá.

Ko e pa'anga ko ē 'oku me'a ki ai e Minisitā Pa'angá, peseti 'e taha pē mo ia kei nō pē mei he, 'a e kakai fefiné mei he Falepa'angá koe'uhí ke ta'ofi 'aki 'a e nō ko ē 'oku peseti 'e 25 ki 'olungá kae lava ke fakafaingofua'i ki he kakai fefiné 'a e pa'anga ko ē. Pea 'oku 'atā pē pa'anga ko iá mei Falepa'anga. 'A ia 'oku ngali falala'anga ange 'a e si'i finemātu'a fefiné 'Eiki Sea he ko ē 'oku kei 'ai pē nautolu ia mei Falepa'anga. Ko tautolu ko ē mātu'a tangatá ko e tuai pē ma'u e senití tau ki'i sausaute tautolu 'i Pila Ika mo me'a kae 'ikai ke totongi fakafoki e sēniti 'a e Pule'angá ke lava 'o vilo ke lava 'o ngaue'aki Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ka u faka'osi atu ai pē he fo'i kongá ko iá. 'Oku mo'oni ia he koe'uhí ko 'ene 'ikai pē ke nau lava 'o 'ai e peseti 'e tahá 'oku nau ō nautolu ki he peseti 'e 25 'oku faingofua. Pea 'oku nau hanga poto foki e ki'i pangikē ko iá fakakulupu'i pea 'osi pea nau fakamo'oni he me'a. Ko 'ene ta'etotongi pē tama 'e taha, 'e totongi kātoa he fo'i, pea 'oku nau ha'i seini leva ki he fo'i sisitemi faingata'a ko iá koe'uhí na'e faingofua 'enau ō to'o mai seniti ko hono tā fakafokí nau toki pōpula 'o iku mole e koloa ia e fa'ahinga 'e ni'ihī he feinga ko é ke fakafoki e me'á. Ka ko e pehē ko ē ke toe 'i ai hatau *option* ko ē 'oku mau 'osi fokotu'u atu e *option* 'omai ha seniti ki he ngaahi 'ofisi fakavahengá.

Kolea 'Eua 11 'omi ha sēniti nō ki he ngaahi 'Ofisi Fakavāhenga ke nō mei ai honau ngaahi vāhenga

Ko e kau tama ko ena na'a nau sausaute 'i Pila Iká fai mo faka'ilo ia mo e nau ala noa'ia ki he senití. Ko e ngaahi vahengá kātoa ko eni 'oku mau 'osi *set up* lelei kātoa e ngaahi 'ofisí, 'ai mo e ngaahi *account* sieke ke fai mei ai e ngāué, kātoa kātoa ia 'oku mau talangofua ki he tu'utu'uni faka'atita. Ko u tui kapau te tau toe ki'i vilo si'i hake pē ki he fo'i *option* ko iá ko u tui 'e fiefia lahi e kakai fefiné pea 'ikai ke nau toe lāunga mo tuli holo mautolu ke mau omai 'o 'eke atu e 'ū me'a ko ení. Mālō Sea.

Pāloti 'o tali Lipooti 'A'ahi Fale Alea Tongatapu 5

Sea Komiti Kakato: Mālō. Fokotu'u pea poupuu. Ko ia 'oku loto ke tali 'a e lipooti ko ení, fakahāloto ki ai hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Vaea Taione, Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Veivosa

Taka, Vātau Mefi Hui, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō. Loto ki ai e toko 18.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai fakahā mai he founga tatau, hiki ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto ki ai ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki tau hoko atu. Lipooti Tongatapu 6, me’a mai.

Dulcie Tei: Mālō Sea. ...

<002>

Taimi: 2200-2205

Lipooti ‘A’ahi Fale Alea Tongatapu 6

Dulcie Tei: Tapu mo e Feitu’u na, tapu ki ho Fale pea fakamālō atu ’i he kei ma’u ivi ‘a e kau Fakafofonga ka tau a’u ki he ngaahi houa ko eni, koe’uhi ko e ngāue ‘oku tau fai.

‘Oku fiefia ‘a e finemotu’a ni he fakahū atu ‘a e lipooti ‘o e ta’u ko eni ki he ‘a’ahi na’e fakahoko ‘o kamata mei he ‘aho 6, ‘aho 21 ‘o Fepueli ki he ‘aho 12 ‘o ‘Epeleli, 2023. ‘Oku hā ‘i he lipooti ni ‘a e ngaahi ‘a’ahi na’e fakahoko ki he ngaahi kolo ‘oku fakamā’opo’opo ‘a e ngaahi kolo ki he ngaahi kolo ‘e hongofulu mā nima neongo na’e fakatahataha’i ai ‘a e ngaahi kolo ‘e ni’ihi ‘o nau fakataha pē ki he holo ‘e taha ‘o fakahoko ai ‘a e fakataha ‘a’ahi ko eni.

Na’e lava atu ‘a e finemotu’a ni pea pehē ki he ongo Fakafofonga pea mei he ‘Ofisi ‘o e Vāhenga, pea pehē ki he Fakafofonga Pule Pa’anga pea mei he ‘Ofisi ‘o e Fale Alea, pea pehē ki he ‘Ofisa Ako pea mei Fale Alea ni ‘o fakakakato ‘a e ‘a’ahi, pea na’e muimui ai ‘a e Sea ‘o e Kosilio ‘a Tongatapu 6, pea pehē ki hono kau ‘ofisakolo, pē Kosilio ‘a e Vāhenga.

Ko e ‘a’ahi ko eni ko e ngaahi ‘uuni me’a na’e tokanga ki ai ‘a e vāhenga pē ko e ngaahi kolo na’e tatau pea fōtunga tatau pea mo e ngaahi fiema’u mo e faka’amu mo e ngaahi kole pea mei he ngaahi vāhenga kehekehe, ‘o hangē pē ko ia ne fakahoko ‘e Tongatapu 5.

‘Oku kaveinga ‘aki foki ‘e he finemotu’a ni ‘a e ko, KOE, ‘oku mahu’inga, ‘a e kaveinga ngāue, ke fakahoko ‘aki pea ke fakataumu’a ‘aki kaveinga ‘aki ‘a e ngāue ‘oku ou fai ‘i he Tongatapu 6. Pea ‘oku fokotu’u ai pea mo ha visone ‘a ia na’e lele mai ‘aki pē ‘e he Fakafofonga mālōlō ‘a ia ko e ngāue ‘eku visone ki ha Tongatapu 6 ‘oku maau, ‘oku malu, ‘oku melino, ‘oku ‘ofa, ‘oku fiefia, fakalalalaka kimu’a mo tu’umālie.

‘Oku ngāue ‘osikiavelenga ai ‘a e finemotu’a ni, pea pehē ki he Kosilio, mo hono kau ‘ofisakolo ke a’u sia ‘a e taumu’a ko eni. Mahino pē na’e taimi nounou pē ‘a e fili si’i ‘i he ta’u kuo hili pea fakahoko ‘a e ‘a’ahi ko eni, ka ‘oku, neongo ia ‘oku ou fiefia pē ke fakahā ‘a e ngaahi me’a, fiema’u vivili na’e tokanga ki ai’a e ngaahi kolo, koe’uhi he ko e ‘uluaki fakataha eni pē ‘a’ahi eni ‘oku kau ki ai’a e finemotu’a ni. ‘Oku ou tui ‘e fōtunga kehe ‘a e ta’u ka hoko, koe’uhi ‘i he fanongo ke fakalotolahi pea mo e ngāue fakataha mo e ngaahi fetokoni’aki ‘oku hā ‘i he Fale ko eni, pea mei he kau Fakafofonga kae ‘uma’ā ‘a e tēpile ‘a e Pule’anga, pē ko e Kapineti ‘i ha’anau fie tokoni ki he ngaahi fiema’u vivili ai ‘a e kāinga.

‘Oku ou fakamālō foki ‘a e finemotu’ a ni koe’uhi ko e kau mai pea mo e poupou lahi mai ‘oku fakahā pea mei he Ha’a Havea Lahi pea mei he ‘Eiki Nōpele, Nōpele Fohe, ‘Eiki Nōpele, Nōpele Vaea, kae ‘uma’ā ‘a Nōpele Lasike, ‘i he tokoni mo e poupou ‘oku nau fai ki he ngaahi ngāue kotoa pē ‘oku fai ‘i he vāhenga ko eni, koe’uhi ko hono kakai.

Ko e ngaahi me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a e kakai, kapau te mou me’a pē ki he kamata ‘anga ko ia ‘i he peesi 5 ko Puke ia, pea toki fakiamuimui atu ‘a Hōfoa ‘i he peesi 5.

Ngaahi fiema’u e kāinga ‘o Puke

Tau kamata pea mei Puke ‘i he peesi 6 ko e ‘uluaki fuofua fakataha ia na’e fakahoko ‘i he ‘aho 22 ‘o Fepueli pea mo hono ngaahi fiema’u vivili eni ‘a e kāinga, lelei pē ‘a e ‘ofisa ...

<005>

Taimi: 2205-2210

Dulcie Tei: ... ‘Ofisakolo pea mo hono kāinga pea fakafofonga’ i mai pea ko e ngaahi me’a leva eni na’a nau hoha’a ki ai meimei tatau kotoa pē pea mo e ngaahi fiema’u pea mei he ngaahi kolo kehe mo e ngaahi vāhenga kehe ‘a e fiema’u ki he pamu vai, ‘a e fiema’u ki he hala, ka na’e hanga ‘e Puke ‘o fakahā mai ‘enau fiema’u mo ‘enau tokanga ki he ‘enau to’utupu. ‘A ia ‘oku totonu ke nau kei ‘i he lautohi pule’anga ka ‘oku mahino ia ‘oku ‘ikai ke nau ‘i he ako nautolu ‘i he taimi ako.

‘Oku nau fiema’u ke fai ha fanga ki’i ako fekau’aki pea mo e fanga ki’i potō ‘i ngāue kehekehe hangē ko e tō taila, lavengamonū e kakai fefine ‘i he ‘enau hoko ko ha fungani makakoloa ‘i he kolo, siasi mo e fonua ‘o kapau ‘e ako’i kinautolu ‘i he ngaahi potō ‘i ngāue kehekehe ko eni. ‘Oku fai ai pē ‘a e tokanga ia ki he hala pule’anga ‘a e pamu vai, kole ‘a Puke ia ke ua mu’a ‘a e hū’anga ki Puke hala hū’anga he ‘oku taha mate pē ‘a e fo’i hala hū’anga ki Puke pea ‘oku fai ‘a e sio ia pea mo e pōtalanoa ki ai pea mo hono ‘ofisakoloa kae ‘uma’ā foki ‘a e mahu’inga ke ‘i ai ‘a e *input* pē ko e me’a ki ai ‘a e Hou’eiki.

‘Oku fiema’u ke fakalelei’i foki honau hala ‘anautolu ki tahi, ‘ikai ke ngata pē ‘i he fanga ki’i hala ki loto ka ‘oku nau tokanga ki he hala ki tahi. ‘Oku ‘i ai ‘a e tokanga ki ha palepale fakakolo ‘o Puke koe’uhí ke tokoni ki he ngaahi taimi ‘oku fakahoko ai ‘a e ngaahi ngāue pē ko e ngaahi fatongia fakalukufua ‘a e kolo. Koe’uhí ko e fo’i holo ko ē na’e fakakolo na’e malava ke langa ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha feitu’u ia ke fai ai ha ngaahi feime’atokoni mo e ngaahi ngāue pehē.

Sea ‘oku ‘ikai ke u loto au ke u ‘alu tahataha he ngaahi kolo pehē ko u sio ki he taimi he ‘oku mahino pē ‘oku tokanga mai ‘a Tongatapu 6 ‘a e ngaahi kolo kotoa pē ki he maama hala. ‘Oku nau kole ‘a e hala pule’anga ke tanu tautefito ki he hala ki ‘uta koe’uhí he ko e feleoko ia ‘o Tonga, ko ‘enau ngaahi ma’u’anga mo’ui ‘oku ma’u ia pea mei ‘uta, pea ko e kole pē ia mo e fakatangitangi koe’uhí ko e ngaahi hala na’a faingamālie kae fai ha ngāue ki ai, ka ‘oku mahino pē ki he finemotu’ a ni ‘a e fiema’u kotoa kotoa ‘a e fonua ‘a Tongatapu ni ‘a Vava’u ‘a Ha’apai ‘a Niua ki he tanu honau ngaahi hala.

Ngaahi me’a makehe tokanga ki ai Fakafofonga Tongatapu 6

Ko ia ai ‘oku ‘i ai foki ‘a e me’a makehe ia ‘oku tokanga ki ai ‘a e finemotu’ a ni koe’uhí ‘i he sio fakalukufua ko e ngaahi me’a fakamatelie eni ‘oku tau tulitulifua kotoa ki ai, pea ko e

ngaahi me‘a ko eni ‘oku ‘omai ‘oku fai ‘a e ngāue ia ki ai, pea ‘oku ‘i ai ‘a e ki‘i sēniti ‘oku mou ‘osi ‘omai kuo me‘a‘ofa mai‘aki ‘e he Pule‘anga ke mau tokoni‘aki ka ‘oku tokanga atu ‘a Tongatapu 6 ‘a e finemotu‘a ni mo hono kau kosiliō ki he mo‘ui mo e fakalalakaka ‘a e mo‘ui lōtolu pē ko e mo‘ui lōnima na‘e fakahā mai pea mei Ha‘apai ke fakalalakaka ‘a e mo‘ui ‘a e kakai ke nau fiefia pea nau melino pea nau fe‘ofa‘aki pea nau fekātaki‘aki.

Ngaahi palopalema fakasosiale

‘Oku ‘alu ke lahi ange ‘a e ngaahi palopalema fakasōsiale pea ‘oku fiema‘u ‘oku tokanga ‘a e finemotu‘a ni ki he tafa‘aki ko ia ‘ikai ngata pē ia ‘i he ngaahi fiema‘u ko eni ‘oku mo‘oni, ‘oku mo‘oni si‘i fakatangi mai ‘a e kakai ki he ngaahi fiema‘u kehekehe ko eni, ka ‘oku toe fungani‘aki ke fakakakato mu‘a ‘a e tokanga ke tokanga‘i pē ‘e he kakai ‘oku tupulekina ‘a e anga ‘enau fakakaukau ke nau mavahe mei he siokita ke nau mavahe pea mei he fesiosiofaki ke nau mavahe pea mei he tangi pē ke ma‘u

<007>

Taimi: 2210-2215

Dulcie Tei : .. pē ka ke tu‘u pē ‘a’ana. Pea ko u tui Sea ko e taha eni ia he ngaahi faka‘amu mo e palani ngāue ia ‘oku mahu‘inga’ia pea ko u faka‘amu au ke fakahoko pea ‘e tokoni ia ke fakalūkufua ki he fonua. ‘O hangē ko ia na’e me‘a ‘aki ‘e he Hou'eiki fekau‘aki pea mo Niua 17. ‘A e ki‘i kolo ‘a e ki‘i fonua ‘oku nau fiefia pē kinautolu ia ‘i he tūkunga ‘oku nau ‘i ai. Neongo ‘oku mahino ‘oku fiema‘u ‘a e tokoni, ka ‘oku pehē ‘a e tokanga ‘oku mau tokanga mai mo kole mai ke, ki he ngaahi ‘uuni me‘a fakamatelie ko eni, ka ‘oku fiefia pē homau loto ha taimi pē ‘e a‘u ange ai.

‘Oku tokanga ange ‘a e finemotu‘a ni ke fai ‘a e tokanga ki he fānau, Fakafeta’i ‘oku ‘i ai ‘a e ako ia ‘a e *MIA* ‘oku tu‘u ia ‘i ‘Utulau ‘a e ki‘i tafa‘aki ko eni fekau‘aki pea mo e fānau ‘i he‘enau kei ‘o mānavá ‘o tokoni’i ki mānava pea tokoni’i ai mo e fa’ē. Ko e ngaahi me‘a ‘oku mahu‘inga ‘aupito ki he mo‘uí ke tutupu hake ‘a e tokotaha Tongatapu 6 ‘oku kakato ‘a ‘ene fiefia. ‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi ‘uuni me‘a kehekehe ia heni ‘oku ‘asi hake ‘o hangē ko e pehē ‘oku totonu mo taau mo e kole mai ke to‘o mu‘a ‘a e totongi ia e veve pea mei he ‘uhila ke foki pē ‘o fakafaikehekehe’i. ‘Oku ‘i ai e ngaahi ‘api ia ko e fakaulo pē ‘uhilá koe’uhi he ‘oku nau ‘i muli nautolu ia pea tamate’i he ‘aho, ka ‘oku totongi veve ta’eveve ai pē kinautolu ia he taimi kotoa pē. Ko ia ‘oku fai ‘a e kole, ko e fanga ki’i me‘a pehē pē ‘oku hā atu he lipooti ko eni.

Tokanga ki he mamafa totongi ‘uhila.

‘Oku hanga ‘a e lipooti ko eni ‘o fakamanatu’i mai ‘a e ‘uhila ‘a ‘ene *sipike* fakafeta’i kuo fai ‘a e ngāue ki ai ‘i loto Fale Aleá ni ki he Kōmiti Fili ko eni ‘oku tau hanga ki ai.

Tokanga kāinga Ha‘alalo ke fakahounga’i ngaue kau matāpule tauhi fonua

‘Oku ‘i ai e ki’i me‘a kehe ia ‘oku ‘asi mai ‘a ia ko e kolo eni ia ko Ha‘alalo ‘oku nau tokanga mai ‘oku ‘i ai e ngaahi fatongia lalahi ia e fonua hangē ko e taimi ka hala ai e Tu’i pea ‘ange mu‘a ha ki’i sēniti ‘o fakahounga’i ‘aki ‘a e kau matāpule pē ko e kau faifatongia he taumafa kava. ‘Oku ‘i ai e ni’ihi ia ‘oku nau ‘i he ‘i pulotu ‘i he ngaahi pō ‘e fiha ‘oku si’i tokanga mai e kaume‘a ko eni ke ‘ai e kolo ko eni ke fakahounga’i. Pea ‘oku mo‘oni ‘aupito ‘aupito ia. Ko e fatongia mahu‘inga ‘oku nau fai, pea ‘oku taau pē ke fakahounga’i ‘a ‘enau fanga ki’i ngāue

ko ē ‘anautolu. ‘A ia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha, ko e tokosi’i pē mei Tongatapu ni ka ‘oku fakalūkufua mei he ngaahi vāhenga mei Tongatapu kātoa ‘a e kau matāpule pea ‘oku mea’i pē ia ‘e he fonua, pea ‘oku pehē ‘a e fokotu’u ia ko eni.

Hoha’a ki he sēniti na’e tātānaki ke fakalelei’i hala Lakepa & ‘isiu ngāue ki he hala

‘Oku ‘i ai ‘a e hoha’a koe’uhi ko e sēniti na’e tātānaki pea mei Lakepa pea mei he kakai ke tokoni ki hono tanu mo fakalelei’i honau hala. ‘Oku te’eki ai ke fakahoko ‘a e ngāue ia ko ia ko u tui ko e me’a ia ko eni ke vakai atu pē mu’a ‘a e Pule’angá pē ko e fē ‘a e feitu’u ‘a e kautaha na’e fai atu ki ai. ‘Oku tokolahi ‘aupito ‘emau ngaahi kolo na’e tātānaki sēniti pē ia ke tokoni ki he ki he tanu hala ka te’eki ai ke fakahoko. ‘Oku tukukehe ange ‘a e maama mo e pamu vai pea mo e hala.

Ko e ki’i me’a makehe ko ē fekau’aki pea mo e halá ‘oku ‘i ai ‘a e tanu na’e fakahoko ‘e he kolo ‘e taha. ‘Oku tanu ma’olunga ‘aupito pea ‘oku mālō ‘aupito e tanú kuo ‘alu e vai ia ki he ngaahi fale ki he ngaahi ‘api. ‘A ia ko e kole pē ia pē ‘oku ‘i ai ha fa’ahinga founa ke fakatafe atu ‘a e taimi ko eni ‘oku lahilahi ai e ‘uha, ‘alu pē vai ia ki he ngaahi loto’api, pea ko e ngaahi ‘api ko ē ko ē ‘oku tu’u mai e faletolo he ve’ehalá ‘oku si’i uesia kinautolu ia ai.

Ngaahi fiema’u makehe Tongatapu 6

‘Oku ‘i ai ‘a e kole ia ki he fale Pisikoa. ‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi kole lalahi ia heni tu’u’anga tangikē ma’á e kolo. ‘Oku ‘i ai ‘a e kole ki he tafunga ‘i he halapule’anga...

<008>

Taimi: 2215-2220

Dulcie Tei: ... koe’uhí ko e lele oma ‘i he toumu’a ‘o ‘i he hala ‘o Makapao ‘oku kole ‘a Houma ia ke toe fai hano fakakaukau’i ‘a e ‘api ‘i he kolo ‘oku ‘ikai nofo’i ‘oku ‘ikai nofo’i ia ka ‘oku ‘a ē na’a ku lau ki ai ‘anenai ‘oku kei fai pē ‘a e totongi mo’ua veve ia. ‘Oku ou kole atu pē au ia ki he Minisitā Pa’anga ‘e lele atu kuo meimei maau mai ‘a e ngaahi lisi ‘o e ngaahi maama kole maama hala koe’uhí ‘oku mate ‘a e ngaahi maama pea na’e fakahinohino mai ka mautolu ke mau hiki ‘a e fika ‘o e ngaahi maama ke ‘oatu pea ko u kole atu pē mu’a ‘e Minisitā Pa’anga kapau ‘e a’u atu ‘emau ‘emau lisi ngaahi lisi ko eni pea mei he ngaahi kolo ka ‘e ‘oatu fakataha pē mei Tongatapu 6 pea ke tokoni mai pē mu’a ki ho’o kau ngāue ke fakamo’ui ‘a e ngaahi maama ko ia na’e ‘i ai foki ‘a e lāunga ia ‘Eiki Minisitā ko e ko e maama ia na’e ‘i ai ‘a e pou ia pea kuo toe ha’u pē ‘a e Potungāue ‘Uhila ia ‘o to’o ‘enau fo’i maama ‘a nautolu mo e fu’u pou ko ia ‘ikai ke fu’u mahino ia ki he kakai pē ko e hā hono ‘uhinga.

Kole vaka toutai

Ko e taha ‘o e ngaahi pea te u faka’osi ‘aki ‘a e me’a ko ia ngaahi fiema’u vivili ko e fiema’u ko e kole vaka ko e manatu’i pē ‘e ‘Eiki Sea pea mo ho Fale ko e ki he anga e tu’unga ko ē ko ē ‘o Tongatapu 6 ‘oku nau fāngota mai ki he toumu’a ko eni ki Sopu pea toumu’a mai ki he Toutai fo’i feitu’u atu ko ia ‘oku nau si’i tau ai honau ngaahi vaka pea ‘oku a’u ki he ‘aho ni ‘oku kole mai pea mei he ngaahi fāmili na’e maumau’i honau vaka ‘oku te’eki ai ke ‘i ai ha faingamālie ia ke fakafoki honau vaka ko ia ‘oku ‘i ai ‘a e ‘a e kole ki he ngaahi vaka ko eni ‘oku ou fanongo ko ē ko ē ‘oku fai hono teuaki ke ke ‘omai ke faka’inasi atu pē mu’a kau ai pea mo Tongatapu 6 ke ‘omai hano vaka he ‘oku ‘i ai e ngaahi fāmili ko e ma’u mo’ui ‘oku fai

ia pea mei tahi. Pea fakaofa kiate au koe'uhí ko Ha'alalo 'oku tu'u ia ki, pea mo Lōmaiviti ki loto fonua ka 'oku 'i ai honau vaka 'oku tuku 'i he matātahi 'o Sopu koe'uhí ko e ma'u'anga mo'ui ia.

Ko e faka'osi ia 'o e 'o e ngaahi kole me'a lalahi 'oku ko e toenga 'oku mou me'a hifo pē ki ai 'e kau 'e Hou'eiki 'o e Fale ka 'oku hangē pē ko e fakamamafa na'a ku fai 'oku tokanga lahi e finemotu'a ni ki he mo'ui 'a e taha kotoa pē 'i he mo'ui fakalukufua pea 'oku ngāue ki ai ke fakamahu'inga'i pea ko u kole pē au ke 'omi ha'aku faingamālie ke u ngāue atu he ta'u 'e tolu ko eni ka hoko maí. Kau ai e ta'u ni ki he ngāue'i 'o e taumu'a ko ení 'o 'ikai ngata pē ia 'i he ngaahi fiema'u ko 'eni pea neongo hono lisi atu 'o lahi na'e 'i ai e ngaahi ngāue ia na'e 'osi ngāue'i mai ia 'e he Fakafofonga mālōlō 'a e ngaahi tangikē vai 'oku kei tali pē 'oku kei lahi ange pē kei lahi 'aupito e te'eki ai ke 'i ai ha tangikē vai ka 'oku 'oku pea na'e ngāue'i mai ia 'a e ngaahi tu'u'anga tangikē vai 'e ni'ihi 'o e ngaahi kolo 'e ni'ihi ka 'oku kei toe pē 'a e ngaahi koló ia ko u tui pē au ia 'oku mou mahamahalo na'e mei MEIDECC 'a e tangata'eiki kuo kakato 'a Tongatapu 6 mole ke mama'o kei 'ilo pē ia 'oku mea'i pē ia 'e he Minisitā MEIDECC 'o e 'aho 'oku lōloa atu e fu'u lisi ia 'oku tuku atu ki ai koe'uhí ko e fiema'u pea mei Tongatapu 6 koe'uhí ko ha'anau me'i vai.

'Oku 'i ai e ngaahi kole ia kae fakamālō pē ki he ngaahi potungāue mo e ngaahi kautaha 'oku nau tokoni 'oku 'i ai e ngaahi fakamo'oni e ngaahi felotoi, ki he me'a'ofa ke fai 'a hono *fund* pē ko hano totongi e fakalaine fo'ou e ngaahi kolo 'e ni'ihi 'o hangē ko Houma. Hangē ko Makapao koe'uhí he tokanga ki he vai pea mo e ma'u'anga vai 'a e kakaí. 'Oku ...

<009>

Taimi: 2220 – 2225

Dulcie Tei: ... toe kau pē 'a e fiema'u ke tokanga ki he 'uhilá ko e 3 *phase* pe koe'uhí ko e pamu 'uhilá, 'oku fu'u mamafa 'a hono totongi. 'Oku tatau pē 'a e vāhengá ni pea mo e ngaahi vāhenga ko ē. Ka 'oku pehē 'a e lipooti atu 'a e kakaí, 'a e ngaahi fiema'u vivili 'a e kakaí 'o Tongatapu 6. Pea mo e faka'amu pe 'a e finemotu'á ni ke ngāue'i ke hoko 'a Tongatapu 6 ko ha ki'i vāhenga 'oku fiefia. Pea neongo 'a e kehekehe 'o e ngaahi tui fakapolitikalé pea mahino ki he finemotu'á ni.

Ko e 'ahó ni ia 'oku ou ngāue au ka ko u kehekehe fakatui fakapolitikale au pea mo e ni'ihi. Koe'uhí 'oku te'eki ai ke mahino kia kinautolu 'eku tuí. Ka 'oku 'ikai ta'ofi ai 'a e katokatoi hoku ivi ke ngāue fakalukufua 'o 'oua 'e li'ekina ha taha, 'o kamata pe pea meí he pēpē kei 'i manavá 'o a'u ki he toulekeleká.

'Oku pehē 'a e 'oatu e lipooti ko ení ka 'i ai ha me'a 'oku tokanga ki ai ha taha, mālō 'aupito ko u fokotu'u atu.

Sea Kōmiti Kakato: Fokotu'u pea pou pou

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki

Sea Kōmiti Kakato: 'Eua 11

Tokanga ki he ngaahi me'a fekau'aki mo e lahi fanau nofo mei he ako & polokalama fakaivia to'utupu

Taniela Fusimālohi: Ko e me'a ko eni 'oku hā he peesi 6 'oku 'ikai ke u fakatokanga'i 'e au 'oku 'asi mai ha līpooti he 'ū līpooti ko eni 'oku 'omai mei he ngaahi vāhengá. Pea ko u fakamālō ki he Fakafofonga ko eni 'o Tongatapu 6 he koe'uhí neongo 'e 'ikai 'asi ia he ngaahi līpooti ko ē. Ka ko e ongo fo'i me'a 'e 2 mahu'inga 'aupito 'aupito 'a ia ko e peesi 6. Ko e me'a ko eni na'e 'ohake ko ē he fakataha ko ē 'i Puké, ko e hoha'a ki he fānau to'utupu ko ē, kau ai mo e fānau lautohi. 'Oku totonu ke nau 'i he akó ka 'oku 'ikai ke nau 'i ai, 'a ia 'oku tau ui ko eni ko e *drop out*.

'Oku te'eki ai ke u ha'u au ia ha līpooti ko e līpooti 'o e kau ta'e'iloa ko eni. 'A ia 'oku 'uhinga ia kuo nau pulia nautolu mei he *radar* ko ē 'a e akó. 'A ia ko 'ene tu'u ko ē he taimi ní 'oku mahu'inga 'a e me'a ko eni he 'oku 'i ai 'a e, 'oku ou tui pē mahalo ko e potungāue ko eni 'a e *MIA* 'i he ngaahi ta'u mai ko ē. Na'e 'i ai 'enau faka'amu ke nau 'ilo pe 'oku 'i fe'ia 'a e tamaiki ko eni. 'Oku 'ikai ke u manatu'i pe ko e taimi ne u kei ngāue ai pea mo e 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō.

Na'e fai ai 'a e fie 'ilo ia ki he kau *drop out*, ko e hā ha me'a he 'ikai ke nau toe, ke tokolahi ai 'enau mama'o mei akó. Pea ko e taha eni 'o e me'a na'e fai he taimi ko iá ko hono fakahū 'o e ako tekinalé mo hono fakalelei'i e sipotí he ngaahi kolisí. Taimi ko ē na'e fakahū ai 'a e sipotí ki he ngaahi kolisí. 'A ia ko e ki'i polokalama ia 'oku lele he taimí ni he 'alu 'a e kau Kolisi Tongá ki Siapani. Ko e 'alu 'a e *under 18* ki 'Aositelēlia ko e me'a ko eni 'oku lele he *MIA* ko e 'alu ki Nu'usila 'a e ta'u 16 'o fai hifo ki lalo, 'o ma'u ai ko ē honau faingamālie he 'akapulu mo e va'inga mo e sikolasipi ko ē 'i mulí.

Ko e *youth* 'oku fakahū he taimí ni ki he ngaahi kolisí 'a ia ko e fakahū 'i he taimi ko ē na'a mau kei 'i he Potungāue ai, 'a e lēvolo 2 ko eni e Ako Tekinalé ki he ngaahi kolisí. Ko e me'a ko ē na'a mau hanga 'o fakatokanga'i. Na'e toe 'eke atu ki he 'ū 'apiakó pe ko e hā e me'a 'oku hoko ki he tamaiki ko ē na'e 'ikai ke toe foki mai ki he akó. Talamai 'e nautolu ia kuo foki mai e tamaiki ki he akó. 'A ia ko e 'uhinga ia hangehangē na'a nau fo'i nautolu ia he ako faka'atamai. Ta'utu pe nautolu 'i lokiako 'o ta'eoli'ia kae tautautefito ki he 'ū ako nofoma'ú. O nautolu ia ki he 'ū koló kae pehē 'e he mātu'á 'oku nau 'i he akó. Pehē 'e he faiakó 'oku 'i 'api, ō holo nautolu ia 'i he ngaahi feitu'u kehe hangē ko e me'a ko eni 'oku 'asi mai 'i he'ene līpootí.

Ka ko e me'a 'oku mahu'inga ia hení ko e hā 'a e ngāue ko ē 'oku faí, pe ko hai 'oku 'ai ke ne fai 'a e ngāue ko iá. Ko e kumi holo 'a e kau *drop out* pe 'oku nau 'i fe'ia he 'oku mahu'inga ia ko e ki'i fo'i kongā ia. 'A ia ko e kau tama ia ko ē 'oku nau *miss* ko ē pasí, 'a e kau tama ko eni. Ka ko e taimi ko ē na'a mau fakahū ai 'a e polokalama sipotí pea mo e ngāue ko eni ki he Ako Tekinalé 'o hū ai, 'a ia ko e 2010 tupu eni. 'A ia ko e taimi ko ē na'e fakahū aí kuo 'alu ki lalo 'a e tokolahi 'o e fa'ahinga ko eni 'oku talanoa ki ai 'a Tongatapu 6.

Ka ko u tui mahalo ko ha fika, 'ikai ke mahino pe 'oku 'i ai ha fika. Ka 'oku mahino pe 'oku kei 'i ai pe fa'ahinga pehē pea 'oku totonu ke toe fai ha ngāue ia ki ai. Ko u tui ko e 'Eiki Minisitā ko eni ki he *MIA* kātaki fakamolemole pē. Pe 'oku 'ikai ke u ma'u au ia ki he polokalama ngāue he taimi ní pea mo e Potungāue Akó ki he ako. Ka 'oku 'osi 'i ai e lēvolo 2 ia he Ako Tekinalé pea ko e 'osi pe ia pea hū atu ki Fokololo. Pe ko 'enau ō 'o ...

<010>

Taimi: 2225-2230

Taniela Fusimālohi: ... ‘o ngāue he ngaue’angá. ‘A ia ko e lēvolo ua mei he ‘apiako ko ē ko Manukau ko ē ‘i Nu’usilá. ‘A ia ‘oku fekau’aki eni ia mo ‘ene poini ko ē hono uá pea ko e poini ia ‘oku ou faka’ofa’ofa’ia ai he’ene pehē ke fai ‘a e fanga ki’i ako ko ení. Ko e hū foki ko ē ki he Fokololo ko ē ‘i he ako ko ē aí kuo pau foki ke lava ha’o sivi ia ‘a ‘au. ‘A ia ‘oku talanoa ‘a e lipooti ko eni ‘a e Tongatapu 6 ki he fa’ahinga ia na’e ‘ikai ke a’u ia ki ai ka ‘oku nau fie ako ha potō’i ngāue. ‘A ia ko e fakatātā totonu eni e ‘omai ‘a e tō tailá mo e simá. Ko e ngāue ko eni tō tailá mo e sima ‘i muli ko e totongi lelei atu. Ko e taimi ni ‘oku ou tui ‘oku fakamavahe’i e me’a ‘e ua ko ení ko e ‘apiakó ko e feitu’u ia ‘e taha te ke ako ai pea ko e ngaue’angá ko e feitu’u ia ‘e taha te ke ako ai ‘a e me’a tatau pē pea te ke toki foki mai ‘o ‘alu ki lokiako ‘o fakakakato pe ko ho ‘alu mei lokiako ki he ngaue’angá ‘o fakakakato ho’o taukei ngāué.

Ka ‘oku ou faka’ofa’ofa’ia ai he koe’uhí ko e fo’i *gap* ko ení ‘oku ou talanoa ki aí kapau he ‘ikai te ke lava ‘i he, ngata pē koe he foomu fā, ‘oku fiema’u ‘e he ngaahi ako tekinikalé ke hū ‘aki ha foomu ono, ‘oku ‘ikai lava koe ia ‘o hū koe’uhí ‘oku ‘ikai ke ke ako. ‘A ia ko e talanoa ko eni ‘a e fo’i poini tau omai mo e ako nounou, fanga ki’i ako lēvolo *basic* ‘o ‘ave ki he fa’ahinga ko eni ko ē ‘oku ‘uhinga mai ki ai ‘a e lipootí. He ko e fa’ahinga eni ia ‘e ala ma’u ‘enau ngāue ‘anautolu he me’a ko eni ‘oku talanoa ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā he *MIA*. Fiema’u mai ‘a e kau tō taila, fiema’u mai ‘a e kau tuki hāmala ‘i Nu’usila, ko e fa’ahinga ia ko eni ‘oku talanoa ki ai ‘a e lipooti ‘a e Tongatapu 6 pea ‘oku ou fakamālō lahi ‘e Tongatapu 6 ho’o ‘omai e ongo fo’i me’a ‘e 2 ko ení. Ko u tui ‘e toe hoko atu pē ko e ongo fo’i poini ko ení ‘oku ou tui te u toe ‘ai hake hetau patisetí ke fai ha tokanga ki he fa’ahinga ko eni ...

Sea Komiti Kakato: Mālō. Fokotu’u pea pou pou

Taniela Fusimālohi: Kātaki Sea ko e faka’osí ‘oku ‘i ai ‘ene talanoa ‘i he peesi 9 ki he masiva. ‘Oku ou fie ‘ai atu pe au ia ki Tongatapu 6 na’e ‘osi ‘i ai ‘a e me’a ‘a e Sitetisitiká ‘oku ‘osi talamai ai ko e peseti ‘e 27 hotau tokolahi. Ko e lipooti ‘a e *World Bank* kapau ke toki me’a pē ki he’enu *website* ‘o *download* e lipootí ka ‘oku peseti ‘e 25 ‘o tautolu ‘a ia ko e toko 27000 tupu ‘oku nofo ia ‘i he fo’i laini ‘i lalo ‘a ia ko e 970 ki he tokotaha, tokotaha lahi ‘i he māhina. ‘A ia ka vahevahe ia mahalo ‘e pa’anga ‘e 32 he ‘aho. Ko nautolu ko ē ‘oku ‘i lalo he fo’i lēvolo ko iá ko e kau masiva.

Ka ko u tui mahalo te ke toki lau pē he lipootí ‘o ‘ilo ko e toko fiha ho vāhengá, ka ko e peseti ‘e 47 ‘o e tokolahi ia ko ení ‘oku nau ‘i he ngaahi ‘otu motu ko ē ‘i tahí pea toengá ‘oku nau nofo ‘i he *rural area*. Pea ko e fa’ahinga ko ē ‘oku nau, ko u tui ko e peseti ‘e 27 mahalo pe 28 ‘oku nau nofo ‘i Nuku’alofa ka ‘oku nau nofo ‘i he tafatafa hangē ko Pātangata ko Popua ‘o takatakai pehē holo. Ka ko u tui te ke ma’u pē ‘a e fakamatala mei ai ka ko u tui pea mo e poini ko eni ‘e toe foki mai mo ia ki he Patisetí ke tau sio pe ko e hā e me’a ‘e fai ki he tafa’aki ko iá. Mālō Sea.

Pāloti’i ‘o tali Lipooti ‘A’ahi Fale Alea Tongatapu 6

Sea Komiti Kakato: Fokotu’u pea pou pou. Ko ia ‘oku loto ke tali e lipooti ko ení fakahā loto ki ai hiki ho nima? ‘Ave eni ki he Pule’angá, Pule’anga ...

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Taniela Fusimālohi, Mo’ale Finau, ‘Eiki

Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Veivosā Taka, Vātau Hui, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. Loto ki ai e toko 18.

Sea Komiti Kakato: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki ai fakahā mai he founa tatau, hiki ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto ki ai 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Fakafofonga Fika 1, 'ai ai leva ke fai mo 'osi koe'uhí ko 'apongipongi ia 'oku 'i ai mo e ki'i ngafa fatongia kehe. Me'a mai.

Lipooti 'A'ahi Fale Alea Tongatapu 1

Tevita Puloka: Tapu pea mo e Seá pea pehē ki he Hou'eiki e Komiti Kakatō. Sea ko u tui mou me'a hifo pē ki he lipooti 'a Tongatapu 1. Ko e taha e ngaahi me'a na'e tokanga lahi ki ai 'a e motu'á ni ...

Lord Fakafanua: Kātaki pē Sea ko 'eku fakatonutonu atu e founa ngāué. Ko e lipooti ko ení 'oku te'eki ke tēpile 'i Fale Alea ke tukuhifo ki he Komiti Kakatō. Kapau te tau liliu ki he Fale Aleá ke lau ai kae toki tukuhifo pe ko 'etau toloi ai pē ki 'apongipongi Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ...

Lord Fakafanua: Kātaki pē Sea hala hono fakahoko mai he Kalaké 'oku tonu pē ia, 'uhinga ia ki he lipooti na'e tufa atu 'anenai ka 'oku te'eki ke ...

Sea Komiti Kakato: Ko ia.

Mateni Tapueluelu: Ko ia Sea mahalo ko e lipooti ia 'a e motu'á ni 'Eiki Sea.

Lord Fakafanua: Ko ia Tongatapu 4 ia.

Sea Komiti Kakato: Hoko atu Fakafofonga Fika 1 'o Tongatapu me'a mai.

Tevita Puloka: Ko u tui mou me'a pē ki he lipooti Sea ...

<002>

Taimi: 2230-2235

Tevita Puloka: ... 'o hangē pē ko e me'a na'e ...

Lord Tu'iha'angana: Sea ke u ki'i tokoni atu pē, kātaki pē ke u ki'i tokoni atu pē 'Eiki Sea, he me'a kae toki fai ai pē ho'o me'a.

Sea Komiti Kakato: 'Io, me'a mai Ha'apai 'Uluaki, Hou'eiki Nōpele.

Lord Tu'iha'angana: ... 'oku 'ikai ke u fie tu'utu'uni atu au ko e tokoni pē ia he 'oku ma, ko e 'uhinga he 'oku mahino pē ia te tau toe Fale Alea pē tautolu 'apongipongi he 'oku 'i ai 'a e

ngaahi, ‘o hangē ko e ‘u ‘otu folau ko eni mo e līpooti ‘a Tongatapu 4, na’a ke laumālie lelei ke tau ki’i lepa ā ‘i he pōo ni kae tuku ki ‘apongipongi ke toki ‘uluaki mo 4, pea mo faka’osi ai he ko e fu’u ‘aho kakato pē ‘apongipongi ia kae toe ‘ai. ‘Uhingá he kuo pau pē ke tau toe tatau ai pē pē ‘e ‘osi e, kae tuku atu ke ‘i ai ha ki’i hoa ‘o ‘uluaki ‘apongipongi mo 4, pea mo, ka tau, ko e kole atu pē ia Sea.

Sea Komiti Kakato: Tui kote Hou’eiki, moutolu pē, ko au ia ‘oku ou loto au ke tau a’u ki ‘aahu kae lava ‘a e ngāue pea fiefia ‘a e ‘Eiki Sea, he ‘oku ‘i ai ‘a e fatongia ‘o e ‘Eiki Sea ka ko e Tokoni Sea ē ‘oku me’a mai, pea kuo pau leva ke tau pelulā. Tau liliu ‘o Fale Alea.

(Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga, Lord Fakafanua)

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki, te u kole ai pē ki he Sea ‘o e Komiti Kakato ke tau ki’i līpooti kātoa mai ‘a e ngāue ‘a e Komiti Kakato ‘apongipongi ‘i he’ene lava.

Lord Tu’ilakepa: Poupou Sea.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ko ‘etau ngāue ‘i he ‘aho ni ‘oku maa’uloloa ‘a e pō ‘oku ou fakamālō atu ki ho’omou lava ‘o fakakakato ‘a e ngaahi līpooti ko eni, ‘oku ou tui ‘oku kau eni ‘i he ngāue lahi ‘oku fakahoko ‘e he Fale.

Hangē pē ko e me’a ko ē na’e me’a ki ai ‘a e Sea ‘o e Komiti Kakato, ‘oku toe ‘a e lipoti Tongatapu 1, Tongatapu 4, pea mo e līpooti folau ‘e 1, ka ko ‘eku kole atu pē Hou’eiki Minisitā kapau ‘oku kei toe ha’amou ngaahi līpooti ‘a e ‘ū potungāue ko ē na’e fakafoki ke fakahū mai ke mou fakalea mai angé pē ‘e maau mai ‘a fē pē ‘e toloi atu pē ia. Me’a mai ‘Eiki Tokoni Palēmia.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Tapu mo e Feitu’u na Sea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale. Ko ‘eku līpooti ko ē potungāue na’e palōmesi mai ‘a e Sea ‘o e Komiti Kakato te tau lele pē he pōo ni kae ‘oleva kuo lava mo ia, ka ko eni ia kuo toe toloi ia.

Lord Tu’ilakepa: Sea mo’oni ‘aupito pē’a e Tokoni Palēmia, Tokoni Palēmia ‘oku ou loto au ke lele, ka ko e kau Mēmipa ‘oku nau kole mai ke tau ki’i mālōlō, ko e fo’i me’a pē ia ‘e taha ‘oku ‘ikai lava ‘o pule ki ai, ‘a e kau Mēmipa, pea ‘oku ou kole pē ki he Feitu’u na tau toki ‘ai ‘apongipongi. Sai pē?

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Sai pē Sea.

Lord Tu’ilakepa: Mālō.

‘Eiki Sea: Hou’eiki Te u toloi ‘a e Falé ki ‘apongipongi, pea ‘oku ou kole atu ke tau toki foki mai ‘apongipongi he 11 hoko atu ai. Koe’uhi ke ma’u ho’omou taki houa ‘e 7, ke mou foki mai kuo mou ‘osi ivi lahi ke fakakakato ‘etau ngāue ‘apongipongi. Hou’eiki toloi ‘a e Fale ki he 11, me’a mou hake ke tau kelesi.

Kelesi

(Na’e kelesi tuku ai pē e Fale Alea ‘e he ‘Eiki Sea)

<005>

